

valóság

A LEÍROK

2009. június 15. 10:00
A Magyar Nemzet

2009. június 15. 10:00
A Magyar Nemzet

2009. június 15. 10:00
A Magyar Nemzet

2009. június 15. 10:00
A Magyar Nemzet

2009. június 15. 10:00
A Magyar Nemzet

2009. június 15. 10:00
A Magyar Nemzet

2009. június 15. 10:00
A Magyar Nemzet

2009. június 15. 10:00
A Magyar Nemzet

2009. június 15. 10:00
A Magyar Nemzet

2
0
1
3

1

valencia

AUTONOMA DE VALÈNCIA
INSTITUT VALÈNCIÀ DE TURISME

2010 (excepte el mes de juliol)

Costs de viatge
1700 € (d'altres)
Ratificació de l'hotel
Muntada
1700 € (d'altres) + 1700 €
Habitacions d'hotel
1800 € (d'altres)
Formació i altres despeses
1000 € (d'altres) + 1000 €

Hostes
Agrupació de viatgers, muntada
1800 €
Formació i altres
1700 € (d'altres)
Ratificació de l'hotel

Hostes
Agrupació de viatgers, muntada
1800 €
Formació i altres
1700 € (d'altres)

1000 € (d'altres)

1000 € (d'altres)

Hostes

Hostes
Hostes
Hostes

Hostes

Hostes

Hostes
Hostes
Hostes
Hostes
Hostes
Hostes
Hostes
Hostes
Hostes
Hostes
Hostes
Hostes
Hostes

Hostes
Hostes

Hostes
Hostes
Hostes
Hostes

Hostes
Hostes

Wagner és a társadalomtudományok

(Bevezetés) Aki eszmetörténettel kicsit is foglalkozott, de akár ha csak egy regényt értőn olvasott távoli korokról, tudja jól, nem egészen kivételes dolog átélni régi idők embereinek szemléletét. Ilyenkor is megmarad azonban egy kis távolság: az olvasó olvasó marad, a kor pedig a megismerés tárgya, s a részleges egygyé olvadás élménye is jobbára az olvasás időszakára, vagy az azt követő rövid időre korlátozódik csupán. Más a helyzet azonban Wagnerrel (s talán még néhány egészen kivételes nagysággal), akinek élete és alkotása oly észrevétlenül válik hétköznapi szemléletünk részévé, hogy néha úgy érezzük, a világra vetett tekintetünk az ő pillantása, s mindaz, amit egykor ő látott, velünk történt meg.

Kétségtelen, talán szokatlan kísérlet társadalomtudományi vizsgálódás témájául választani egy operakomponistát. Ahhoz azonban, hogy e kissé rendhagyó vállalkozás létjogosultságát belássuk, mindenekelőtt azzal érdemes tisztában lennünk, hogy Richard Wagner jelentősége messze túlmutat a zene és az irodalom világán. Műve közvetlenül vagy közvetve rányomta bélyegét a XIX. század második és a XX. század első felének számos szellemi jelenségére.¹ Már személyes élete is több ponton kapcsolódik a modern német állam kialakulásához, kezdve 1848-as forradalmi szereplésétől művének az éppen létrejövő, egységes német állam által való felkarolásáig, a nemzeti kultusz részévé tételéig. Thomas Mann úgy vélte „Wagner volt olyan jó politikus, hogy ügyét hozzákötötte a bismarcki birodaloméhoz: példátlan sikert látott maga előtt, hozzácsatolta hát a magáét, és művészete európai hegemoniája Bismarck politikai hegemoniájának kulturális tartozéka lett.”² Persze ez távolról sem jelentette Wagner részéről a bismarcki politika kritikátlan támogatását. Amint 1879. augusztus 25-én II. Lajos bajor királynak írja a tömeges munkáselbocsátások kapcsán: „Naphosszat az volt az érzésem, nem tehetek másként: hangversenykörútra kell mennem, hogy segítséget szerezzek ezeknek a munkásoknak. Már a tervet is felvázoltam, s csak akkor csillapodtam le, amikor alaposan meg tudtak nyugtatni azoknak az embereknek a sorsát illetően.”³

Wagnernek a német állam formálódásában való szerepe mellett figyelmet érdemel összművészeti koncepciója, a totális művészet megvalósítására vonatkozó kísérlete, amely jó néhány ponton mutat eszmei rokonságot az állam abszolutizálásának igyekezetével, a totális, az élet minden területén funkciókkal rendelkező állam kialakítására irányuló törekvésekkel. Ám ezen túlmenően, Wagnernek a saját kora és az őt követő korszakok gondolkodására gyakorolt hatása ugyancsak indokoltá teszi, hogy személyével és eszméivel a társadalomtudományok legszélesebb terrénján – így az állam- és jogtudományok területén is – számoljunk.

Noha a wagneri életmű a legkülönbözőbb szellemi területekre gyakorolt mély hatást, számos jelenség vonatkozásában Wagner munkássága nem tekinthető ihlető jellegűnek. Fontos azonban, hogy a komponista és gondolkodó életműve még ezek tekintetében is oly tökéletesen fejezi ki korát, ahogyan csupán kevés pályatársáé. *A nürnbergi mesterdalnokok*nak a külső társadalmi keretet és az individuum pszichológiai rezdüléseit egyaránt magában foglaló analitikus precizitása mintha zenei előképe volna Georg Jellinek Allgemeine Staatslehre-jének.

Igen jellemző, hogy Jellinek Wagner Gesamtkunstwerk-jéhez hasonló jelenségnek fogta fel az államot, és tekintette azt minden emberi törekvés legmagasabb rendű összhangjának. Mint írja: „Egységes akarattal összetartott és irányított társadalmi rendet képez az a nagyszámú szövetség, amelyet a gazdasági, szellemi, etikai vallási közösségi élet hív életre [...] Az emberi akaratsszerveződésen nyugvó legfontosabb társadalmi jelenség azonban az állam...”⁴ Az állam tehát Jellineknél mint egyfajta Gesamtkunstwerk jelenik meg, amely

összegzi, szervezi és kontrol alatt tartja a társadalmi alrendszerek sokaságát. Persze már Schillernél is felbukkan az állam összegző szerepe, amely sokban hasonlít a hegeli államkoncepcióra, az államnak „etikai univerzum”-ként való felfogására is. Schillernél azonban az állam az „ideális emberi” tükörképeként jelenik meg. Mint írja: „Azt lehet mondani, hogy minden ember mint egyén diszpozíciója és rendeltetése szerint egy tiszta eszményi embert hord magában, s létezésének nagy feladata, hogy minden változása közepett összhangban maradjon annak változatlan egységével. [...] Ezt a tiszta embert, aki többé vagy kevésbé világosan felismerhető minden alanyban, az állam képviseli, az az objektív és mintegy kánoni forma, amelyben az alanyok sokfélesége egységre törekszik.”⁵⁵

Nietzsche szintén univerzális intézménynek tekinti az államot, az ő értelmezésében azonban – legalábbis a harmadik korszerűtlen elmélkedésben – az állam „kulturális univerzum”-ként való létezésén van a hangsúly, noha ezt az univerzumot önzőnek és öncélúnak látja. Amint az „állam önzésé”-ről írja, az „... ugyancsak a kultúra lehető legszélesebb körű elterjesztését és általánossá tételét óhajtja, és a leghatékonyabb eszközöknek van a birtokában vágyai megvalósításához. Ha elég erősnek érzi magát, hogy ne csak megoldja a láncokat, hanem a kellő időben feszesre húzza az ígát, ha fundamentuma elég erős és széles ahhoz, hogy a műveltségépítmény egész boltozatát hordozza, akkor a műveltségnek az állam polgárai körében való terjedése mindig kizárólag neki válik javára – a más államokkal való versengésben. Valahányszor manapság „kulturállam”-ról beszélnek, azt tekintik feladatának, hogy egy adott nemzedék szellemi erőit felszabadítsa, abban, de csakis abban a mértékben, hogy azok hasznára és javára legyenek...”⁵⁶

Látható tehát, hogy a korszellemnek részét képezi egy szintetizáló törekvés, amely valamely nagyobb egységben kívánja értelmezni a részjelenségek sokaságát. Ez a XVIII. századtól, annak enciklopédikus buzgalmától egyre elevebb, és alighanem a XIX. században éri el tetőfokát, míg a XX. századra e törekvés mellett az Ady-féle „minden egész eltörött” érzése is határozottan nyomja rá a bélyegét. Persze az állam tekintetében az abszolutizálás igyekezete éppenséggel XX. században jutott a csúcspontra,⁷ míg a művészet mindenhatóságának hite a XIX. században tetőzik.

Ugyancsak a Mesterdalnokoknak az egyik alap gondolata, a nép szellemének felmagasztalása Herder és Friedrich Carl von Savigny Volksgeist eszméjét visszhangozza. Wagner e művében megdicsőül tehát a népszellem, amely a történeti jogi iskola elgondolása szerint a közösséget és az államot megteremti, formálja annak szokásait és jogát, és amely népszellemnek Wagnernél éppúgy hordozója a költői individuum, mint bármely iparos. E szellemi közösség teszi lehetővé, hogy a kiválasztott tehetség és a közember szót értsen egymással. Az előbbiben, a poétában nem más hang szólal meg, mint ami ott van az utóbbiban, a polgárban, akiben azonban ez inkább csupán mint vágy, vagy alaktalan elképzelés van jelen.

Ebben a felfogásban persze ott van Schopenhauer hatása is. Nála az akarat személytelen életerő, míg az, amit mi „egyéniesség”-ként sokra becsülünk, az ő világképében merő illúzió. Az ember – nála – valójában faj, és semmi több. Pusztán annak élni akarása állít élénk csábító képeket, a személyiség és az egyéni vágy délibábjait, hogy önző módon annak tévútjait követve még eltökéltebben szolgáljuk a felettünk uralkodó erőt, a faj életét. Ez az eszme a romantikus nacionalizmusok interpretációjában kissé módosul. Itt az egyén nem a fajban, hanem a népben oldódik fel, annak életakarát hirdeti.

A kor gondolkodását alapvetően határozta meg Hegel filozófiája is, amely többek között azt hangsúlyozta, hogy a szabadság eszméje a germán népek körében született meg. Másfelől a hegeli „objektív szellem” messze túlmutat egyes hordozóin, akik csupán közreműködnek az eszme önmagára ismerésében. Mindez Wagnernél is visszaköszön,

aki egyrészt jelentősen hozzájárult a nemzeti mitológia újjáélesztéséhez, másrészt saját működésére és Gesamtkunstwerk-jére úgy tekintett, mint egyfajta történelemfilozófiai szükségyszerűségre.⁸ Persze ez a vélekedés egyaránt idézi fel Hegel gondolatait, „objektív szellem”-ét és Schopenhauer egyén feletti személytelen akaratkoncepcióját.

Wagnerre mindenesetre Hegelnél jelentősebben hatott Schopenhauer, akinek filozófiai eszméit a művészet területén vitte tovább, elsősorban pedig nagy szerelmi drámájában, a Trisztán és Izoldában. Ám *A világ mint akarat és képzel*⁹ főbb gondolatait az életmű teljes második felére rányomják bélyegüket a Mesterdalnokok romantikus nacionalizmusától kezdve a *Ringet* átható fátumszerű alapézésen, a hősök végzetük felé igyekvő küzdelmein át egészen a Parsifal sajátos megváltás-koncepciójáig, amelyben a keresztény tanok mellett – ugyancsak Schopenhauer hatására – előkerülnek az ind, különösen a buddhista filozófia oly jellegzetes vonásai.

Azáltal azonban, hogy Wagner a schopenhaueri eszméket művészetének részévé tette, ezeknek a gondolatoknak a hatókörét jelentősen ki is terjesztette. Mintegy kiszabadította a bölceleti tartalmakat a filozófia szűk terepéből, hogy a művészet és az opera iránt fogékony emberek lényegesen nagyobb közönsége elé tárja. Lélektant és filozófiát vitt a színpadra, s így – zenéjének mágikus energiája által – észrevétlenül oltotta be még azokat is a bölcelet és a pszichológia szemléletével, akik ezektől mint pusztán irodalmi hatásoktól érintetlenek maradtak volna.

Nietzsche már a Wagnert ünneplő első írásában, *A tragédia születésében* hangsúlyozza a pszichológiai tényező figyelembevételének fontosságát a kulturális jelenségek megértésében, értékelésében és értelmezésében. Ám ennek az írásnak szinte minden lényeges gondolatát még Wagnerrel beszélte meg ama híres tribscheni napokban. Hogy aztán Nietzsche – többek között Lou Salomé közvetítésével – hogyan hatott a freudizmusra, hatalomkoncepciója hogyan járult hozzá a Freuddal szakító tanítvány, Alfred Adler hatalomközpontú pszichológiájára, külön tanulmányt érdemelne. Magának a pszichológiai szemléletnek a XIX. század végi térhódításában mindenesetre Nietzsche szerepe elvitathatatlan. Ahogy Thomas Mann írja: „... és emlékezzünk rá, hogy Freudnál is, kinek radikális és mélyreható lélekkutatását Nietzsche nagymértékben megelőlegezte, a lélektani érdeklődéssel szorosan összefügg az érdeklődés a mitikus, ősi-emberi és kultúra előtti jelenségek iránt.”¹⁰ Nietzsche tehát jelentősen hatott Freudra a lélektan általánosabb magyarázó erejét illetően. Csakhogy – amint majd látni fogjuk – mindennek belátásához Wagner alapvetően járult hozzá. Mann ugyanis, amikor arra utal, hogy „Freudnál is” összefügg a lélektani érdeklődés a mítosz iránti érdeklődéssel, voltaképpen Wagnerre utal, hiszen előző soraiban a Ringben feldolgozott mítosz és a wagneri művek „pszichoanalitikus” módszerének mélyebb kapcsolatára mutat rá. Tehát már Wagnernél számolhatunk annak a felismerésével (még ha ez a felismerés költői formában jelenik is meg), hogy a mítosz éppúgy túlmutat az irodalmi problematikán, mint a lélektan az elmegyógyászat terepében, s hogy a kettő – lélektan és mítosz – egymáshoz is szorosan kapcsolódik.

Nietzschénél azonban a pszichológiára való utalás kifejezett formában jelenik meg, és e pszichológiai törekvései felvetik a filozófus közvetett kapcsolatát a jogelmélet pszichológiai irányzatával is, hiszen termékenyítő hatása nélkül a XIX–XX. század fordulójának társadalomtudományában kevésbé vált volna oly hangsúlyossá a pszichológiai megközelítés, a tudattalan tényezők szerepének értékelése. A jogszociológiai iskola képviselője Eugen Ehrlich éppen e korszak pszichológiai fellendülésének hatására juthatott arra az álláspontra, hogy a jog és a társadalmi szabályozás vonatkozásában sokkal inkább a szokásoknak, tudattalan és ösztönös mintakövetéseknek van alapvető szerepük, mint a formális jogszabályok tudatos alkal-

mazásának.¹¹ És nem hagyhatjuk figyelmen kívül a küzdelem és az irracionalitás jelenségeivel összefüggésben tett nietzschei kijelentések azon általánosabb hatását sem, amelyet a jogszociológiai iskolára gyakorolt Gumpłowicz *Rassenkampf*-jától¹² Max Weber jogszociológiájáig.¹³

A nietzschei filozófia Gumpłowicznak különösen az erővel, a hatalommal, a jog „jón és rosszon túli” értelmezésével kapcsolatos nézeteire hatott, ám szerepet kap nála az ellentétes erők harcának eszméje, amely A tragédia születésének apollóni–dionüszoszi harcát idézi. Webernél a kultúra nem tudatos mozzanatai mint a jogot befolyásoló és formáló tényezők kapnak különös hangsúlyt, és ez a felfogás eszmetörténetileg egyenes folytatása a Nyugat azon, viszonylag új keletű szellemi hagyományának, amely a racionalizmus nagy századát követően – előbb Schopenhauernél, aztán Nietzschénél – az irracionális tényezők jelentőségét állította előtérbe.

Ha azonban Ehrlich, Gumpłowicz, Weber, sőt a skandináv és az amerikai jogi realizmus pszichológiai megközelítései mögött a XIX. század végének feltörekvő pszichológiai mozgalmait, és Nietzsche irracionalitással kacérkodó filozófiáját kell meglátnunk, úgy mindezek hátterében ugyancsak fel kell ismernünk azt a szintén pszichologizáló wagneri életművet, amely a baseli klasszika-filológusból a pszichológiai szempontot hangsúlyozó filozófust faragott.

Amint Thomas Mann találóan írja: „Egész könyvet lehetne írni Wagnerről, a pszichológusról, mégpedig a muzsikus, valamint a költő lélektani művészetéről, már amennyiben nála ez a kettő különválasztható. Az emlékező motívum technikáját, melyet olykor már a régi operában is alkalmaztak, lassacskán mély értelmű és virtuóz rendszerre fejleszti, mely a zenét addig elképzelhetetlen mértékben a lélektani utalások, vonatkozások, mélységek eszközévé avatja.”¹⁴ Vagy, ahogy később írja: „... a pszichológus Wagner bámulatosan, ösztönösen egyetért a tizenkilencedik század egy másik jellegzetes szülöttével, Sigmund Freuddal, a pszichoanalitikussal. Ahogy Siegfried a hársfa alatt álmodozik, és az anyafogalom erotikumba torkollik, ahogy abban a jelenetben, mikor Mime félelemre próbálja oktatni neveltjét, a zenekarban a tűzben alvó Brünhilde motívuma kísért sötétben, eltorzítva – ez már Freud, ez analízis és semmi más...”¹⁵ Ám Wagner egyúttal a mítosz – Jung kifejezésével a kollektív tudattalan egyik kifejeződésének – a nagy ismerője. „Wagner a mítosz tudója és felfedezője” – írja Thomas Mann.¹⁶ Így Wagner mind közvetlenül, mind pedig közvetett módon – tehát például Nietzschén keresztül – egyaránt hatással volt a modern pszichológiára.

Nietzsche közvetítő szerepe a wagneri életmű és az államelméleti aspektusból releváns jelenségek között azonban nem merül ki a pszichológiai vonatkozásokban. Hatalomelmélete ugyanis fontos fejezetét képezi az állam- és jogbölcseleti gondolkodásnak. Az Übermensch, és az azt övező képzetek, amelyek részben Schopenhauer nézeteinek átformálásából állnak, a legnagyobb valószínűséggel nem, vagy egészen más színezettel, más etikai tartalommal születtek volna meg, ha a Wagnerrel való szakításra nem került volna sor. Nietzsche antikrisztianus hevülete, sokszor gyerekesen dacos kereszténységgyűlölete világos összefüggésben áll ezzel a szakítással, és azzal a nietzschei törekvéssel, hogy – a szerinte a Parsifalban a kereszt előtt összeroskadó – Wagner világképével végleg leszámoljon. Miközben persze nem látta át a wagneri megváltás-koncepció kétarcúságát: a keresztény eszméknek a buddhista tanokkal való sajátos keveredését. A Wagnerrel való szakítás persze főleg másra és igencsak kétértelműre sikeredett, hiszen Nietzsche Übermensché határozottan irodalmi parafrázisa a félelmet nem ismerő wagneri hősnek, a természet vad gyermekének, Siegfriednek.

Nietzsche nagy hatású gondolatainak szellemes kritikáját adta Somló Bódog, mondván, azokban nincs olyan tanítás, amelyeket a kor önző embere ne tett volna gyakorlattá minden filozófiai előképzettség nélkül.¹⁷ Ez a bíráló rámutat a nietzschei morál- és hatalomfilozófiában tetten érhető bizonyos trivialitásra. Mivel a nietzschei eszmék jelentős mértékben a

wagneri hatás elleni védekezés nyomán születtek, ezért eszmetörténeti szempontból nem érdektelen, hogy mi váltotta ki ezt az attitűdöt a klasszika-filológusból hosszú évek csodálata után. Amint talán majd látni fogjuk, igen egyszerű, alapvetően személyes okok hatottak közre Nietzsche hangjának élessé válásában,¹⁸ és ezeknek az okoknak az egyszerűsége többé-kevésbé visszaköszön a nietzschei filozófia néhány különösen népszerűvé vált tételében. Nagy kérdés azonban, hogy a kortársak és az utókor alapján másként értékelte volna-e a filozófus jó néhány radikális eszméjét, ha azok kiábrándító eredetével tisztában lett volna.

De Nietzsche gondolatai termékenyítően hatottak Carl Schmitt politikai filozófiájára is, amelynek barát–ellenség dichotómiáján szintén érezhető a nietzschei világnézet végletekben gondolkodó jellege. Másfelől a barát és ellenség kategóriáinak schmitti relativizálására, e kategóriák provizórikus jelenségként való értékelésére ugyancsak hatással lehetett a korszakban terjedelmes irodalommal rendelkező Wagner–Nietzsche viszony kétarcúsága. Carl Schmitt és Nietzsche szellemi kapcsolatát William E. Scheuerman elsősorban azon az alapon tekinti elhanyagolhatónak, hogy Nietzsche filozófiájában a jog- és államelméleti problémák meglehetősen periférikusak.¹⁹ Csakhogy a hatások gyakorta nem direkt módon és szoros tematikus rendben érvényesülnek, hanem – mint itt is – indirekt úton és a szemlélet egészét áthatóan. Gary Shapiro felidéz olyan eszméket, amelyek Schmittben és Nietzscheben a közös vonást abban látják, hogy mindketten paradigmaticus módon tulajdonítottak filozófiai jelentőséget a földrajzi adottságoknak, („Nietzsche and Schmitt are both paradigmatic geophilosophical thinkers...”).²⁰ Shapiro megemlíti Schmitt szubjektív, esszéisztikus Glossariumát,²¹ amelyen különösen érződik Nietzsche hatása. A hazai irodalomban többek között Láncki András veti fel Schmitt és Nietzsche gondolkodásának párhuzamát, modernizmus- és liberalizmuskritikájuk kapcsán, és ő is éppen Schmitt Glossariumának Nietzsche hivatkozásaira utalva.²²

Csakhogy ez a modernitáskritika, amely Nietzschénél oly eleven, és amely A tragédia születésétől a Korszerűtlen elméleteken át a Zarathusztraig töretlenül jelen van gondolkodásában, ugyancsak mélyen gyökerezik a Wagnerrel való barátságának korszakában, magában a wagneri világnézetben. Ráadásul mindkettejük modernitás-kritikája – Wagneré is, Nietzsché is – meglehetősen kétarcú, „reakciós” és „forradalmi” egyszerre. Igen találóan írja Thomas Mann: „Még egy utolsó szót Wagnerről mint szellemről, múlthoz és jövőhöz való viszonyáról. Mert itt is kettősséget, látszólagos ellentmondások összebonyolódását láthatjuk jellemében, ami megfelel németiség és európaiság ellentétének. Wagnerben vannak reakciós vonások, van benne bizonyos hátrafelé fordulás, a múlt sötét kultusza; mert ilyen értelemben is magyarázhatjuk misztikus és mitikus-mondai hajlamát, a Mesterdalnokok protestáns nemzetieskedését. Mégis: ha van érzékünk ennek a minden ízében újításra, változásra, felszabadításra törekvő művészetnek az igazi, valóságos lényegéhez, akkor ez a legszigorúbban tiltja nekünk, hogy szó szerint vegyük nyelvét, [...] és ne annak fogjuk fel, ami, [...] valami nagyon is forradalmi.”²³

Wagner „reakciós”, múltba tekintő hajlama azonban a legszorosabban függ össze a minőség iránti igényével. Wagner az egyik első jelentős alkotó, aki nyíltan fellép a kultúra eltömegesedésének hatása, a művészet kereskedelmiesedése és elsilányodása ellen. Am nem csupán műalkotásai által, hanem teoretikus igyekezettel is felelmi szavát a tömegizléssel szemben.²⁴ Összművészeti törekvéssel egyúttal tükröt tart a művészetben is egyre terjedő „szakbarbárság”-nak, mintegy utalva a kultúra oszthatatlanságára. Mindez azonban már azt az Ortegát előlegezi, akire Nietzsche közvetlenül nagy hatással volt, és akinek esszéje, *A tömegek lázadása* mintha folytatása volna a tömegekről oly lesújtóan nyilatkozó nietzschei korszerűtlen elméleteknek, *A történelem hasznáról és káráról*. Ebben, a tömegekkel kap-

csolatos fenntartásban azonban alighanem a Wagnerrel való beszélgetéseknek, a wagneri művészetfilozófiának van nagy szerepe, különösen, ha belátjuk Wagner itt felidézett, a kultúra kereskedelmiesedésével kapcsolatos gondolatának mély rokonságát Ortega tanulmányának lényegi megállapításaival.

Hangsúlyozni kell egyúttal, hogy Wagner viszonya a tágabb emberi közösséghez éppúgy kétarcú, mint Nietzscheé. Wagner tiszteli a népet, mint a népszellem hordozóját és mint a tiszta művészet lehetséges szakrális közegét, ám elutasítja mint tömeget, amelyik rávehető az alpári dolgok élvezetére. Nietzsche-nél is hasonló a helyzet, aki A történelem hasznáról és káráról című korszertüetlen elmélkedésben ocsmánynak nevezi a tömeget, miközben A tragédia születésében a görög nép szellemét dicsőíti.

Wagnernek tehát kulcsszerepe van a XIX. század közepét követő korok szellemfejlődésben, és e jelentősége csupán részben áll összefüggésben zeneszerzői teljesítményével. Alapvetően természetesen azon nyugszik, hiszen az állította a figyelem középpontjába a wagneri gondolatokat. Wagner zenéje volt tehát a „hordozóanyag”, ami eljuttatta az emberekhez Wagnert, a gondolkodót. Csakhogy – tökéletesen természetes módon – sohasem létezett egymástól függetlenül a zenész és a filozófus Wagner. Nála az alkotást igen tudatos mérlegelés, az eszközök és hatások rendkívül gondos analízise, valamint egyfajta teoretikus kontextus felvázolása előzte meg. Maguk az alkotások is bőven magukban foglalnak azonban bölcséleti tartalmakat, amelyek jelentős hatást gyakoroltak a legkülönbözőbb szellemi területek képviselőire, s így szükségképpen hatottak e területek további fejlődésére is.

Hogy Wagner művészetére milyen tényezők voltak befolyással, hogy mennyiben hatottak zenei gondolkodására például Liszt forradalmi újításai, hogy Wagner miként vélekedett barátságáról, vallásról, hatalomról, s hogy valójában milyen is volt Wagner mint ember, ugyancsak fontos szempontok egy ilyen nagy hatású alkotó és életműve esetében. Számos sztereotípiát is terhel a Wagner-képet, amelyek nem pusztán saját alkotásainak értékelését torzítják, de ezek közvetetten gyakran rányomják bélyegüket mindazon jelenségre a megítélésére is, amelyekre a wagneri mű valamilyen módon hatott. A teljes tisztázást e néhány lapon aligha lehet elvégezni, arra azonban talán kísérlet tehető, hogy olyan összefüggésekre mutassunk rá, amelyek egy jelentős korszak néhány kiemelkedő képviselőjének árnyaltabb megközelítéséhez hozzásegíthetnek.

(Wagner, a forradalmár) Wagner – akárcsak Liszt – alapvetően nem a nagy társadalmi átalakításokban hitt, hanem sokkal inkább az emberek lelkéből jövő apró forradalmak hatalmában. Ezek létrejöttét szerinte a tiszta művészet élvezete jelentősen előmozdíthatja, noha azt is gondolta, hogy egy új művészet befogadásához bizonyos társadalmi változások is szükségesek. Drezdai karmesterként – amint Vámosi Nagy írja – „Nemcsak az operát akarja megreformálni, hanem a város begyepesedett zenei életét, ósdi pedagógiáját, színházát, zenekarát – és ezzel együtt egész társadalmát.”²⁵

1846-ban reformjavaslatot készít A királyi zenekar ügyében címmel, amely többek között a muzsikások létszámának és fizetésének növelését irányozza elő az olyan, szerinte főlegesen kiadások rovására, mint például az sztároknak kifizetett aránytalan juttatások.²⁶ Thomas Mann helyesen mutat rá Wagner forradalmiságának kétértelműségére, amelyben a művészi és polgári vonás volt az erősebb, mint a társadalmi radikalizmus. Mint írja: „Nem akarom hangsúlyozni, hogy 1848-as forradalmár volt, a középosztály harcosa, tehát politikailag polgár – mert mindez a maga sajátos módján volt, művészként és művészetének érdekében: művészetének is forradalmi lévén, Wagner eszmei előnyöket, jobb körülményeket, kedvezőbb hatásfokot remélt számára a fennálló rend felborulásától.”²⁷

Az a körülmény, hogy 1846-os tervezetét a kormányzat figyelmen kívül hagyta, a legnagyobb valószínűség szerint közrehatott abban, hogy 1848-ban a felkelők oldalára állt.²⁸ Amint Vámosi Nagy Wagner forradalmi szereplését összegzi, májusban „... Röckel karmester buzdítására beleveti magát a közéletbe. Gyűjtő beszédeket tart a Hazafias Egyesületben, versben köszönti a bécsi felkelőket, és a színházból elbocsátott Röckel Volksblätter című lapjában a fennálló maradi társadalmat élesen bíráló cikkei jelennek meg [...] 1849 áprilisától kábító gyorsasággal örvénylenek az események. Bakunyin, az orosz anarchista forradalmár illegálisan Drezdába érkezik, eldördül az első sortűz, a városra rátör a történelem, barikádok épülnek. Wagner a betiltott Volksblätter műhelyében plakátokat nyomtat, kigyulad a régi operaház, de a porosz csapatok már közelednek, május 9-re leverik a felkelést.”²⁹

Egyes források szerint egyébként a komponista Bakunyint még 1848 nyarán ismerte meg, mégpedig August Röckel közvetítésével.³⁰ Tény mindenestre, hogy a nevezetes orosz anarchistát Wagner még évtizedek múlva is emlegeti. 1870. szeptember 29-én arról értesül Meysenburg asszonytól, hogy a forradalmár Lyonban szervezi a munkásokat, s némi kétértelműséggel megjegyzi „Franciaország megérett a kísérletekre.”³¹ Kilenc évvel később, amikor a szocialista mozgalmak angliai esélyeiről esik szó, felidéri Bakunyint, aki mindent fel akart égetni egykor, s aki azt vetette oda neki: „Akkor nem lesz szükséged annyi hangszerre, és az nagyon jó lesz!”³²

A drezdai opera leégése kétségkívül mély benyomást gyakorolt képzeletére, s ennek emléke legalább tudattalanul közrejátszhatott abban, ahogyan 1850-ben az ünnepi játékok lefolyását elgondolta. Az ekkor harminchét éves Wagner így ír *Kietznek*: „Úgy gondolom, csakugyan megzenésítem még a Siegfriedet, csak éppen nem szándékozom taláalomra akár-melyik színházban bemutatni. Ellenkezőleg, a legmerészebb terveket forgatom a fejemben, melyek megvalósításához nem csekélyebb összeg lenne szükséges, mint legalább tízezer tallér. Akkor aztán itt, ahol éppen vagyok, színházat építtetnék deszkából, saját terveim szerint, szerződtetném a legmegfelelőbb énekeseket, előállíttatnék mindent, ami szükséges erre a kivételes esetre, hogy biztos lehessen az opera kitűnő előadásában. Aztán meghívót küldenék mindazoknak, akik érdeklődnek műveim iránt, gondoskodnék a nézőtér megtöltéséről, majd egy hét alatt három előadást rendeznék – természetesen belépődíj nélkül. Aztán a színházat lerombolják, s a dolognak vége.”³³

Máskor még a partitúrák tüzre vetése is előkerül, de az Istenek alkonyának zárójelenete mindenképpen felidéri ama drezdai lángokat. A tűz – akár mint korszakot lezáró tűzfo-lyam, akár mint a szüzességet őrző tűzvarázs – a tisztaság és megtisztulás szimbólumává válik Wagner képzeletében. Merőben allegorikusan azonban, s e felfogástól igencsak távol áll a társadalom-átalakítás véres valósága, profán radikalizmusa. Jellemző Wagnernek a forradalomhoz való ambivalens viszonyára, hogy első 1848-as cikkeiben, miközben ünne-pelte a forradalmat és dicsőítette az anarchiát, egyúttal a monarchia fenntartása mellett is kiállt. Hivatalát is csupán azután veszítette el, hogy – engedve az egyre radikálisabb han-gulatnak – fokozatosan a királyság ellen emelte fel a szavát.³⁴

1849. május: a szász király alkotmányosságára, nyílt forradalom, elfogatóparancs, menekülés Liszt segítségével Svájcba. Amikor 1849 augusztusában híret veszi Görgey világiosi fegyverletételének, utolsó reménye is szertefoszlott a helyzet kedvezőbb alakulását illető-en.³⁵ Tizenegy esztendei száműzetés vár rá, ám ekkor még nem látja hazatérésének napját. Mit vitt magával az üldözött? A *Siegfrieds Tod* szövegekönyvét, amelyből aztán az egész Ring kibomlik, és amely hangulatában oly annyira illik egy levert forradalom melléksze-replőjének lelkiállapotához. Egy forradalmáréhoz, aki a muzsika kedvéért vált rebellissé.

(*Barát és ellenség (Carl Schmitt, Schopenhauer, Nietzsche)*) Aligha van a kultúrtörténetnek még egy alakja, aki személyével és művészetével valaha is jobban megosztotta a „művelt közönséget”, mint Wagner. Vallásos rajongás és démonizáló gyűlölet néz egymással farkasszemet ma is, ha neve előkerül. Barátok és ellenségek serege szerveződik a több mint száz esztendeje halott komponista felrémlő alakja körül. S még életében is: a barátból ellenség lett, az „ellenség” pedig csöndes tisztelővé vált. Az előbbire a legjellegzetesebb példát Nietzsche szolgáltatja A tragédia születésétől A Wagner-ügyig, az utóbbira Verdi, aki két utolsó remekében, az Otellóban és a Falstaffban a zene hangjaival ad igazat az egykor idegenkedve szemlélt pályatársnak. És Lisztet nem is említettük, aki barátból idegenné, mert rokonná vált,³⁶ majd ismét megbékélt barátá.

Nem szoltunk a barátságokról, amelyek a hatalom körül kötöttek, és bomlanak fel, hogy közömbösség vagy adott esetben ádáz ellenségeskedés lépjen a nyomukba. Ezek a barátságok is utolérték a német komponistát, sőt még holtá után is állásfoglalásra próbálták kényszeríteni kéretlen „barátok”. Ama baljóslatú 1933-as esztendőben, Wagner halálának ötvenedik évfordulóján ezért is írhatta Thomas Mann: „Hiú játék nagy embereket az örökévalóságból a mába idézni, véleményüket kérdezni a mai élet problémáiról, amelyekkel nem álltak soha szemben, s amelyek szellemben idegenek tőlük.”³⁷

A barát és ellenség megkülönböztetésének tehát a politikában és a magánszférában egyaránt jelentősége van. A magánszférában is, amelynek szótárából e kifejezéseket Carl Schmitt átvette, és politikai filozófiájába ültette. Nála azonban különleges értelemmel gazdagodnak e szavak, és terminus technikká válnak. Különösen jellemző Schmitt megközelítésére, hogy nála barát és ellenség fogalmi elvesztik abszolút értéküket, és egy-egy speciális szituáció kontextusában, tehát nem az *értékek*, hanem az *érdekek* összefüggésében értelmezendők.³⁸ Az „ellenségem ellensége a barátom” régi bölcsessége Schmitt szemléletében egész politikaelméleti hálózat magjává válik, és e hálózat nagyban hozzájárul a tömegtársadalmak politikai valóságának jobb megértéséhez.³⁹ De megfontolandóak a schmitti eszmék a személyes barátságokról való gondolkodás során is, különösen, ha olyan nevezetes személyiségek sajátos érdekekkel átszótt barátságáról elmélkedünk, mint ami összefűzte Wagnert és Nietzschét.

Schmitt politikaelmélete tehát nem csupán a fogalmakat vette kölcsön a köznapis életből, hanem számos ponton a barátság köznapis jelenségeit is emlékeztetünkbe idézi. Azt nevezetesen, hogy az emberek közötti barátság alakulása is gyakran ki van téve a változékony érdekeknek, ráadásul olyanoknak, amelyekkel a másik fél adott esetben nem is számolhat. Ezért – tehát a személytelenség és az érdektelenség okán – tekinthette talán Wagner ideális barátságnak azt a kapcsolatot, ami őt Schopenhauerhez fűzte, hiszen e „barátság” csupán a mű közvetítése által létezett. Mint egy alkalommal írja: „Egy barátom mégis van, akit egyre jobban szeretek. Ez az én mogorva képű, s mégis oly szeretetteljes Schopenhauerem. Ha érzelmeimben legmesszebb jutottam, a legtávolabb elrugaszkodtam, milyen páratlan felüldülés, hogy könyvét kinyitva egyszer csak megtalálom magamat [...] Milyen szép, hogy az öregnek fogalma sincs róla, mit jelent nekem, mi vagyok magamnak általa.”⁴⁰

Különös, a személyességet nélkülöző, szép barátság ez, mert noha Schopenhauer elismeréssel adózik Wagner írásművészeté előtt, a zene területén – mint nyilatkozta – inkább hű maradt Mozarthoz és Rossinihez.⁴¹ Wagnernek Nietzschéhez való viszonya is alighanem éppen azért válhatott problematikusá, mert személyes törekvések, aspirációk és érdekek bonyolult hálójá szőtte át. És sokszor olyan ki nem mondott vágyaké, amelyek még a vágyakozó előtt is ismeretlenek, hiszen tudattalanok voltak. Mert Wagner kétségkívül elsősorban kiváló propagandistát remélt megtalálni Nietzschében, míg Nietzsche alig leplezetten vágyott arra, hogy zenei törekvéseit maga Wagner igazolja.

Két szokásos félreértést kell azonban eloszlatnom ezen a ponton. Az egyik a barátsággal, a másik a személyes akarat hatalmával kapcsolatos. A másik szemével látás képessége, de legalábbis annak őszinte hite, hogy az empátia valaminő felfokozott készségével képesek vagyunk a másik szemével látni a világot, nem jelent sem teljes lelki, alkati rokonságot, sem pedig a szó köznapi értelmében vett barátságot. Csupán azt, hogy megértünk és megérezzük valami fontosat a másik lelki teljességéből, amelyhez egészen sohasem férhetünk hozzá. Ez az átérés inkább csak tudatossá válása egy olyan, egyébként is bennünk lévő vonásnak, amely barátokká és ellenségekké egyaránt tehet.

A másik szemével látás, a másik szívével érzés képességének tehát csupán esetleges a kapcsolata ahhoz, amit hétköznapi módon barátságnak nevezünk. Kétséges továbbá a démoni erő teóriája is. Az tehát, hogy ha nem a barátság és a másik iránti pozitív és szentimentális érzések vesznek rá arra, hogy átéljem a másik ember világát, úgy annak démonikus, mindent legyűrő akarata az, ami leigáz, és arra kényszerít, hogy alávessem magam érzéseinek és képzeteinek. Nietzsche negyedik korszerűtlen elmélkedéseiben így áll előttünk Wagner.

Csakhogy ez már a Wagnerrel való barátságában csalódott Nietzsche hangja, ami mindenképpen valaminő magyarázatot igyekezett találni arra, hogy mi tartja még mindig hatalmában. A másik véglet ez. Annak a téves eszmének és meghiúsult reménynek az ellenpontja, ami korábban a személyes jó kapcsolatban vélte a legbiztosabb garanciáját a szellemi és érzelmi megértésnek. Nietzsche itt még nem igyekszik kicsinyes bosszút állni Wagneren – saját tévedése miatt. Itt még nem vitatja el a zenei lángészt Wagnertől, és nem fordul zavart mosollyal Bizet és a zene névtelen kis mesterei felé. Itt még csupán az ellenség démonizálásának, de nem a semmibevételének stádiumában tart.

Joachim Köhler úgy állítja elének a két zseni kapcsolatát, amelyben Wagner nem annyira barát, mint inkább amolyan kizsákmányoló fél, aki különféle célokra igyekszik felhasználni az akkor még névtelen klasszikafilológia tanárt. Számos mozzanat azonban – és éppen Köhler könyvében is – engem inkább arról győz meg, hogy Wagner mint relatíve extravertált, érzelmeit nem csupán intenzíven megélt, de sok vonatkozásban kifelé irányító, benyomásait pedig onnan is nyerő alkat, igenis képes volt baráti – noha Wagner sokrétű személyiségéhez illően igencsak polifon – érzelmeket táplálni Nietzsche iránt. Szerette őt mint esendő embert, szerette őt mint sok barátját, s mint sok kedves kutyáit, akiket – mint a kutyabarátok általában – számos embernél nyilván többre tartott. De hogy tisztelte volna is oly mértékben, amelyre Nietzsche titkon igényt tartott – nos ez több mint kétséges.

A fő kérdések egyike Nietzsche és Wagner kapcsolatában, hogy Nietzsche egyáltalán barátságot várt-e Wagnertől vagy csodálatot. Hajlok rá, hogy inkább az utóbbit. Erre nem pusztán a nietzschei hatalomkoncepció utal, hanem elhidegülésük története és a „szakítás” mondvacsinált oka. Nem volt éles cezúra ebben a kapcsolatban, inkább csak annak fokozatos felismerése Nietzsche részéről, hogy e relációban olyasmire vár, amit sohasem kaphat meg. Azt, hogy a Mester végül leborul előtte és imádja. „Wagner összeroskadt a kereszt előtt” vagy „Wagner engem halálosan megsértett [...] alattomos visszalopakodásával a kereszténységhez és az egyházhoz”⁴² – ahogyan Nietzsche Wagnertől való elhidegülése okát magyarázni igyekezett, az egyik legerőltetettebb casus belli, amit a kultúrtörténet felmutatni tud. Nietzsche már barátságuk elején jól tudta, hogy Wagner a Parsifalra évek óta készül.⁴³ Ugyanez vonatkozik a Bayreuthból való állítólagos kiábrándulásra is,⁴⁴ hiszen az 1872-es alapkövetélnél látszólag még lelkes Bayreuth-hívő, ám a felavatást 1876-ban már eleve ambivalens hanggal köszönti ama negyedik korszerűtlen elmélkedésben.

Ám Wagner hangjából is kihallható bizonyos negatív felhang a klasszikafilológus iránt, mégpedig már 1873. táján. A komponista, aki már ifjú korában is – tehát jóval a Nietzschével való megismerkedése előtt – csodálója volt a görög kultúrának, érezhető

fenntartásokkal viseltetik a XIX. század németiségének görögségimádatával szemben. Wagner a görögökben azt a természetességet csodálta, amely gyakran éppenséggel hiányzott kortársainak a görög kultúrához való akadémikus viszonyából. Wagner még az elhidegülés előtt, 1873-ban felismerni véli Hölderlin – általa a retorikus dagályosságban megjelölt – hatását Nietzsche-n, s leszögezi, hogy a maga részéről „nemigen képes hinni az ilyen újjörögökben”. Igazi wagneri humorral hozzáfűzi, azt várja, hogy egy ilyen újjörög egyszer csak így szól majd: „Tanulmányaimat Halberstadtban végeztem”.⁴⁵

Sokkal fontosabb kérdés, hogy Nietzsche – e muzsikusi lelkű filozófus – miért is kereste Wagner barátságát és csodálatát. Ennek okát leginkább abban láthatjuk, hogy Nietzsche – amint az számos kijelentéséből megállapítható – Wagnerben látta a legnagyobb művészi autoritást. Amint a félig csodáló, félig szakítással kacérkodó esszéjében (Richard Wagner Bayreuthban) írta, „ma minden, ami a művészet valamely területén végbemegy, önkéntelenül is úgy érzi, hogy az ő művészetének és művészi jellemének bírói széke előtt áll.”⁴⁶

E mondatban érezzük a túlzást, és gyaníthatjuk azt is, hogy ha az egész világ művészete nem is érezte magát Wagner bírói széke előtt, egyvalaki azonban bizonyosan: Friedrich Nietzsche. De vajon miért vágyott Nietzsche oly annyira Wagner csodálatára? Meggyőződésem, hogy Nietzsche-től semmi sem állt távolabb, mint az uralomvágy. Hatalomteóriája és berzenkedése a kereszténység ellen inkább csak pótszer volt a szeretet hiánya ellen. Könyvtárnyi irodalma van Nietzsche apakomplexusának és annak, hogy Wagnerben valamiféle apapótlékot kereshetett. Csakhogy amíg a szerencsésebb körülmények között fejlődő lélek megelégszik apja szeretetével és elnézésével, hogy aztán ő szeresse később apját hasonló elnéző szeretettel, addig Nietzsche egyetlen pillanatba kívánta sűríteni azt a folyamatot, amelyet másoknak évtizedek fejlődése ad meg. Elnéző szeretettel kívánt tekinteni arra, akit mint titánt ismert meg, mert annak is akarta látni. Éppen úgy, amint a gyermek szüleiére és azok világára kezdetben tekint. Mindaz a hosszú folyamat, amely a felnőtté érés során lezajlik, amelyben a hatalmas erők inkább óvandó fényekké szelídülnek, egy összesűrített pillanatban, az élet gyorsított felvételében a behódolás hamis látszatává válik.

De miért épp Wagner, miért nem más? Azért mert Nietzsche lelke legmélyén zenész volt, és e téren Wagner látta a legnagyobbknak. S ha a legnagyobb mutatja hódolatát, úgy vele az egész világ hódol meg előtte. Mindez persze szimbolikus és aligha tudatos vágy lehetett a szegény klasszikafilológus lelkében, akit – amint a mellőzött gyermeket – aligha vigasztalt volna az egész világ csodálata, ha a világot jelentő személy tisztelétét el nem nyerheti. Nietzsche Wagner iránti rajongásában – amint azt érzelmi fordulatának hevessége is kellően bizonyítja – volt valami infantilis, valami naiv, valami kétségtenül groteszk vonás. Hogy ebből Wagner valamit érzett, efelől sem lehetnek illúzióink. Miért nem mutatott tehát Wagner több könyörületet Nietzsche iránt?

Előbb azt kellene tisztáznunk, hogy miben kellett volna állnia ennek a könyörületnek. Ha ugyanis Wagner érezte a furcsa sóvárgást e különös ifjúban, úgy nyilván azt is gyanította, hogy mi ennek a sajátos vágnak a tárgya. A kérdés tehát a legvilágosabban úgy tehető fel, hogy Wagner hibáztatható-e morálisan azért, mert nem mímelte pusztán könyörületből azt, hogy hódol Nietzsche zsenije előtt. Ezen a ponton szintén néhány dolog tisztázása szükséges. Először is a legszigorúbb kanti etikai mérce szerint egy ember nem használhat egy másik embert eszközkül saját céljai elérésében. Nietzsche különös sóvárgása azonban éppen erre, a kanti etika által oly elítélendő célra irányult, azzal hogy Wagner hódolatát eszköznek tekintette saját – vélhetően kielégíthetetlen, mert pszichotikus eredetű – vágya beteljesüléséhez. Másfelől Wagner mint igazán érzékeny művész, és a könyörület, a részvét iránt igenis fogékony alkat (Parsifal a részvét hőse) számtalanszor adta jelét

Nietzsche iránti nagybecsülésének. Levelezésükből és Nietzsche visszaemlékezéseiből a triebsheni napokra ez minden kétségen felül áll, mint ahogy az is, hogy e nagybecsülés Wagner részéről nem csekély mértékben a legőszintébb volt. E tisztelet azonban a gondolkodónak szólt, nem pedig a dilettáns zenésznek. Ám van egy harmadik, igen jelentős mozzanat, amivel Nietzsche maga is számolhatott. Wagner saját zsenialitásának tartozott a legtöbb figyelemmel, Nietzschének tehát már csupán a szűkös feleslegből adhatott.

(*A hatalom kérdéséről*) És ismét elérkeztünk a „démoni zsarnok” problematikájához, hiszen, ha nem a barátság és a szeretet, ami fogva tartja a klasszikafilológust, úgy az – amint Nietzsche vélte – talán a hatalom vagy valami démoni erő. Ám mit is értünk hatalom alatt? E kérdésre a legváltozatosabb válaszokat talán a politika- és a jogelmélet területén találjuk. S belátható talán majd az is, hogy a hatalom politikai és esztétikai interpretációi nem is egészen függetlenek egymástól.

Dahl szerint a hatalom lényege, hogy A személy eléri, hogy B valamit megtegyen, vagy éppen ne tegyen.⁴⁷ Parsons a hatalom vonatkozásában A-nak arról a jogáról szól, hogy B-vel szemben döntéseket hozzon.⁴⁸ Előbbi megközelítés figyelmen kívül hagyja, hogy A erre irányuló akarata nélkül is – pusztá példamutatásával, amire a konfucianizmus a legnagyobb hangsúlyt helyezi – elérheti, hogy B a maga szubjektív, adott esetben tudattalan készletései által megtegyen valamit, vagy valamitől tartózkodjon. Parsons ugyancsak mellőzi a politikai hatalom szempontjából is fontos azon pszichikus tényezőket, amelyek a „jog előtti” társadalmakat egységbe szervezik.⁴⁹ E tényezők pedig elsősorban az „alávetettek” oldaláról ragadhatók meg, és a humánológia által indoktrinálhatóságnak (befolyásolhatóságnak) nevezett jelenségben,⁵⁰ valamint az alacsony parancsmegtagadási készségben gyökereznek.⁵¹ Nietzsche hatalomkoncepciója azonban a XIX. századi pozitivizmus szülötte, amely a hatalmi viszonyban éppúgy a hatalommal rendelkező fél oldalát hangsúlyozza, mint az austini jogfilozófia és ún. parancselmélet. Ez a pozitivisztikus hagyomány tükröződik egyúttal a dahli és parsonsi koncepción. A jogbölcseletben e felfogással ugyan vitatkoznak az ún. elismerési elméletek, amelyek a hatalom igazolását az alávetettek elismerő aktaiban látják, ezek azonban alapvetően nem számolnak az „elismerés” nem tudatos, adott esetben ösztönös mechanizmusával.

Az elmúlt több mint száz, közel kétszáz évben tehát jelentős változáson ment keresztül a hatalomról való gondolkodás, és ennek négy fő stádiuma a következőkben ragadható meg. 1) A hegeli és schopenhaueri filozófia a világot formáló erőként egy személyek felett álló hatalmat jelölt meg, amely csupán megnyilatkozik az egyes egyénben, de nem onnan ered. 2) A nietzschei koncepcióban – a korszak romantikus szellemének megfelelően – az individuum szerepe megnő, s a hatalom már az egyéni akarat törekvéseinek céljaként tűnik fel. Mindez egyúttal szorosan összefügg a XIX. század második felének állam- és jogfelfogásával, az éppen formálódó, politikai versengésen alapuló polgári demokráciájával, és a korszak jogbölcseletét meghatározó jogpozitivizmus hatalomközpontú szemléletével. 3) E felfogás egyoldalúságának ellensúlyozásaként, egyúttal a demokratikus szellem terjedésének nyomán mindinkább újra teret nyertek a természetjog és a szerződési elméletek révén ismerős elismerési és megerősítési elméletek, amelyek a hatalom legitimitását kutatták, és ebből a szempontból az alávetettek oldalát helyezték előtérbe. E teóriák azonban elsősorban a tudatos aktusoknak tulajdonítottak jelentőséget, míg – néhány olyan elmélet kivételével, mint amilyen például Max Weberé is volt – az ösztönös, tudattalan tényezőket többé-kevésbé elhanyagolták. 4) Egy további lépésben, a XX. századi szociálpszichológia, majd humánológia kutatásai nyomán a hatalom jelenségeinek vizsgálata szempontjából az „engedelmeskedők” ösztönös készletései kerültek az érdeklődés homlokterébe.

A hatalomról való gondolkodás utóbbi, közel kétszáz éves történetében látható tehát egy sajátos ív, amely a hatalom személytől független jelenségeinek vizsgálatától fokozatosan eljutott az engedelmesség személytől ugyancsak független – mert ösztönös – megnyilatkozásainak kutatásáig. Ebben a különleges fejlődési folyamatban képez egy fontos átlomást a nietzschei teória, amely a hatalmi viszonyban még a hatalom oldalára, azonban annak már a tudatos, személyes vonatkozásaira helyezi a hangsúlyt.

Mindezzel szoros összefüggésben Nietzsche felfogásában a művészi hatalom lényege is az alkotó akaratában, tudatos, személyes törekvéseiben összpontosul. Mint említettük, a hatalom politikai és esztétikai interpretációja meglehetősen szorosan összefügg egymással. Így következik be azután, hogy amikor a hatalomról, jogról való gondolkodásban mindinkább az engedelmesség tudatos és tudattalan készítése és aktusai kerülnek előtérbe, a művészetelmélet számára is éppen ekkortájt válik elemzésre fokozottan érdekessé a befogadó közreműködése, részvétele a művészi hatás létrejöttében. Ez az az időszak, amikor az alkotó és az alkotás vizsgálata mindinkább átadja helyét az értelmező és az értelmezés megfigyelésének, a jelenségek hermeneutikus interpretációjának. Mindebben alighanem felismerhetjük közgondolkodás (együttal a filozófiai szemlélet) „demokratizálódását”, amely jelenség másik, kedvezőtlenebb oldalát mint a tömegek lázadását írta le Ortega.

Igen helyesen jegyzi meg Samu Mihály, hogy „... Nietzsche alapvetően nem a hatalomelmélet teoretikusa, hanem a klasszika-filológja, a filozófia, az etika és az esztétika gondolkodója, aki e tudományokban új tételeket fogalmazott meg, akinek gondolkozása azonban rendkívül ellentmondásos következtetéseket és heterogén elemeket tartalmaz.”⁵² Ettől függetlenül „hatalomra törő akarat” koncepciója, annak politikaelméletileg és esztétikailag egyaránt releváns jellege, sőt egész nyelvezete – még a Richard Wagner Bayreuthban című korszerűtlen elmélkedésben is –, nem utolsósorban pedig művének hatása és utóélete tökéletesen megalapozza, hogy rá mint a hatalomelmélet szempontjából is figyelembe veendő szerzőre tekintsünk.

Hatalom- és művészetkoncepciójának szoros összefüggését jól jelzi egyúttal, hogy esztétikai kérdéseket illetően kulcskategóriává válhat nála az *akarat* és a *hatalom* fogalma. Mégpedig nem ama személytelen összefüggésben, ahogyan az Schopenhauernél jelentkezik, hanem az individuumot, a hatalommal rendelkező, akaró egyén személyét nagyon is előtérbe helyezve. És többnyire éppen olyan jelleggel és egyoldalúsággal, mint az a politikai hatalomról elmélkedőknél előfordul; azoknál, akik a hatalomnak „alávetett” fél készítéseit, ösztönös elfogadását zömmel figyelmen kívül hagyják.

Persze Nietzsche, aki gyakran beszél Wagner „akarat”-áról, egy helyen felveti, hogy Wagner hatalma akaratától függetlenül is fennáll. Mint írja: „Wagner, a művész, akinek ekkora hatalma van önmaga felett, akaratlanul is maga alá vet minden más művészt.”⁵³ Különös azonban, hogy Nietzschében egy merőben esztétikai jelenség vonatkozásában az alávetettség képzele idéződik fel. Ám vajon miről árulkodnak a Rorschach-teszt tinfoltjairól felmerülő asszociációk, a képekről-e, vagy a nyilatkozóról? S ha ott a valós ítélet magáról a *vizsgált személyről* szól, nem kell-e feltételeznünk, hogy emitt, Nietzsche Wagnerről való vélekedéseiben is több a nietzschei, mint a Wagnerre jellemző vonás?

Jól érezhető itt továbbá a Nietzschében szunnyadó művész panaszos elszólása. E mondat számomra – túl azon, hogy nem annyira Richard Wagnerről, mint Nietzschéről szól –, arról is árulkodik, hogy Nietzsche – noha a harmadik korszerűtlen elmélkedésben⁵⁴ még megértetni látszott a filozófust – lassanként hogyan magyarázta félre Schopenhauert. E mondatban benne van a kvintesszenciája annak, hogyan lesz a schopenhaueri személytelen akaratból hatalomra törő személyes akarat, miközben itt még mentesíti Wagnert a hatalom akarásának vádjá alól, pontosabban: nem keveri gyanúba vele. Sőt, Nietzsche első személyes benyo-

másai Wagnerről éppenséggel ellentétesek későbbi ítéleteivel. Ekkor még nem homályosítja el tekintetét a sértettség és a csalódottság, és Wagnert saját tehetségének nem ura gyanánt, hanem rabjaként látja. Amint az alig egy éves ismeretség nyomán Wagnerről, az emberről beszámol Erwin Rohdénak 1869. augusztus 15-én: „Valósággal bilincsbbe veri tulajdon ereje, tekintete a mulékony dolgokon túl kalandoz, és korszerű, a lehető legjobb értelemben.”

Mert Wagnernek éppenséggel nem volt hatalma sem önmaga, sem a világ fölött. Wagner – aki alighanem helyesebben értelmezte Schopenhauert (és éppen a száműzetés keserű évei alatt), mint fiatal barátja – úgy érezte, teljességgel alá van vetve a világ személytelen akaratának, amely benne mint zseniális alkotóban üzött gyönyörű tréfát – és elsősorban övele. Wagner nem uralkodott zsenije felett, hanem – amint ezt ő megélte – a dolog éppen ellenkezőleg állt: zsenije uralkodott zsarnoki módon öfölte – ha már a nietschei hatalmi szótárt akarnók használni.

Wagner – amint azt sokszor leírta – szívesen kerülte volna a profétaságot. Csakhogy – amint Liszt mondta –, „Génie oblige”. És e nagy szellemek a legnagyobb és legszelídebb alázattal vetették alá magukat annak, amit tudattalanjuk súgott. Szó sincs tehát Wagner hatalomra törő akaratáról, vagy ha akaratról mégis, úgy egy személytelen hatalomról szólhatunk csupán, a zsenialitás teremtő erejéről, amelynek a wagneri mű tekintetében az első áldozata éppen Wagner volt. Csakhogy az alkotás maga az élet – legalábbis az alkotásra képes embernek –, így áldozatról aligha beszélhetünk, legfeljebb bizonyos árról, amelyet mindenkor meg kell fizetni. És ez a csodálatraméltóan működő világakarat is oly szelíden munkálkodik, hogy senkit nem igaz le, akiben eleve nincs meg a fogékonyság ahhoz, hogy önkéntelenül és jó szívvel fogadja be. A démoni erő, amelyről Nietzsche oly szemléletesen értekezik, ha volna, alighanem ellentmondást nem tűrően kerítené hatalmába a világot. Csakhogy tudjuk jól, sem száz esztendeje, sem napjainkban nem Wagner zenéje nyűgözte, nyűgözi le a tömegeket.

Wagner mindazonáltal feladat elé állítja a hallgatót, s e vizsgán többen buknak el, mint ahányan sikeresen túljutnak rajta. Feladat elé, amelyet elsőként maga oldott meg. Ha démoni erőkről szólunk, úgy Wagner legjobb hallgatóiban ugyanúgy munkálnak ezek, mert másként nem ismernének rá ezekre – hisz Arisztotelész óta tudjuk, minden katarzis alapja a felismerés.

(Művészet és teória) A Wagnerrel kapcsolatos problémák közül az egyik legfontosabb a Wagnerben lévő állítólagos kettősség, a művész és az esztéta úgymond kibékíthetetlen kettősségének kérdése. Alkothat-e teóriát a művész, aki ösztöneire kell, hogy hallgasson? Létrehozhat-e műalkotást egy esztéta? S ha igennel is válaszolnánk ezekre a kérdésekre, még mindig marad egy lehetséges fenntartás. A kétféle alkotás közül az egyik, vagy mindkettő a dilettantizmus bélyegét kell, hogy magán hordja. Különös, hogy a legnagyobb tisztelet mellett Thomas Mann is osztotta a dilettantizmus-vádat, miközben vívódott is magában ítéletének helyessége felől. „Valóban, nem csak felületesen, hanem szenvedélyesen és hódolattal is csak azt mondhatjuk – a félreértés veszélyét is vállalva –, hogy Wagner művészete a legnagyobb akaraterejével és intelligenciával óriásivá növesztett, zsenialitásba hajló dilettantizmus.”⁵⁵

Különös, bár érthető is Mann értékelése, hiszen itt Nietzsche Wagner-esszéjéből, ama negyedik korszerűtlen elmélkedésből indul ki, amely maga is megfogalmazta már a dilettantizmus-vádat, mégpedig az akarat elemének túldimenzionálásával együtt. Még különösebb, hogy Mann a dilettantizmus vádját elsősorban a *művészetek egyesítésére* vonatkozó wagneri törekvésekre alapozza, noha e törekvés nyomai már ott vannak Glucknál a XVIII. században, vagy a bayreuthi költőnél, Jean Paulnál, aki éppen Wagner születésének évében, 1813-ban kelt egyik levelében sóhajt fel Hoffmannak, bárcsak akadna valaha egy szerző, aki operáinak szövegét és zenéjét is maga írja.⁵⁶

A művész versus teoretikus problematikára azonban Charles Baudelaire, Wagner első neves híveinek egyike oly szellemesen és szemléletesen reagál, hogy a legegyszerűbb, ha ezen a ponton neki adjuk át a szót. „Képességeinek sokoldalúságából, személyiségének magas fokú kritikai intelligenciájából gyakran arra következtetnek, hogy zenei tehetsége vitatható; azt gondolom, ez a pillanat alkalmas arra, hogy megcáfoljam ezt a széles körben elterjedt tévedést, amely alkalmasint a legvisszataszítóbb emberi érzelmekben, az irigységben gyökerezik. „Aki ennyit okoskodik művészetéről, az nem képes természetes úton szép műveket alkotni” – mondják egyesek, kétségbe vonva, hogy a zseni ésszerűen gondolkodó lény, feltételezve, hogy tisztán ösztönösen alkot, mintegy növénytörzset él. Mások teoretikusnak tartják Wagnert, aki csak azért írta meg operáit, hogy a posteriori igazolja saját elméletének értékét. Ez teljesen téves állítás, hiszen a Mester, mint tudjuk, már fiatalon változatos természetű költői és zenei kísérletekkel jelentkezett, s csak fokozatosan érlelte ki a zenedráma koncepcióját, de ez az állítás egyébként is képtelenség. Az, hogy valaki kritikusból költő lesz, soha nem volt jelenség lenne a művészetek történetében, minden pszichológiai törvény teljes felrúgása, idétlenség. A dolog fordítva áll, a nagy költők természetes módon, szükségképpen lesznek kritikusok.”⁵⁷

Wagner elméleti írásai, a *Beethoven, az Opera és dráma, A színésről és az énekesről, az Állam és vallás* mind megannyi elgondolkodtató teoretikus mű, amelyek azonban a legközvetlenebb kapcsolatban állnak a művészet valóságával, elsősorban pedig a színházzal, amelynek levegőjét gyermekkorától kezdve szívja magába a későbbi komponista. Vagy ahogy Nietzsche fogalmazott a teoretikus Wagnerről: „Nem ismerek egyetlen más írást sem, ami ennyi mindent tisztázott volna esztétikai kérdésekben, mint Wagner írásai; ami a műalkotás születéséről egyáltalán megtudható, azt ezekből tudjuk meg.”⁵⁸

Wagner egyszer keserűen azt írta Lisztnek, „a művész felfalta bennem az embert”, utalva arra, hogy a benne lakozó alkotóerő szinte zsarnoki módon sajátítja ki őt magának, nem engedve teret egy átlagos élet számára talán könnyen kínálkozó, egyszerű örömöknek. E megrázó erejű mondat a legilletékesebbtől származóan tudósít az alkotás szellemének személytelenségéről, ám azt is látnunk kell, hogy – bár az embert olykor kizsákmányolta az alkotó – Wagnerben a teoretikus nem falta fel a művészt, sem pedig a művész a teoretikust. A helyzet éppen az, hogy az egyik a másikat a meghatározottabban megkövetelte és feltételezte. Richard Stauss egy alkalommal Wagner egyik munkájának – talán éppen a *Trisztánnak* – valamely különösen szenvedélyes részét tanulmányozta, s csupán ennyit mondott: „Ezt csak hideg aggyal írhatta.” Persze abban sem kételkedhetünk, hogy a legforróbb szívvel.

Mint maga Wagner többször említette, a legnagyobb technikai nehézségeket éppen az alkotás extázisában oldotta meg. 1871-ben ezt jegyzi meg: „És ahogyan komponálok, voltaképp az is varázslás, mert mechanikusan és nyugodtan egyáltalán nem tudok muzsikálni, még a szopránkulcs is zavar egy ötszólamú Bach-dologban, legszívesebben átírom. Eksztázisban azonban a legvadabb szólamvezetésű helyeket minden habozás nélkül megoldom, olyan biztossággal jön ki belőlem, akár egy gépből. Nyugodtan viszont semmit sem tudok.”⁵⁹

Extázis és gép, önkívület és biztonság: sajátos kettősség ez, amelynek elemei nem kizárják egymást, sokkal inkább rávilágítanak az alkotás egyszerre tudatos és egyszerre ösztönös természetére. Mert Wagner gyakorta említi – éppen Lisztnek is – tudatos próbálkozásainak, kísérleteinek kudarcát. Csak hogy a felkészülteké a szerencse, és ezek a tudatos erőfeszítések távolról sem hiábavalóak, hanem előkészületei a valódi alkotásnak, feltételei annak, hogy az alkotót ne váratlanul érjék az ihlet pillanatai. A hideg agy és az extázis egyaránt jellemzik Wagner művészetét, csupán arányaik mások az előkészület és a gondolat valódi megszületésének pillanatában.

A zene, amely különleges módon az agy mindkét féltekéjét egyaránt igénybe veszi, amely egyszerre a szív szava és a legabsztraktabb matematika, a legtökéletesebb módon alighanem a wagneri oeuvre-ben mutatja meg kettős természetét, az érzelem és az értelem különleges egységét és egyetemességét. S hogy mindez miként hathatott Nietzschére, a muzsikusra, aki Wagner hallgatása után lassan felhagyott a komponálással, elképzelhetjük. Talán, ha Wagner búcsút intett volna a teóriának, ez esetleg bizonyos elégtétel lehetett volna. De ehhez képest inkább megváltó és megvilágító erejük voltak számára a triebcheni beszélgetések művészetről, görögökről, és egy új, egy még eljövendő, és éppen általuk is megteremtendő nemesebb közönségről, közösségről.

Am hogyan is hagyhatott volna fel Wagner a teóriával, amikor szívének rezdülésein túl éppen abból formálta akusztikus világát. Amint a Gesamtkunstwerk-et Thomas Mann jellemzi: „Wagner zenéje éppúgy nem zene, mint ahogy az alapjául szolgáló drámaszöveg, amely kiegészíti, nem irodalom. Ez a zene pszichológia, jelkép, mítosz, pátosz – minden, csak nem muzsika ama megtévedt műítések tiszta és teljes értelmében. A szöveg, ami köré fonódik, s amely drámává teljesíti ki – a szöveg nem irodalom, ám a zene az. Ez a zene, amely látszólag (és nem csak látszólag, hanem valóban!) gejzirként tör fel a mítosz kultúra előtti mélységeiből, valójában átgondolt, kiszámított, kiagyalt, rafináltan okos, és elgondolásában éppannyira irodalmi, mint amennyire a szöveg zenei.”⁷⁶⁰

A teória tehát zenévé érik, s a zene maga is további teoretikus vizsgálódások tárgya lesz. Ám alighanem még ennél is többről van szó. Arról nevezetesen, hogy Wagnernél hallatlanul kitágulnak a művészi kifejezés határai, ténylegesen új dimenziók nyílnak meg mind az alkotó, mind pedig a hallgató előtt. Amint Baudelaire megjegyzi: „belső szükségé vált számára, hogy megkettőzött formában, egyszerre költőként és zenészként gondolkodjék, hogy minden eszmét kétféle formában vegyen szemügyre, feltételezve, hogy az egyik művészet akkor lép működésbe, amikor a másik már eljutott önmaga végső határához.”⁷⁶¹ Ám távolról sem valami egymásutániságról, vagy egymásmellettségéről van itt szó. Nem arról tehát, hogy ahol a szöveg már nem képes kifejezni a közlendő tartalmat, ott a szereplő dalra fakad, vagy ami már akusztikusan közölhetetlen, elmondja majd a díszlet. A dolog lényege abban áll, hogy az egyes művészeti ágak szemléletmódjai áthatják egymást, éppen úgy, amint azt Thomas Mann érzékletesen leírta.

Csakhogy nem pusztán a szöveg zenei, és a zene van telve számos irodalmi ötlettel, hanem a képzőművészet, a festészet és a plaszticitás is megjelenik az akusztikus anyagban. E zene határozottan térhatású, méghozzá oly forradalmian, amint Giotto perspektíva-teremtő festészete. Amint Baudelaire írja: „Nincs még egy zeneszerző, aki annyira értene a fizikai és spirituális tér mélységének festői ábrázolásához, mint Wagner.”⁷⁶² Vagy ahogy Nietzsche megjegyzi: „a zene területén nem kevesebbet tett, mint a plasztika terén a szabadon álló szoborcsoport fel-találója.”⁷⁶³ Ezért éreztük Wagnert hallgatva, hogy egy sajátos térbe, egy önálló világközegbe léptünk. Wagner nem pusztán a meglévő művészetek nyelvén fejezte ki magát, de önálló kifejezési közeget alkotott, saját nyelvet teremtett. Ezért mondhatta Nietzsche: „Wagner zenéje mint Egész a világ képmása.”⁷⁶⁴ És ez a képmás, ez a sajátos világ nem a semmiből jött létre. Olyan tudatos alkotás eredménye, amelyet teoretikus igényű analízis előzött meg.

Bizonyára vitakozni lehet azon, hogy Wagner zenéje a nyugati zene kiteljesedése-e. Meggyőződésem szerint abban az értelemben mindenképpen az, hogy benne tetten érhetjük a Nyugat szellemét alapvetően meghatározó mediterrán emocionalitás és a nordikus analitikus hajlam tovább már alig fokozható teljességét és egyensúlyát. Ami előtte volt, abban a szív hangjai még erősebbek, ami pedig utána következett, sokkal inkább közelít a teoretikus spekulációk felé.

(*Zene és tér*) De miről is beszélünk, amikor a wagneri zene térhatásáról szólunk? Látnunk kell azt is, hogy ennek megteremtése nem egy csapásra történt, sajátos fokozatok láncolatán keresztül érkezünk el ama közeghez, amelynek csarnokában oly jólesik megpihennünk vagy épp megborzonganunk. A bolygó hollandiban inkább még csak a szenvedélyek hangja szól. Viharzó szenvedélyeké, ám ezek a hangok csupán képek még. Kétdimenziós ábrázolásai valami kétségkívül mélynek. A Tannhäuserben is csak sejteni véljük távolságok lehetőségét, miközben gyönyörködünk abban, hogy ez a derék német mily sok kedves dallamot eszelt ki. A nyitány és a római elbeszélés, a zárándokkórus mindenestre mutatni látszik egy határozott törekvést a tér és idő különös kapcsolatának megragadására. Wagner alighanem rájött arra, hogy az egyszerre bonyolult és egyszerre triviális dolgok – mint a tér és idő – akusztikus megragadásához a lehető legegyszerűbb eszközöket és hangzásokat célszerű felhasználni, azokat azonban olyan harmonikus egységekbe rendezetten, hogy maga az egység – nem pedig az egyes részek színessége – adja vissza a gazdagságot, a teljesség érzetét.

Minden korábbi költői törekvése dacára Wagner csupán a Lohengrinben kezdett végre *igazán* nem pusztán mint muzsikusként gondolkodni. A nyitány – amelyről Baudelaire-ben is, Lisztben is térbeli mozgások képzete ötlött fel – voltaképp a wagneri akusztikus térszerkezet születése. Korábbi időkből viszonylag kevés olyan mű nevezhető meg, ami megközelíti e hatást. Bach *Máté Passió*jának bevezetése, Gluck *Iphigénia Auliszban*jának vagy Mozart *Idomeneo*jának nyitánya említhető talán a nem túl számos előzmény között. Ezek különös térhatása, gazdag szöveve válik majd kiindulási alappá és viszonyítási ponttá Wagner érett művészetében. Persze nála sem előzmények nélküli a különös térhatás létrejötte, hiszen a Tannhäuserben a női és a férfikarnak olykor térérzékeltető szerepe van: a magas fekvésű hangok jól idézik a távlatot, a mélyek az itt és most jelenvalóságát. Ám a Lohengrin nyitányban a gyökeres fordulatot talán az jelenti, hogy Wagner itt úgy használta a zenekart, mintha kórus lenne, és a zenekar eszközeivel nem pusztán az „itt” és az „ott” valóságát volt képes ábrázolni, hanem ezek csodálatos átmeneteit is. Tér és idő különleges egysége valószínűleg itt a szólamok mozgásában. Hogy Wagnert mennyire foglalkoztatta a tér és az idő távlatának kérdése, jól megvilágítja majd a Parsifal, ahol a szituációhoz csak esetlegesen illő párbeszédészakajlik le Parsifal és Gurnemanz között:

„Parsifal: Alig megyek, s a távolság hogy nő.

Gurnemanz: Fiam, ez itt a térré vált idő.”

Persze a Lohengrin más szempontból is hatalmas lépés az életműben. Az Orthrud és Thelramund kettős nem pusztán összegzése mindannak, amit Wagner addig magától és másoktól megtanult, de hatalmas jövendölése is a zenedráma további fejlődésének. Minden, amit Wagner később alkotott, ebből a hozzávetőleg tízperces zenei részletből bontakozik ki, és fejlődik tovább. Sőt bizonyos értelemben ez a kettős a legdrámaibb dráma az egész életműben. Ami ezután mint drámai dialógus Wagnernél megjelenik, vagy sokkal statikusabb (pl. a Wotan és Brünnhilde, esetleg a Parsifal és Gurnemanz dialógusok), vagy sokkal inkább olyan, amelyben a zene magával ragadó logikája kissé háttérbe szorítja a szereplők közléseit, magát a drámát (Trisztán és Izolda második felvonásbeli szerelmi jelenete, a Parsifal második felvonásának végén Parsifal és Kundry jelenete, hogy az egész Nürnbergiről ne is beszéljünk). Nem nyeli el, csupán uralkodik rajtuk, ami természetesen egyáltalán nem baj, és nem is visszalépés, mert az eredmény – különösen Parsifal és Kundry jelenetében – ismét valami merőben új.

Arról van itt szó, hogy a zene önmaga, illetve maga a szimfonikus apparátus hordja magában az egész drámát, a szereplők különböző nézőpontjainak kettősségét, mintegy a tudattalan világ működését, amelynek tényei és történései csupán tudatosává válnak

a hősökben. És a csodálatos térábrázolás mellett ez a másik mozzanat, ami a wagneri művet különleges, egységes közeggé, egy paralel univerzummá avatja. Nevezetesen az alapvetően szimfonikus gondolkodás. A zenekar folyamatos egységbe fogja mindazt, ami az operában eladdig különálló volt: jellemeket, történést, sőt még a díszletet is. Wagner zenekara ugyanis csodálatos térhatásával és adott esetben természetfestésével a legfontosabb díszleteleme a műnek. Szinte hihetetlen, hogy a Trisztán nyitánya után felhangzó matrózdalt követően valósággal érezzük a hajó hullámokkal ellentétes irányú mozgását, célja felé való feltartóztathatatlan haladását.

Am a zenekar szerepe még ennél is fontosabb, aminek pedig felbecsülhetetlen esztétikai értéke lesz. A hangszeres együttes ugyanis olykor szinte helyet cserél az énekeszó-lammal, átvéve a hagyományos értelemben vett dallamot, és az énekeseknek hagyva a kísérő szólam szerepét. Ez a szerkesztési eljárás – aminek már a barokkban is megvoltak az előzményei, és amelynek szép példáit találjuk Vivaldinál, az egyik legszebbet pedig talán Bach Máté Passiójának „Erbarme dich” kezdetű altáriájában – igen zavarba ejtő és a különös gazdagság érzetét keltő hatással jár. Az énekest ugyanis részben a megszokás okán, részben pedig az emberi hangra való ösztönös figyelésünkből adódóan továbbra is úgy tekintjük, mint a fő téma hordozóját. Így énekelt szólam gyanánt kapunk valami szokatlant, valami egészen különlegeset, amelynek esztétikai értékéhez nem fér semmi kétség, ám egyúttal megkapjuk a „dallamot” is magától a zenekartól. S közben úgy érzékeljük – méltán – hogy kétszeresen kapjuk a fő témát. Egyszer azt, ami az előadó énekes miatt annak tekintendő, másrészt a zenekartól azt, amit zenei beidegződéseink alapján annak érzünk. Wagnernél ennek a szerkesztési módnak a következetes alkalmazására, és a drámai fokozás szolgálatába állítására kerül sor. S ez olyan gazdagság benyomását kelti, amelyre azelőtt alig volt példa, színpadon pedig különösen ritkán. Mintha egy jegy árértékű egyszerre két operát is hallgatnánk, amelyek ráadásul szorosan össze is tartoznak. És e monumentális hatás természetesen még akkor is működik, ha a zenekarból mindössze csupán néhány hangszer szól. Sőt a hatás ekkor csak igazán zavarba ejtő: monumentalitás, gazdagság, és az eszközök hallatlan takarékosága egyazon időpillanatban.

Hogy mindez kimódoltság, hogy visszaélés az ember pszichológiai adottságaival? Aligha jobban, mint a művészet bármely alkotásánál vagy technikai fogásánál, amely természetéből adódóan hatásra törekszik. Kérdés, hogy ez a hatás vajon milyen, s hogy kellően választékos eszközökkel érték-e el. Aki képes megajándékozni magát azzal, hogy figyelmesen hallgatja Wagner zenéjét, el tudja dönteni a kérdést. A megrendülés, az öröm, a jókedv és a részvét, amit e zene kelt, aligha kíván bővebb magyarázatot vagy igazolást. Alighanem ezt az alkotói módszert is érhetnék azok a fenntartások, amelyeket Nietzsche vagy Stefan George fogalmazott meg a wagneri „hangzásvarázssal” szemben, előbbi kétes értékűnek, utóbbi művészetikailag gyanúsnak nevezve azt.⁶⁵ Csakhogy ezek és az ilyen jellegű fenntartások teljesen értékelhetetlenek. Először is, – mint jeleztük – figyelmen kívül hagyják a művészet hatásra törekvő természetét. Másodsor, tökéletesen abszurd és inadekvát módon etikai szempontot kívánnak érvényesíteni egy tisztán esztétikai kérdés vonatkozásában. Harmadsor, etikailag megkérdőjelezhető módon mellőzik a „művészetika” normáinak előzetes tisztázását. Negyedszer pedig, a tisztázatlan elvárásokat nem kéri számon más alkotókon és műveken, azokat kizárólag a wagneri művészet számára tartogatják, még a látszatát is kerülve a pártatlanságnak.

Ami a választékosságot illeti, vélhetően a legválasztékosabb eszközzel állunk itt szemben, hiszen egy korábban alig-alig, de ilyen következetesen sohasem alkalmazott, így még egy el nem koptatott alkotói módszerrel találkozunk, amely ráadásul – az emberi pszichológia

figyelembe vételével – alkotótársrá teszi magát a befogadót. Itt is igaz, amit Thomas Mann a motívumok egymásra vonatkozásának szintén varázslatos hatásáról mondott. A „vonatkozás-varázs” bár valóban varázs, ám távolról sem olyan, ami megbénítja a befogadót, hanem olyan, ami éppenséggel aktivitásra, az összefüggések szellemi rekonstruálásra indít.⁶⁶

(Az ösztönös tudós) És ezen a ponton eljutottunk Wagnertől, a tudatos művésztől Wagnerig, az ösztönös tudósig. A befogadót, a mű értőjét és értelmezőjét alkotótársnak tekinteni, mi más ez, mint a későbbi gadameri hermeneutika megelőlegezése. Méghozzá egy olyan korban, amikor ez a szempont még nyomokban is alig-alig bukkant fel. Keszi Imre a Trisztán nyitány kapcsán gyönyörűen ír arról, hogy a zenekar csupán kerülgeti és körülírja az a-moll akkordot, amely a zenekarban meg sem szólal, csupán a hallgatóban. Mint írja: „Híres nyitányában úgy érzékelteti az a-moll hangnemet, hogy az a-moll akkord meg sem szólal benne. Szinte inkább az emberi fül hangnemi rendhez szokott akarata az, ami ezt a nyitányt a-mollnak érzi. Valóban minden inda ezt öleli körül, minden kromatika innen burjánzik ki, de maga a középpont, az a-moll akkord mégis kimarad ebből a zenéből, csak a kerülettől befelé tartó sugarak határozzák meg az imaginárius középpontot.”⁶⁷

Am ugyanígy a vezérmotívum technika is a hallgató figyelmére és emlékezetére apellál, miközben – többek között – a szereplők belső, lelki folyamatait, tudatos és tudattalan rezdüléseit tárja elénk. A modern lélektan hajnala ez, amely a Schopenhauer által felfedezett irracionális, tudattalan erőt immár nem az emberen teljesen kívülálló, sorsszerű jelenségnek fogja fel, hanem olyan belső késztetésekkel azonosítja, amelyek csupán esetlegesen kerülnek az értelem és az öntudat napvilágra. Nietzsche már pszichológiai jelenségnek nevezi mindazt, ami Schopenhauernél még a filozófia tárgya, Lisztnél és Wagnernél a lélek és a természet művészileg ábrázolt csodája. Aztán Pierre Janet, Freud és Jung következik, akik merőben racionális analízis tárgyává tették azt, amit a filozófia korábban természetnek vagy sorsnak nevezett.

Am ugyancsak jellemző a dolgok sajátos fejlődési ívére, hogy mindaz, ami később tudománnyá válik, előbb a művészet reflektorfényébe kerül, mindarra az első megvilágító sugarakat a művészet irányítja. Bármilyen meglepően hangzik is, szoros szellemtörténeti kapcsolatot van a XIX. századi wagneri Gesamtkunstwerk és a tudományok XX. századi multidiszciplináris fejlődési tendenciája között. Wagner felismerte ugyanis az egyes művészeti ágak korlátozottságát, és azt, hogy a művészi ábrázolás és kifejezés továbbfejlesztéséhez az eddig külön utakon járó, saját módszereiket külön-külön fejlesztő művészetek sajátos egyesítésére van szükség. Minden analitikus tendencia után szükségképpen el kell jönnie a nagy szintézisek korának. Ennek előmozdítása érdekében maga is elméleti, analitikus vizsgálatokat folytatott, hogy immár ne a véletlenre hagyatkozva és ne csupán a pillanat ihletében bízva, hanem tudatosan alkossa meg a világot új egységében bemutató műveit.

A művészetek megint csak előtte jártak a tudományoknak: a maguk teremtette korlátokat hamarabb ismerték fel, és ebben Wagnernek, az elméleti embernek úttörő szerep jutott. Az igazán különös azonban az, hogy ebből a felismerésből Wagnernél új esztétikai minőség is született. Olyan, ami már messze túlmutat a zene birodalmán. Amint Thomas Mann írja: „Egy híres karmester, aki aznap este a Trisztán-t vezényelte, hazafelé menet azt mondta nekem: „Ez már nem is zene!” – mondotta pedig ezt közös megrendülésünk értelmében.”⁶⁸

Mann ebből arra a következtetésre jut, hogy a XIX. század közepén azoknak is igazuk volt, akik szemben álltak Wagnerrel, s a hagyományos értelemben vett zenét féltették hatásától. Lehet mosolyogni és bosszankodni az egykor volt meg nem értés hangjain. Lehet akár mentegetni is. Egyet nem lehet azonban: elvitatni azt, hogy itt már sokkal többről van szó, mint pusztán zenéről.

Messze vezetne a wagneri filozófia elemzése, amely sajátos megváltásetikát és különleges kultúra-bölcseletet egyaránt jelent, és talán ezeknél még valami többet is. Az is bizonyosnak látszik, hogy – szerencsénkre – ezekben több volt a zseniális sejtés, mint a filológiai pontosság, az aggályoskodó konceptualizálási igyekezet. Wagner művész volt, és megelégedett azzal, hogy felismeréseit mint evidenciákat élénk tárja. És ennek nem mond ellent értekező prózájának olykori bőbeszédűsége sem. Elméletet csak oly mértékben kívánt alkotni, ami segítette őt művészetének kiteljesítésében. Ebből a szempontból azonban nem az írások és a műalkotások tematikus „rokonságának” vagy kapcsolatának van kitüntetett szerepe, mint sokkal inkább a belső szükségletnek, amely az írás pillanatában sokszor arra szolgál, hogy akár a témától független lelki gátakat nyisson meg. Igaz ez alighanem a tér és idő problematikára és ennek a hangzással, az akuszticitással való kapcsolatára.

Wagnernek gyakorta inkább csupán arra az érzésre volt szüksége, hogy elméletileg is képes megoldani egy problémát. Sajátos módon azonban a legnehezebb feladatokat mindig a gyakorlatban végezte el. Nem értekezett a belső és a külső tér érzékeltetésének nehézségeiről, miközben legbravúrosabb megoldásai éppen ezzel, a számos zeneszerző által még csak nem is érzékelt problémával kapcsolatosak.

A Nürnbergi nyitányát követő kórus templomi félhomályából úgy vezeti ki a hallgatót a vakítóan verőfényes délelőtti, hogy annak elemzése önálló tanulmányt érdemelne. A meghitt enteriőről valósággal kipenderít az exteriőrbe, az illatos tavasz hűvösébe. Ugyanígy Az istenek alkonyának első felvonásában Siegfried és Brünhilde búcsúzása után Siegfried indulásához olyan természetzenét alkot, amely mindössze néhány másodperc alatt képes lefesteni az elkövetkező rajnai utazás minden káprázatát, s ami után a Siegfried rajnai utazása című rész már inkább csupán kedves zenekari betét. Am az, hogy az indulás pillanatában az egész utazás teljes távlata hirtelen, szédítően tárul elénk, aligha vitás.

(A lélek tere) Am mindez csupán a fizikai tér világa, amely mellett még nagyobb feladatot jelent a lelki tér és a fizikai tér kettősségének ábrázolása. Erre talán a leglélegzetelállítóbb példát a Trisztán harmadik felvonásában találjuk. A sebláztól szenvedő Trisztánt víziók és a várakozás nyugtalansága gyötri. Csakhogy, ennek oly megkapó megfestésével sem elégszik meg Wagner. Trisztán, aki szerelmének hajóját várja, a legexpresszívebb kaotikus hullámzásokkal és lüktetésekkel megfestett monológ végén üvöltve kérdi Kurwenalt: „Kurwenal, siehst du nicht?” Majd hirtelen szinte minden elhallgat – kivéve egy halk tremoló szólámot, mely átvezet Kurwenal lemondó válaszához: „Noch ist kein Schiff zu sehn!”

Az egyik pillanatban a hallgató Trisztán bőrében van, hallja belső hangjait, látja látomásait, szenvedni lázának minden hevét, aztán egy majdnem generálpauza élességű váltással hirtelen kikerül Trisztán pszichikus közegéből, és akárcsak Kurwenal, kívülről tekint a szenvedőre. Mert az az apró mozzanat, hogy a Trisztánt kísérő vad hangzathoz egyetlen tremoló vékony selyemszállként összeköti Trisztán monológiát a hű barát válaszával, valóban csodát idéz elő. Fenntartja a dráma folyamatosságát, és nagyobb, kísértetiesebb csöndet érzünk e halk szólam által, mintha néma volna minden. És különben is, a természetben sosincs némaság.

Wagner a Trisztánnak e felvonásában alighanem több csodát hajtott végre, mint egész addigi életművében együttvéve, beleértve ugyanennek az operának azt az első két felvonását is, amelyek izgalmas modernítésére aligha lehet megfelelő szó. Beleértve a második felvonás nagy, szerelmi jelenetét is, amelyről józan ésszel aligha feltételezhető, hogy ember alkotta meg. Aligha feltételezhető, hiszen mindennek ellentmond, ami zene, miközben mégis, nagyon is az, és miközben mégsem, mert szinte egygyé válik ábrázolása tárgyával, a szenvedéllyel.

De mi történik a harmadik felvonásban, ami még ezt is felülmúlja? A csoda éppen azáltal csoda, hogy szinte semmiségek. Generálpauzát áthidaló halk tremoló, amely oly érzékletesen képes visszaadni a kilépést egy ember pszichéjéből, néhány kromatikus zagyvaság, aminek nem lenne szabad, hogy értelme legyen, és mégis van. A legjelentőségtebb értelme. A Kurwenal rövid választát követő újabb hosszú Trisztán monológ a fokozás csodája, ami alighanem az egész mű csúcspontja, s amihez képest minden csupán ráadás.

A lélek terének ábrázolása Wagnernél éppen a Trisztánban jut el a csúcra: ebben benne van a schopenhaueri filozófiából éppen akkor bontakozó modern pszichológia éppúgy, mint a dodekafóniáig majdan eljutó zenei modernizmus alapvetése. Csakhogy ez a hangnemenküliséggel kacérkodó, robbanó zene hogy kerül egyáltalán az 1860-as évek biedermeier Münchenjébe? Hogy lehetett ebből egyáltalán mérsékelt siker is? Nos, élek a gyanúperrel, kissé úgy állhatott a dolog, mint a király új ruhájával: mindenki látta, mert mindenki látni akarta; a Trisztánt mindenki értette, mert érteni akarta. Mert Wagnernek sem volt kétsége afelől, hogy a Trisztánban valami olyat hozott létre, amelynek viszonylag kevés a köze korának ízléséhez. Mint Mathilde Wesendonknak feljegyezi: „Ebből a Trisztánból valami félelmetes kerekedik! Ez az utolsó felvonás!!! Félek, ezt az operát betiltják – ha csak valami rossz előadás paródiává nem torzítja az egészet; csak a középszerű előadás menthet meg, mert az igazán, tökéletesen jó-tól megbolondulnának az emberek – másképp nem képzelhetem.”⁶⁹

JEGYZETEK

- 1 Így a jogi gondolkodásra is. A jog és a kultúra ugyanis a legszorosabban összefüggenek egymással. Vö. Visegrády Antal: *Jogi kultúra, jogelmélet, joggyakorlat*. Aula Kiadó, Budapest–Pécs, 2003.
- 2 Thomas Mann: *Richard Wagner szenvedése és nagysága*. Európa, Budapest, 1983, 86.
- 3 Vámosi Nagy István: *Merlin a bárd és Wagner a zeneköltő*. Szerzői kiadás, Szegedi Nyomda, 1985, 147.
- 4 Georg Jellinek: *Általános államtan*. (Osiris – Századvég Kiadó gondozásában) Budapest, 1994, 25.
- 5 Friedrich Schiller: *Levelek az ember esztétikai neveléséről*. Negyedik levél. In Friedrich Schiller: *Válogatott esztétikai írásai*. Magyar Helikon, Budapest, 1960, 167–279. 177.; Köszönöm Kulin Ferencnek, hogy volt szíves felhívni a figyelmemet Schillernek e jogelméleti szempontból releváns gondolatára.
- 6 Friedrich Nietzsche: *Schopenhauer mint nevelő*. In Friedrich Nietzsche: *Korszerűtlen elmélkedések*. Atlantisz, Budapest, 2004, 179–256. 230.
- 7 Carl Schmittnél már nem csupán az állam, de az alkotmány is egyfajta különleges kifejeződése a társadalmi létezés egészének. Carl Schmitt: *Verfassungslehre*. Duncker & Humblot, Berlin, 1993. Különösen 1–121.
- 8 John Deathridge – Carl Dahlhaus: *Wagner*. Zeneműkiadó, Budapest, 1988, 69.
- 9 Schopenhauer, Arthur: *A világ mint akarat és képzet*. Osiris, Budapest, 2007. A művel Wagner 1854-ben ismerkedett meg alaposan. Vö. John Deathridge – Carl Dahlhaus: i. m. 66. Másol utalás történik 1852-es időpontra is.
- 10 Mann: i. m. 15.
- 11 Eugen Ehrlich: *Grundlegung der Soziologie des Rechts*. Duncker & Humblot. München, Leipzig, 1913.
- 12 Ludwig Gumplowicz: *Der Rassenkampf. Sociologische Untersuchungen*. Verlag der Wagner'sche Univ. Buchhandlung, Innsbruck, 1909.
- 13 Max Weber: *Gazdaság és társadalom 2/2. A megértő szociológia alapvonalai (Jogsociológia)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1995.
- 14 Mann: i. m. 13
- 15 Mann: i. m. 15.
- 16 Mann: i. m. 17.
- 17 Somló Bódog: *Az erkölcs túlkövetelése*. *Huszedik Század*, 1902. III. 5. 13–27.
- 18 Ezek az okok elsősorban Nietzsche zenei aspirációinak meghiúsulásával függenek össze. Vö. Manfred Eger: *Nietzsches Bayreuther Passion*. Rombach Verlag, Freiburg, 2001.
- 19 William E. Scheuerman: *Carl Schmitt – The End of Law*. Rowman & Littlefield Publishers INC., Oxford, 1999, 265.

- 20 Gary Shapiro: „Beyond the Line”: Reading Nietzsche with Schmitt. THELOSScop March 8. 2012.
- 21 Carl Schmitt: Glossarium. Aufzeichnungen der Jahre 1947-1951. Duncker & Humblot, Berlin, 1991.
- 22 Láncozi András: Carl Schmitt és a liberalizmus. *Századvég*, 8. évf. 28. szám, 2003, 129–140.
- 23 Mann: i. m. 93.
- 24 Richard Wagner: Oper und Drama. Weber, Leipzig, 1852.
- 25 Vámosi Nagy: i. m. 107.
- 26 Eösz László: Richard Wagner életének krónikája. Zeneműkiadó, Budapest, 1970.; Vámosi Nagy: i. m. 104.
- 27 Mann: i. m. 72.
- 28 Vámosi Nagy: i. m. 108.
- 29 Vámosi Nagy: i. m. 108.
- 30 Deathridge–Dahlhaus: i. m. 34.
- 31 Cosima Wagner: Napló (1869–1883 válogatás). Gondolat, Budapest, 1983, 75.
- 32 Cosima Wagner: i. m. 275. 1879. november 27.
- 33 Az 1850. szeptember 14-én kelt levelet Eösz nyomán idézi Vámosi Nagy: i. m. 119.
- 34 Deathridge–Dahlhaus: i. m. 34.
- 35 Richard Wagner: Mein Leben. Piper-Schott, Mainz–München, 1989, 439.
- 36 Liszt és Wagner kapcsolatát igen fagyossá tette, amikor Cosima, Liszt leánya elhagyta férjét, a Liszt-tanítvány Hans von Bülow-t, és életét összekötötte Wagnerével.
- 37 Mann: i. m. 94.
- 38 Carl Schmitt: A politika fogalma. Válogatott politika- és államelméleti írások. Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest, 2002, 18–20.
- 39 Az érdekeknek az értékekkel való szembeállításában azonban nem Schmittnél fordul elő először, hiszen az többek között már Machiavelli vagy Schopenhauer filozófiájában is megjelent. Előbbi eszméi túl közismertek ahhoz, hogy itt bemutatni volna őket szükséges, utóbbinál pedig a különös az, hogy a szerelem alakul át transzcendens értékből a faj érdekévé.
- 40 Idézi Mann: i. m. 52–53.
- 41 Vámosi Nagy: i. m. 148.
- 42 Joachim Köhler: Friedrich Nietzsche és Cosima Wagner. Holnap Kiadó, Budapest, 2005, 166.
- 43 Vámosi Nagy István i. m. 177.
- 44 Keszi Imre: Két írás Wagnerről, in Keszi: Válogatott zenei írások. Magvető, Budapest, 1983, 56–81; 80.
- 45 Cosima Wagner: i. m. 152. (1873. december 24.)
- 46 Friedrich Nietzsche: Richard Wagner Bayreuthban. In Friedrich Nietzsche: Korszerűtlen elméletek. Atlantisz, Budapest, 2004, 267–342; 330.
- 47 Robert A. Dahl: The Concept of Power. Behavioral Science. 1957. 2. 201–215.
- 48 Talcott Parsons: On the concept of political power. Proceedings of the American Philosophical Society. 1963. Vol. 107. No 3. 232–262.
- 49 E hatalom teóriáról és azok cáfolatáról lásd bővebben Samu Mihály: Hatalomelmélet különös tekintettel az államra. Korona Kiadó, Budapest, 2010, 33–38.
- 50 Irenäus Eibl-Eibesfeldt: Human Ethology. Aldine de Gruyter, New York, 1989.
- 51 Stanley Milgram: Obedience to Authority: An Experimental View. Harper and Row, New York, 1974.
- 52 Samu: i. m. 277.
- 53 Nietzsche: Richard Wagner Bayreuthban. Idézett kiadás 329.
- 54 Nietzsche: Schopenhauer mint nevelő. Idézett kiadás 179–256.
- 55 Mann: i. m. 23.
- 56 Súlyom György: Wagner. Zeneműkiadó. Budapest, 1966, 16–17.
- 57 Charles Baudelaire: Richard Wagner és a Tannhäuser Párizsban. In Richard Wagner: Egy német muzsik Párizsban – Charles Baudelaire: Richard Wagner és a Tannhäuser Párizsban. Kávé Kiadó, 2001, 99–100.
- 58 Nietzsche: Richard Wagner Bayreuthban. Idézett kiadás 334.
- 59 Cosima Wagner: i. m. 102. (1871. november 18.)
- 60 Mann: i. m. 30.
- 61 Baudelaire: i. m. 93.
- 62 Baudelaire: i. m. 89.
- 63 Nietzsche: Richard Wagner Bayreuthban. Idézett kiadás 326.
- 64 Nietzsche: Richard Wagner Bayreuthban. Idézett kiadás 327.
- 65 Deathridge–Dahlhaus: i. m. 87.
- 66 Deathridge–Dahlhaus: i. m. 87.
- 67 Keszi Imre: A végtelen dallam. In Keszi Imre: Válogatott zenei írások. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983, 56–75. 68–69.
- 68 Mann: i. m. 31.
- 69 Idézi Mann: i. m. 48.

A jog és annak negatív természeti-társadalmi meghatározottságáról

---

(Bevezetés) Ahhoz, hogy megértsük a jog törvényszerűségeit és az azokkal összefüggő, csak az emberi fajra jellemző államilag szervezett társadalmi rendet, valamint mindezek mozgástörvényeit, vissza kell térnünk a filozófiai lét-elem fogalomhoz, amelyben minden mozgás-fejlődés, virágzás és visszafejlődés, valamint különböző tárgyi, növényi, állati jellegű tényező kialakulása, vissza-, és újraalakulása számtalan formában megjelenik. Ezek a legmagasabb jellegű formát öltő egységes halmazállapotok. A csillagászat és a fizika kimutatta, hogy a csillagok éppen úgy, mint minden tárgyi élettelen és alanyi élő létesülés vagy létesítmény a keletkezés, a fejlődés, a virágzás, majd a hanyatlás és a szétesés-megszűnés, majd a végtelen változások különböző szerveződésének folyamatában jelenik meg, hasonló fázisokat testet öltve.

Mindez a tárgyi világban az energiában megtestesülő centrifugális és centripetális erők törvényszerűen lezajló játékának a folyamánya. Ma már általánosan is ismert, hogy az égitestek keletkezésében, majd elpusztulásában és más formájú újraalakulásában az energiamező e két faktorának az egymással összefüggő sajátos összjátéka nyilvánul meg, ami viszont a világmindenség valamennyi egyedi tényezője, tárgyi, növényi és állati egyedére, de ugyanígy közösségi szerveződésére egyaránt törvényszerűen jellemző. Maradva az égitesteknél, az egyes égitestek, csillagok égitest-, csillagrendszerekbe tömörülnek, azok pedig „tejtű-rendszerekbe”, ahol a tömegvonzásból eredő erőfölény alakítja ki e rendszereket, és ahogy ez az erőfölény gyengülni, átcsoportosulni kezd, szétesik a csillagrendszer, vagyis a centrifugális erőt felváltja a centripetális erő. A mi naprendszerünk kialakulását rekonstruálta e formában Immanuel Kant és Laplace, valamint az ősbobbanás-elmélet. A naprendszer széthullása pedig a nap kihűlésével, a hőenergia gyengülésével együtt járó tömegvonzás elerőtlenedése okán fog majd bekövetkezni. Engelsnek „A természet dialektikája” című művében leírt ezen megsejtését igazolta a Hubble-elmélettel elindult csillagászati fizika.¹

A jogfilozófia gyakorta beleesik abba a hibába, hogy a természetjoggal valamilyen meghatározott tartalmú szabályrendet azonosít, holott a természetjog sokkal inkább azzal jellemezhető, hogy melyek azok a tényezők, amelyekkel hosszú távon nem egyeztethető össze egy hatékony és az embert szolgáló jogrendszer. Jelen, rövid tanulmányban néhány olyan mozzanatra kívánok utalni, amelyek globalizált világunkat igencsak jellemzik, és amelyek nem csupán a jogrendszerek tartós létét, de az azokat létrehozó emberi társadalmakat és államokat is a leghatározottabban a felbomlás és a pusztulás határához viszik.

A súlyos ökoszociális veszélyeket hordozó folyamatok egyik legfontosabb alapja a növekedés-központú gazdaságpolitikai ideológia, amelynek negatív környezeti és társadalmi hatásait egyre világosabban látjuk, és amely sajátos leágazása a nyugati filozófia profanizálódott „üdvörténeti” szemléletének.² A késő-antikban, majd a középkorban a chiliasmus, az ezeréves birodalom eszméje a várakozás szellemét ültette el a nyugati gondolkodásban, a várakozását, hogy a világ egykor tökéletesebbé válik. Ezt az elgondolást akkor azonban áthatotta még a spiritualitás iránti fogékonyság, és egy transzcendens igazság létébe vetett őszinte hit. A Nyugat szekularizációja nyomán³ háttérbe szorultak ugyan a világ értelmezésének idealisztikus formái, megmaradt azonban a várakozás attitűdje, valamint annak hite,

hogyan világunk egy egyre tökéletesebb állapot felé tart. E felfogást tükrözi az utilitarista filozófia is, amelynek meglehetősen szoros és bensőséges a kapcsolata a modern gazdaságfilozófiákkal, amelyek mind több embernek ígérnek mind több jót, elsősorban pedig a folyamatosan bővülő gazdaság illúziójával.⁴

E nyugati szemlélet élesen ellentétben áll azon antik felfogással, amely egyfelől az univerzum egyensúlyát vallotta, másfelől a társadalmi-történeti folyamatok „örök visszatérés”-szerű sajátos körforgását. Alighanem azonban itt az ideje annak, hogy ismét tudatosítsuk magunkban azt a régebbi igazságot, hogy sem az egyes ember, sem pedig az államilag és jogilag megszervezett társadalom nem hághat át büntetlenül bizonyos objektív törvényszerűségeket,⁵ mert azok egyetemes összefüggései láncszerű növekedéssel hatnak negatívan vissza magára az emberre és a társadalomra. Az évszázadokra, sőt évezredekre visszanyúló tapasztalatok, megfigyelések és a korábbi, valamint a jelenkori tudományos kutatások eredményein a természeti-, élet- és társadalmi törvényszerűségek figyelembe vétele megkerülhetetlen a társadalmi gyakorlat számára. Ha ugyanis nem ezt teszi az emberiség, hanem szubjektív-voluntarisztikus módon semmibe veszi e törvényszerűségeket vagy közvetlenül a természet törvényeit, a saját környezetének élő és élettelen világát sérti meg, a negatív reakció miatt az emberi társadalom élő és élettelen környezete károsodik és ez által maga az emberi társadalom kisebb vagy nagyobb közönsége is.

A korlátlan fejlődés tehát merő illúzió, hiszen szinte minden új megteremtése a meglévő részleges vagy teljes elpusztításával jár, s ami pusztul, gyakran az a valóban nélkülözhetetlen az emberi élethez. Ez jelentkezik a mezőgazdasági termőterületek végérvényes tönkretételével és veszélyes csökkenésével járó zöldmezős beruházásoknál, a hatalmas gyárüzemek és autópályák építésénél. Az emiatt csökkenő mezőgazdasági földterületeken viszont annak érdekében, hogy az élelmezésre szánt termés ne csökkenjen, a nagyobb termés-eredmény érdekében az iparszerű mezőgazdasági termelést favorizálják, ami egyrészt a még megmaradt termőterületeket károsítja és meríti ki, másrészt az élelmiszer minőségét rontja. Ha ez tovább folytatódik, a föld lakosságának élelmiszerellátását katasztrófális helyzetbe fogja hozni. Az erdők és az esőerdők szintén beruházási és ipar-gazdasági célú irtása szintén az emberi élet feltételeit veszélyezteteti klimatikus következményei miatt. A szűk profitorientált gazdaságpolitikát elősegítő jogalkotási és jogalkalmazási gyakorlat minderről nem, vagy csak alig hajlandó tudomást venni. A jog e jelenségekkel szembeni radikális beavatkozási hiánya következtében egyre erőteljesebb konfliktust előidéző módon nyílik szét a szociális olló.

(A növekedés nyilvánvaló határai) Látnunk kell, hogy a világ társadalmának egy viszonylag kis rétege a degenerálódás veszélyével túlfogyaszt, a túlnyomó többség viszont egyre súlyosabb anyagi helyzete miatt még alulfogyasztásra is képtelenné válik. Emiatt végül éhséglázadásba torkollva könnyen lehet, hogy rombolva és zúzva elpusztítja saját társadalmát, annak intézményeivel és kultúrájával együtt. Ennek baljós előjelei mutatkoznak azokban a 2011. októberi világméretű globalizáció-ellenes agresszív demonstrációkban, amelyek már a Wall Streetet is elérték. Az esetleges pusztító éhséglázadást megelőzően a fenntarthatatlan fejlődés-fejlesztés okán a túlfejlett technika egyre több élő munkaerőt vált ki, és e miatt egyre többen válnak jövedelem- és munkanélkülivé. Ennek következtében az élő munkaerőt kiváltó gépi termelés egyre nagyobb dömpingben ontja eladásra a felhasználásra nem kerülő termékeket, felhalmozva a „Globuson” a lebontódni nem tudó műanyag-civilizációs szemetet.⁶

Ugyanakkor, míg a szociális olló igen szűk, s a felső szárában élő gazdagok kényelmük érdekében mondanak le a gyerekekről, addig az elszegényedő köznép, munkás, paraszti és iparos-kereskedő kisvállalkozói réteg azért nem vállal utódokat, mert képtelen őket

eltartani. Belejátszik még ebbe az is, hogy a kelet-közép-európai régióban az alacsony fizetések miatt nemcsak mindkét szülőnek, hanem még a nagyszülőknek is dolgozniuk kell, az egyre elszegényedő állam viszont nincs abban a helyzetben, hogy a bölcsődei és az óvodai férőhelyeket – ahogy ez egy szociális jogállamban illene – bővítsé. Utódokat ezért az euroatlanti kultúrában azok a munka és jövedelem nélkül élő deviáns, de mindenképpen merőben eltérő kulturális tradíciókkal rendelkező társadalmi csoportok nemzének, amelyek elindítói lesznek az euroatlanti társadalmak és államok szétverésének.⁷ Mindezt kiváltja az egyre növekvő segélyezési követelés az alulképzett réteg részéről, aminek az államok egyre nehezebben tudnak eleget tenni az egyre csökkenő számú aktív dolgozó adójából és társadalombiztosítási járulékából. A várható átlagéletkor növekedése miatt egyre növekvő passzív társadalmi réteg eltartási és egészségügyi ellátási igényének szűkülő költségvetési lehetőségei folytán összeomlik a társadalombiztosítási rendszer, valamint a szociális és a munkanélkülieket segélyező rendszer. Ez által összeroppan az állami költségvetés és az állami mechanizmus, és összeomlanak előbb Európa, majd pedig Amerika államilag szervezett társadalmi, miként ez az ókor utolsó századában, a hanyatló Római Birodalomban bekövetkezett.⁸

Ezt nézve az euroatlanti társadalom, annak valamennyi civilizációs, kulturális, gazdasági, jogi és állami mechanizmusával együtt ma a totális hanyatlás fázisában van. Az euroatlanti társadalmak a globális szabadpiaci és pénzügyi, gazdasági, valamint állampolitikai és jogi rendszereikkel (EU, USA, NAFTA, WTO, IMF, World Bank) a centrifugális erő túlbujánzásán keresztül eljutottak a centripetális erő beindulásának a fázisához, ami széteséshez vezet.⁹

Kérdés, hogy meg lehet-e állítani és vissza lehet-e fordítani e folyamatot? Ha a történelmet nézzük, legfeljebb csak a lassításra van mód. Ugyanakkor az általános leépülés, amely minden hanyatló társadalomnál egyre növekedve megjelenik, most a technika túlfejlesztése következtében világméretű katasztrófa indikációjának a veszélyét is magában hordja. Bár a természet káros megnyilvánulásai el nem fojthatók, de tompíthatók, az emberi társadalom e veszélyekkel szembeni megfelelő globális összefogásával a létét veszélyeztető ilyen hirtelen kataklizma talán még elkerülhető.¹⁰ Ehhez azonban az szükséges, hogy az államok kooperációja, mégérte a helyzet komolyságát, a már említett Nicolai Hartmann-i egymásra épülő réteg-törvényszerűségeket kielemezve, tudományosan megalapozva és szubjektív voluntarizmustól mentesen hozza meg és következetesen hajtsa végre az államilag megszervezett jogalkotói és jogalkalmazói által a természet és a társadalom megfelelő szelvényeit rendező gazdasági, kulturális közhatalmi, közigazgatási, munka-szociológiai, szociális, természet-beavatkozási stb. normatív és eseti aktushozatal-sorozatát.¹¹

(A környezetvédelem követelménye és annak gazdasági lehetetlenülése) Ez természetesen csupán az elmélet szintjén adott lehetőség. A valóság kissé más. Miként a világegyetem minden mozgás mozgató rugója az „ellenkező töltés”, a pozitív és a negatív pólus, ami egyenlő erőt jelent, e két tényező egységet képez, és mindenben, így a társadalomban is, együtt létezik, egységet alkotva. Ez vonatkozik a társadalom irányító és irányított egységeire, vagyis az emberi természetre egyaránt. A történelem tanúsítja, hogy minden társadalomban megvannak a konstruktív és a destruktív erők. A jelenkor posztmodern társadalmának zabolátlan konstruktív, de fenntarthatatlan fejlődést indikáló globalo-neoliberalizmus képviseli a szociális széttagozódást és az individualizmus által kialakuló társadalom-szétéset, amit igyekszik ennek ellentétpárjaként összetartani a társadalmi rétegmozgáson belül a szociális alapon álló jóléti állameszme.¹²

Egy másik ilyen, az egész emberiség sorsát meghatározó ellentétpáros az, hogy globális közösségi érdekek vagy szűkebb csoport-, és egyéni érdekek alapján folyik-e a jogalkotás, valamint a jogalkalmazás. Itt megint kardinális kérdésként jelentkezik, hogy a politika által meghatározott jogalkotás és jogalkalmazási gyakorlat mennyiben áll adekvát módon összhangban a jogalkotással és a jogalkalmazással. E téren komoly probléma, az energia-politika milyen irányú vitele és jogi szabályozásának, valamint gyakorlatának a menete.

A légszennyezés és a felmelegedés megállításának egyik irányvonala a szén-dioxid-kibocsátás korlátozását szorgalmazza. Gazdasági, profitorientáltsági okból a szén-dioxid-kibocsátás csökkentésére összehívott csúcson megkötött egyezmények ellenére a szén-dioxid-kibocsátás nőtt, sőt az egyes országokra megállapított kvótákkal még kereskednek is. Ez is hatástalanná teszi a korlátozást. Cinikus helyzet, hogy a fejlődő és kevesebb szén-dioxidot kibocsátó államok részére azért állapítottak meg magasabb kvótákat, hogy a fejlett államok a tőlük való kvótavásárlás révén juthassanak magasabb kvótákhoz. Ugyanakkor létezik egy másik irányzat is, amely a légkör-felmelegedést nem is annyira a szén-dioxid-kibocsátásban, hanem az erdők rablógazdálkodásszerű kitermelésében látja. E felfogás szerint erdőtelepítés útján minél nagyobb erdőtakaróval kellene a földet beborítani. Valószínűleg mind a két irányzatnak igaza van, és a természetvédelmi jogalkotásnak és jogalkalmazásnak, valamint a környezet- és természetvédelmi politikának nemzetközi méretekben mind a két faktort figyelembe kellene venni. Ezzel szemben, főleg a fa- és a bútoripar érdekében rablógazdálkodással írtják az erdőket és az esőerdőket, mely utóbbiak rekultiválását Amerikában meg sem kísérik, hanem először a megmaradt aljnövényzetet ugyancsak az aljnövényzet regenerálódását ellehetetlenítő módon lelegettetik, majd pedig a növényzet nélkül maradó földterületen szójaültetvényeket létesítenek a termőterületet kíméletlenül kizsigerelve a minél nagyobb termékhozamot előállító kemizált iparszerű mezőgazdasági földműveléssel.

A profitéhség miatt ez folyik a föld ásványi kincseinek, anyagainak a kitermelésénél, vagyis a bányászat esetében is. Ami pedig a mezőgazdaságot és az élelmiszeripart illeti, az EU a régi tagállamok főleg nagy-farmjainak és élelmiszer-feldolgozó iparának kedvezve, igyekszik leépíteni a jóval jobb minőségű állati és növényi mezőgazdasági termékeket előállító közép- és kelet-európai mezőgazdaságot a termőföldek felvásárlásával, a termelés felhagyását uniós támogatással ösztönözve, a kelet-közép-európai élelmiszer-előállítás privatizációs technikákkal történő szétverésével, és e régióba behozott üzletláncokból a régió élelmiszeri cikkeinek a kiszorításával. Emberi fogyasztásra veszélyessé váló lejárt szavatosságú és „műélelmiszerek” árusításával töreksenek az Unió gazdaságpolitikájának a segítségével haszonmaximálásra.

Mindezt felülmúlja a nemzetközi pénztőke uralma, amely az államok és államszövetségek feletti olyan mindent átszövő hatalom, mint amilyen a kora-középkorban a templomos lovagrend volt.¹³ E kormányok felett álló globális pénzügyi uralmi rendnek az intézményhálózatát jelentő bankrendszer egyes egységei, vagyis a lakossági bankok e monetáris hatalmi rendet kiszolgáló államok aktív segítségével vagy passzív hallgatásával tudták a maguk számára egyoldalú előnyöket csalárdul megfogalmazott hitelszerződésekkel polgárok tömegét egészen a hajléktalanná válásig kiforgatni vagyonukból, egzisztenciálisan is tönkre téve őket.

Mindebből látható, hogy posztmodern korunk legnagyobb problémája, hogy minden gátlást nélkülöző lobbicsoportok a társadalom többségét demagóg módon frázisokkal félrevezetve¹⁴ szerzik meg a különböző hatalmi kulcspozíciókat, ahonnan a jogalkotást és a jogalkalmazást a saját hatalmi és gazdasági érdekeik szerint közvetett vagy esetleg közvetlen módon alakítják. Mivel ezekben az esetekben a saját, legálisnak feltüntetett gazdasági érdekeiknek megfelelően alakítják a jogalkotást és a jogalkalmazást, hamarosan közvet-

lentül is megsértve a természet objektív törvényeit, aminek a volumene és intenzitása, ha véglegessé válik, végromlásba viheti az emberi társadalmat. Nagy valószínűség szerint ez a végromlás be is fog következni, aminek oka a társadalmi és gazdasági, valamint a pénzforgalmi szerveződés globalizálódásával együtt járó mobilizálódással összefüggő hagyományos és átlátható társadalmi közösségek felbomlása. Megszűnőben van emiatt az ősi településhez, valamint annak környezetéhez, esetleg a „fundushoz” való kötődés, amelyet tulajdonosként vagy örökbérlőként birtokolt az egyed, s ahol ott lakva és/vagy gazdálkodva élte le az életét. Ez az a szakrális kötődés, amelyhez az embert, a kisebb vagy nagyobb családhoz, a rokonsághoz, baráti köréhez és végső soron a vele egy nyelvet beszélő közösséghez, a hazájához köti. Ez a szakrális kötődés azonban a posztmodern korunkban véglegesen és kérlelhetetlenül felbomlónak tűnik.

(Az individualista globalizmus társadalmi és környezeti hatásai) Mindebben közrehatott az államok és államszövetségek részéről katonáknak idegen földön, idegen érdekekért történő háborúkba vitele. A továbbiakban pedig az EU-ra, később pedig kiterjesztve az euroatlanti régióra, végül pedig az egész glóbuszra, ha jogilag nem is, ténylegesen azonban szabaddá tett vagy legalábbis megkönnyített munkaerő-vándorlás, letelepedési és vállalkozási lehetőség, amit nemzeti szinten az EU, az Európai Gazdasági Térség, a NAFTA, a WTO, az IMF és a Világbank működése segít elő és gyorsít fel. A „hazafi” helyett a modell napjainkra a „világpolgár” lett. A mindebben megnyilvánuló „szakralitás” elvesztése általános érzelmi kiüresedéshez és egoizmushoz, a szűkebb és a szélesebb társadalmi kötelékek elsorvadásához, végső soron a társadalom széteséséhez vezet. Ezzel az egocentrizmussal jár a gyermekvállalástól, a szüléstől, a gyermekneveléstől való elfordulás, aminek következtében – párosulva az orvostudomány fejlődésével – egyre kevesebb aktív fiatal tart el egyre több idős inaktív személyt. Ezáltal – mint már jeleztük – összeroppan a nyugdíj-, és az egészségbiztosítás, a technika fejlődésével és a termelés kihelyezésével járó munkanélküliség rohamos növekedésével a munkanélküli segélyezés és a munkaerőpiacra visszavezetést elősegítő aktív intézményrendszer, a képzés, az átképzés a bértámogatás és végül az egész állami költségvetés.

Mindezt elősegíti az a tény, hogy a fejlett modern államokban ugyancsak egoista haszonmaximalálás által vezérelten a cégek székhelyeiket az adóelkerülés végett – merőben formálisan – adóparadicsomokba helyezik át. Az állam összeroppanásával felbomlik a közműfenntartás és szétesik az infrastruktúra, atomjaira hullik az államilag szervezett társadalom. Mindehhez társul még az energiával és az ásványi kincsekkel való rablógazdálkodás miatt az erőforrások kimerülése. Ugyanakkor, ugyancsak a természeti törvényekkel, pontosabban a természet organikus rendjével ellentétes az az emberi tevékenység, mely a légkör általános felmelegedése következtében egyes szárazföldi területek tengerré, mások sivataggá válását eredményezi. James Lovelock szerint emiatt a XXI. század utolsó harmadától kezdve óriási harcokkal nézhet az emberiség szembe. Mindennek következtében a XXI. század utolsó harmadát a források és a tartalékok kimerülése fogja jellemezni, ami féktelen és beláthatatlan háborúhoz vezet majd, aminek eredményeként az emberi társadalom Lovelock szerint az ötödére csökken le.¹⁵

Úgy tűnik tehát, az emberi társadalom egyértelműen a hanyatlás és a szétesés szakaszába lépett, mivel az itt vázolt társadalmi-jogi centripetális erők annyira felerősödtek, hogy a társadalmat, valamint a jogrendszert összetartó centrifugális erők nem képesek úrrá lenni rajtuk. Ez áll fenn az állami funkciók gyakorlásánál, és mindez szükségszerű következményként maga után vonja a jog dogmatikai rendszerének a fellazulását is. A köztársasági és a principátus kori Róma, vagyis a remek-jogászok idején a római jog zárt rendszere ki-

alakult, amelynek letisztult rendszerét Gaius az Institutiókban jól összefoglalta, s amit a késői dominatusi korban a IV. és V. századi császári ediktumok tömege szétszedett.¹⁶ A totális hanyatlásnak indult Nyugat-Római Birodalom a római jognak ezt az erodálását nem tudta megállítani. A sokkal stabilabbnak maradt Kelet-Római Birodalomnak Iustinianus császár idején fennállott másodvirágzása alatt volt arra lehetősége, hogy a római jog összefoglalt új rendszerezése megtörténjen, aminek eredménye a Codex Iustinianus lett. Iustinianus után azonban nem sokkal a Kelet-Római Birodalom is lassú hanyatlásnak indult, amely agónia eltartott egészen 1453-ig, Bizáncnak a törökök általi elfoglalásáig. Hasonló folyamat játszódik most le a posztmodern korban az euroatlanti és transzatlanti civilizáció országaiban. Főként az észak-amerikai állami mechanizmus működésének és jogi kicsapódásának hatására az EU-ban és tagállamaiban kiépült a közbeszerzés intézménye a korrupciók megelőzése érdekében, ugyanakkor éppen az oda beépített korrupció-hárító megoldások kiskapui teszik lehetővé a különböző korrupciós technikák kifejlesztését.

Az uniós támogatásoknál és a pályázati pénzeknél is hasonlóan alakult ki az uniós hivatalnokok saját haszonra irányuló tevékenységének a rendszere. Ahogy a támogatási vagy pályázati pénz a támogatást kérő vagy a pályázó új EU-tagállamhoz megérkezett, megérkezett vele együtt az EU-nak egy vagy több tanácsadója is, aki, vagy akik az Unió érdekében megfelelő tanácsokkal látták el a kormányokat. A tanácsadás díja címen a pénz egy jelentős részét visszavitték az EU-hoz, amiből ők is tiszteletdíjhoz jutottak. A tanácsadás díját gyakran az adott új tagállammal számoltatták el és közvetlenül tőle igényelték. Az EU számvevőségének 2011. őszi számviteli vizsgálata megállapította, hogy uniós vezető hivatalnokok gyakran vettek fel jogosulatlanul az Uniótól pénzeket, számoltak el jogcím nélkül vagy ismételt tiszteletdíjakat és költségeket.

Előjáróban említettük, hogy gazdasági, társadalmi és jogi szemléletünket célszerű az antik világfelfogás bölcsességével korrigálnunk, és belátnunk azt, hogy töretlen fejlődés nem létezik. Ennek során figyelembe kell vennünk nem csupán természetre vonatkozó, de az emberi természetre és a társadalmak működésére vonatkozó ismereteket is.¹⁷ Mindezek arról győzhetnek meg minket, hogy a hérakleitoszi és a jungi elveknek megfelelően minden egyoldalúságnak előbb-utóbb meg kell fizetni az árát. Ebből következően jogrendszereinket sem egy téves illúzió szolgálatába kell állítanunk, hanem éppen ellenkezőleg, olyan tartalommal szükséges megtölteni, amely hatékonyan szolgálja a természeti és társadalmi egyensúly fenntartását. Ennek során pedig elsődleges szerepe van és lehet az oktatás tartalmi szabályozásán túl a sajtó- és reklámjognak éppúgy, mint az adórendszer olyan átalakításának, amely a jövő biztonságába történő befektetést határozottan támogatja. De mindenekelőtt a felvilágosítás, a példamutatás a legfontosabb feladat, valamint annak elérése, ha tetszik társadalmi kikényszerítése, hogy a környezet és a társadalom védelme valamennyi kormányra kerülni igyekvő politikai erő figyelmének homlokterébe kerüljön, s hogy e valamennyiünket érintő létkérdések a politikai gondolkodás és cselekvés legszerveesebb részét képezzék.

(A posztmodern individualizmus jogi diszfunkciója) A liberális kormányzatok a szélsőséges individualizmus alapjoggá emelésével és a szociális kötelezettségek negligálásával a szociális olló korlátlan tágítására szabad lehetőséget biztosítanak. Következésképpen szűkül a vagyonos gazdasági és politikai elit társadalmi rétege, és szélesedik a szegénységi küszöb felé tartó és a társadalom stabil pillérét jelentő középosztály, ahová az akadémiai végzettségű értelmiségen kívül a vállalkozói és a mestervizsgával rendelkező szakmai kör is tartozik. Eme középosztály elgyengülése vagy felszámolódása esetén szétesik a társadalom, mivel egyfelől van egy, az eszét nem használó, igényekkel telített, túlfogyasztó, rendkívül gazdag

és érdemi munkát nem végző eltunyult hipergazdag réteg, másfelől pedig egy egyre terebélyesedő deklasszálódott és emberi mivoltából kivetkőztetett „roncs-társadalom”, mely fel-falja az előbbi, egyre szűkülőt. Miután ezt megtette, a deklasszálódás és a leépülés folytán viszont nincsen abban a helyzetben, hogy az általa lerombolt társadalmat újból felépítse, újjászervezze. Magának az államhatalomnak, a közigazgatásnak, valamint a törvényhozásnak és a bírói jogalkalmazásnak a már posztmodern korunkban fennálló elvtelensége következtében az intézményeik a mindenkori szűk hatalmi elit érdekeinek megfelelően működnek.

Nem véletlen, hogy mind a kommunizmusnak nevezett államkapitalizmus és annak irányító rétege, a Milovan Gyilas az által elnevezett „új osztály” mind a mai neoliberalista globálkapitalista uralmi rend tagadja a végső objektív törvényszerűségek láncolatán keresztül visszavezethető természetjog érvényét és jelentőségét. A nem kimondva Peschka által is vallott modern természetjogi koncepció értelmében nemcsak az emberi természetben, hanem a társadalomban és az egész élő és élettelen világmindenségben megtestesülő objektív törvényszerűségeknek kell meghatározniuk a tételes jogot és az azon alapuló jogalkotást.¹⁸ Mind a kommunista/reálszocialista, mind a neoliberalista pozitív jogelméleti felfogás szűklátókörűen csak az államilag megszervezett emberi társadalmak vezető rétegeitől kiinduló és az általuk működtetett és befolyásolt parlament által megalkotott pozitív (tételes) jogot ismeri el létezőnek.¹⁹ A pozitivistá jogelmélet felfogása szerint éppen ezért a jogalkotást és a jogalkalmazást nem befolyásolja semmilyen jogon túli természetjogi hatás, hanem csak az államreazon és az állami akarat. Ez a szemlélet viszont magával hordja egy uralmi kiscsoporti akaratnak a társadalomra erőltetésének és a széles társadalmi érdekek figyelmen kívül hagyásának a veszélyét. Ezért a racionális természetjogi elvektől, nevezetesen az emberiség történelmi praxisában kialakult „mős”-tól és a moráltól elrugaszkodott pozitív jog alapján akár az összes objektív természeti és társadalmi törvényszerűségek figyelmen kívül hagyásának a potenciális lehetősége fennáll.

Ha a társadalomirányítás és a jogalkotás továbbra is a neoliberalista globáltőke uralmán nyugvó és általa kialakított és a társadalom széles rétegeinek gazdasági és szociális érdekeivel, vagyis a társadalom és a világmindenség szűkebb, valamint tágabb értelmében vett természeti törvényeit figyelmen kívül hagyó pozitív joggal kívánja az emberiséget irányítani, bekövetkezik mindaz, amit Pokol Béla vizionál. E vízió szerint a munka- és jövedelemnélküliség miatt a társadalomra hasznos dolgozó rétegek szaporodási rátájának vesztes csökkenése és keletől nyugat irányába történő elvándorlása, valamint a nyugati országokba tartva, fokozatos felszívódása következik be. Ez az alulképzett és/vagy vallási fanatizmus okán sem a társadalmi munkában és újratermelésben, sem a közéletben részt venni nem tudó vagy nem akaró túlszaporodott inaktív társadalmi réteg (a kelet- közép-európai cigányság és az euroatlanti iszlamisták, valamint Izraelben és az USA-ban a gyakorlati élettől eltávolodott és passzív túlképzett herediták) – domináns központba kerülése következtében – az euroatlanti társadalom gazdasági, kulturális, infrastrukturális és társadalomszerkezeti rendszerével együtt fokozatosan felszámolódik.²⁰ Ezt a folyamatot lehet okos politikával lassítani, de fel is lehet gyorsítani. A jelenlegi magyar kormány az előbbi irányában fáradozik. Magyarország északi szomszédja és még néhány kelet-európai állam éppen az ellenkezőjét teszi.

Ha Közép-Európa össze tudna fogni és felhagyna a nacionalista ellentétek gerjesztésével, egy időre fel lehetne a térséget virágoztatni. A gazdasági és politikai hatalmi viszonyokat nézve az egészséges mozgást és dinamikus hatalmi egyensúlyt biztosító ellentétes pólusok összecsúsúzása folytán éppen olyan gazdasági és politikai hatalmi koncentráció jön ma az egész euroatlanti tömbben létre, mint ami a Római Impérium dominatus korszakának végét jellemezte, ami a birodalom bukásához és anarchikus viszonyokhoz vezetett.

Immanuel Wallerstein szerint, ha a jelenlegi gazdaságpolitikai globális uralmi rend nem tér kijavított formában vissza a demokratikus welfare society, ill. state-hez, ez meg fog ismétlődni újból.²¹ Kérdés azonban, hogy az ezzel ellentétes közép-európai és euroatlanti folyamatok mennyire erősek, mennyire visszafordíthatók, vagy már irreverzibilisek. Ha már irreverzibilisek, akkor kelet felől, Huntingtonot felidézve egy új társadalom alakul majd itt ki, különösen akkor, ha James Lovelock jóslata beigazolódná és a nyugati civilizált világ az energiáért folytatott háborújában megsemmisíti önmagát. De az is lehet, hogy az emberi társadalom az élő környezet tönkretételével a saját életfeltételeit teszi tönkre, és a vízőnőhöz hasonló helyzet bekövetkezése okán egyes szigetként megmaradó kiscsoportok újratermelik az emberi közösséget, és ismét benépesítik a földet.

JEGYZETEK

- 1 Timothy Ferris: *A világmindenség – Mai kozmológiai elméletek*. Typotex Kiadó, 2006, 46–47. Stephen W. Hawking: *Az idő rövid története*. Maecenas Könyvek, Budapest, 1998.
- 2 Löwith, Karl: *Világtörténelem és üdvtörténet*. Atlantisz, Budapest, 1996.
- 3 Löwith ezt a szekularizációs folyamatot már-már nihilizmusnak tekinti. Vö. Löwith, Karl: *Der europäische Nihilismus*. Sämtliche Schriften II. Metzler, Stuttgart, 1983, 473–540.
- 4 Prugberger Tamás: *Globalizáció, neoliberalizmus és a jog – Van kiút az útvesztőből?* Kairosz Kiadó, Budapest, 2008. Vö. Szmodis Jenő: *A jog és gazdaság néhány összefüggéséről*. *Polgári Szemle*, 2012. 1–2. szám (június), 181–192.
- 5 E törvényszerűségek egyfelől magának a bioszférának a sajátos működéséből, egyensúlyához szükséges feltételeiből következnek, másfelől, társadalmi szinten az ember humánológiai tulajdonságaiból adódnak. Vö. Csányi Vilmos: *Az emberi viselkedés*. Sanoma Budapest Kiadói Zrt., Bp., 2007. Szmodis Jenő: *Egyes jogintézmények és jogelméleti irányzatok humánológiai vonatkozásairól*. Publicationes Univ. Miskolciensis, Sectio Jur. Et Pol. 2010. 111–143. old. Uő: *A jog a humánológia tükrében*. *Magyar Tudomány*, 2011. 05. 548–557. old. Uő: *Egy valódi természetjog felé*. *Jogtudományi Közlöny*, 2012. január, 62–67. Uő: *Jogfilozófiák, jogintézmények és a természet*. *Valóság*, 2012. január, 1–23.
- 6 Bogár László: *Lefelé a létezés lejtőjén*. Kairosz, Budapest, 2011, 48–61.
- 7 *A jog és a kulturális tradíció mélyebb összefüggéseiről* lásd Glenn, H. Patrick: *Legal Traditions of the World*. Oxford University Press, 2004, Oxford – New York.
- 8 Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991, I. kötet; Pokol Béla: *Európa végnapjai*, Kairosz, Budapest, 2011, I–IV. fejezetek. Az ezzel kapcsolatos problémákat jogi és történelemfilozófiai perspektívából vette vizsgálat alá Szmodis több munkájában, illetve elemezte a globalizációnak az euroatlanti jogrendszerekre gyakorolt hatásait. Szmodis Jenő: *A társadalom- és kultúrafejlődés két jellegzetes útja*. *Valóság*, 2007. június, 49–68. old. Uő: *A historicizmus bírálataról és annak jogosultságáról*. *Valóság*, 2008. március, 1–26. Uő: *Kultúra és sors. A történelemfilozófia lehetőségeiről, Mezopotámia kultúrájáról*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2007. E munkákban Szmodis Henry Maine „haladó társadalmak” kategóriájának új értelmezésével rámutat a nyugati társadalmak és kultúrák mulandóságra való hajlamára is. Szmodis elgondolkodtató módon elemzi a római jogi alapú nyugati jog kilátásait egy feltörekvő Kelet dominálta világban. Vö. Szmodis Jenő: *Az euro-atlanti kultúrkör jogának kilátásai*. In *Ünnepi Tanulmányok*. Novotni Kiadó, Miskolc, 2007, 396–406. old. Uő: *A nyugati jog alkonya? Állam és Jogtudomány*, 2007. I. 69–99. old. Uő: *Adalékok a nyugati jog problematikájához*. (Válasz Péteri Zoltán tanulmányára) *Állam- és Jogtudomány*, 2010. II. 203–218. old.
- 9 Prugberger Tamás: *Globalizáció, neoliberalizmus és a jog*. Idézett kiadás 2. fejezet.
- 10 A nyugati kultúra és a nyugati társadalmak jelentős kihívás előtt álltak a középkor végén is, akkor azonban a különféle (ideológiai, a járványok következtében egészségügyi, gazdasági) válságok kezelésére megfelelő keretet biztosított e kultúrkör keresztény értékrendhez való szoros kötődése, mely a kereszténységben belül mindinkább bontakozó pluralitás ellenére is egyfajta egyensúlyt biz-

- tosított az individuális és kollektív értékek között. Vö. Johan Huizinga: *A középkor alkonya*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1979.
- 11 Nicolai Hartmann: *Lételméleti vizsgálódások*. Gondolat, Budapest, 1972.
  - 12 Persze – amint arra Szmodis rámutat – a szociális állam eszméjét a liberál-kapitalista ideológia mint saját jótéteményét és ajándékát igyekszik feltüntetni, amelyet tetszése szerint vissza is vehet. L. Szmodis Jenő: *A szociális állam eszméje és való-sága. Századvég*, 2010. 57. 119–132. old.
  - 13 Martin Lunn: *A Da Vinci-kód megfejtése*. Gold Book, Budapest, 2006. 81.
  - 14 Asch, Solomon E.: *Studies of independence and conformity: A minority of one against a unanimous majority*, 1956 *Psychological Monographs: General and Applied* 70 (9), 416, 1–70.; Szmodis Jenő: *Alkotmány és alkotmányosság. Jogelméleti Szemle*, 2012. 3. L. különösen a sajtó befolyásoló szerepére vonatkozó fejtegetéseket. Ezek rávilágítanak az emberi befolyásolhatóságnak azon mozzanataira, amelyek a maguk mélységében még ismeretlenek voltak a sajtószabadság elvé-nek kialakulásakor, és amelyek figyelmen kívül hagyása sajtószabadság helyett véleménydiktatúrához vezethet.
  - 15 James Lovelock: *A földi élet egy új nézőpontból*. Göncöl Kiadó, Budapest, 1992.; uő: *Gaja halványuló arca*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2010.
  - 16 Gaius: *Institútiók*. (Ford.: Brósz Róbert) Budapest, 1990.
  - 17 Csányi: *Az emberi viselkedés*, id. kiad.; Csepeli György: *A szociálpszichológia vázlatja*. Józseveg Műhely Kiadó, Budapest, 2001.; Szmodis Jenő: *Multidiszciplináris jogi tanulmányok*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2012.
  - 18 Peschka Vilmos: *Jog és értékek. Állam- és Jogtudomány*, 1969. 12. évf. 4. 575–601.
  - 19 Hans Kelsen: *Tiszta jogtan*. (Ford.: Bibó István) Budapest, 1988.; Kelsen: *Theory of Norms*. Clarendon Press, Oxford, 1991.
  - 20 Pokol: *Európa végnapjai*, idézett kiadás.
  - 21 Immanuel Wallerstein: *A modern világ gazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1983.

Tudás és versenyképesség

Milton Friedman óta állandó vitatéma, hogy mi az állam szerepe a gazdaságban. A neoliberais nézetek atyja szerint az állam legfontosabb teendője az, hogy a lehető legkellémesebb környezetet teremtsen meg a vállalkozások számára. Ebbe beletartozik az is, hogy őrködjön a közbiztonság felett, és védje a magántulajdont.

A neoliberális nézetek szerint olyan, hogy „közügy” valójában nincsen, illetve az a közügy, hogy a cégek minél zavartalanabban, a lehető legkevesebb állami szabályozással tudjanak működni, és az majd jó lesz mindenki másnak is. Ez olyan, mint a General Motors egykori vezetőjének véleménye, amely szerint „ami jó a General Motorsnak, az jó Amerikának”. Milton Friedman azonban, a kelet-közép-európai rendszerváltozások negatív következményeinek ismeretében egy 2002. évi interjúban [1] kissé korigálta nézeteit. Így fogalmazott: korábban csak három szót ajánlottam a szocializmust a kapitalizmussal felváltó országok figyelmébe: Privatizáljatok! Privatizáljatok! Privatizáljatok! Ma már tudom, hogy nem volt igazam. A világos szabályok és a törvényesség megteremtése fontosabb lett volna, mint a privatizáció. [Nem szó szerinti idézet.] A szerző arra utalt, hogy a világos szabályok és az átláthatóság híján a privatizációk korrupcióba sülyedtek, és léépítették, tönkretették a rendszerváltó országok gazdaságát.

Friedmannak ez az önkritikus gondolata azonban elkerüli azok figyelmét, akik továbbra is az állam kivonulását követelik a gazdaságból. Ennek a nézetrendszernek a tükröződését tapasztalhatjuk a hazánkban zajló vitákban is. A pénzügyi-gazdasági válság kapcsán másrészt egyre többen figyelmeztetnek arra, hogy kitérésének fő oka a pénzvilág működésének liberalizáltsága, a szükséges állami szabályozás hiánya volt.

Ezért fontos lenne a pénzvilág korlátlan szabadságát valamilyen szabályok közé szorítani. Egy ilyen szabály lehetne a spekulatív pénzműveletek megadóztatása, és ezzel a pénzek termelő tevékenységek felé irányítása. A neoliberalizmus hívei viszont azzal vágnak vissza, hogy a vállalkozás szabadságát nem lehet korlátozni. Bizzák rá ezért a kormányok a bankokra, hogy saját magukat szabályozzák.

Ez a nézetrendszer is szívesen hivatkozik arra a friedmani gondolatra, amely szerint a sikeres gazdaságok az egyéni kezdeményezésen, a jól működő piacokon nyugszanak, ezért mindenféle állami beavatkozás, amely a szabad piac működését gátolná, káros. Anélkül, hogy további elméleti fejtegetésekbe bocsátkoznánk, elfogadhatjuk azt, hogy a vállalkozó szellem, az innováció valóban fontos, azonban azt nem feltétlenül korlátozza az állami szabályozás. Szabadpiaci versenyről viszont már régen nem beszélhetünk: hiszen éppen a szélsőséges liberalizmusnak köszönhetően monopolhelyzetbe került óriás-cégek uralják a piacokat, és – gazdasági erejüknek köszönhetően – a politikát is. Azaz, ez már régen nem a friedmani „szabad piac, érvényesüljön a jobb” világa. Éppen ezért nagyon is indokolt az állami beavatkozás, állami szabályozás. A neoliberálisok logikája szerint az oktatás és egészségügy sem közügy, hanem magánügy, így ezeknek a tevékenységeknek is piaci keretek között kell zajlaniuk. Végül is egyéni érdek az, hogy egészségesek legyünk, hiszen – valószínűleg – így élhetünk tovább, és az is, hogy tanultak, képzettek legyünk, mivel így kaphatunk jobb állást, aminek következtében javul életszínvonalunk, és többet tudunk költeni az egészségre is.

Ezzel szemben állnak viszont azok a nézetek, amelyek szerint egy nemzet felemelkedésének legbiztosabb útja a humán tőkébe, az egészségbe és a tudásba való beruházás. A sikeres gazdaságok példái igazolják ezt a véleményt. Ma Európában a skandináv országok gazdaságai és a német gazdaság a legversenyképesebb. A nemzetközi elemzések azt is megmutatják, hogy ezek az országok fordítanak legtöbbit a közös kasszából oktatásra, kutatás-fejlesztésre. De jó példa Szingapúr is. Ez az ország kiváló oktatási rendszerének köszönheti, hogy alacsony jövedelmű és gyenge versenyképességű országból magas élet-színvonalú és kiemelkedő versenyképességű országgá vált. Egyik vezetője híressé vált mondása volt: „ahol az emberek tanulnak, ott az ország prosperál.” A gazdasági fejlődéshez, a versenyképességhez ugyanis jól képzett és egészséges szakemberekre van szükség. A fejlett gazdaság pedig nem egyenlő a nagy nyereséget termelő nagyvállalkozások és bankok összességével. A nagy nyereségek ugyanis elsősorban a cégek tulajdonosait gazdagítják. Másrészt az sem biztos, hogy a cégek a megtermelt nyereséget abban az országban forgatják vissza a gazdaság fejlesztésébe, ahol azt megtermelték. A globalizálódott világban inkább az a jellemző, hogy a nagycégek a nagy energia- és alapanyag-igényű, esetenként nagy környezetterheléssel is járó termelési-összeszerelési műveleteket kihelyezik a kevésbé fejlett országokba, ahol az olcsó helyi munkaerőre építve jelentős profitokra tesznek szert. Majd ennek a profitnak a tulajdonosok által fel nem használt részét kutatás-fejlesztésre, új termékek és technológiák megalkotására, marketingre, szervezetfejlesztésre használják fel. De ezeket a nagy hozzáadott értéket teremtő tevékenységeket már többnyire otthon, saját országukban végzik el. Ezzel jól fizetett és a munkavállalóknak állandó fejlődési lehetőséget biztosító munkahelyeket tartanak fenn a fejlett országokban, miközben a fizikai munkát, az alacsony bérű, többműszakos összeszerelő tevékenységet a szegényebb országokba telepítik. Ezzel eleve korlátot szabnak az életszínvonal-emelkedésnek a kevésbé fejlett országokban. Továbbá, ha a kormány nem figyel oda arra, hogy ne az összeszerelő üzemek munkahely kínálata jellemezze alapvetően a munkaerőpiacot, akkor a felkészült, nagy tudású, nagy érték teremtésére, alkotómunkára képes emberek munka-lehetőség nélkül maradnak. Ez pedig – előbb-utóbb – elvándorlásukat okozza. Tudásuk a befogadó országokat gazdagítja. A tudáselvándorlás következménye pedig a versenyképesség csökkenése.

(A salzburgi tanulmány) Az „Európai Egyetemek Szövetsége” (EUA) 2012. június 12-én konferenciát tartott a Salzburgi Egyetemen. A konferencia azt vizsgálta, hogy hogyan hat a válság az európai felsőoktatásra. A konferencia résztvevői aggodalmukat fejezték ki amiatt, hogy a felsőoktatásból egyes országokban kivont pénzek miatt meg fog nőni a fejlettségi szakadék a fejlett és a kevésbé fejlett országok között. A sajtóközleményben [2] így fogalmaznak: „Dél- és Kelet-Európa több országa már eddig is sokkal kevesebbet költött GDP-jéből állami beruházás formájában felsőoktatásra, mint a fejlett országok. 2008 óta azonban jelentős kivonások történtek az oktatás finanszírozásából. Ez óriási veszélyt jelent, mivel magában hordja annak kockázatát, hogy növekedni fog a fejlettségi szakadék a fejlett és kevésbé fejlett EU-s országok között. Ez a tendencia továbbá fel fogja erősíteni az agyelszivást: a letehetségesebb kutatók el fogják hagyni ezeket az országokat. Ez pedig nehezíteni fogja, hogy egyetemeink EU által támogatott kutatási projekteken vehessenek részt.”

Ezek után a sajtótájékoztatón felsorolták, hogy mely országok mit tettek a felsőoktatás finanszírozása területén. Az általános helyzetkép a következő:

Felsőoktatás finanszírozás 2008–2012

Stratégia	Országok
Növelték a felsőoktatás támogatását	Ausztria, Franciaország, Németország, Svájc, Lengyelország, Szlovákia, Dánia, Norvégia
Változatlanul hagyták a felsőoktatás támogatását	Belgium, Finnország
10% alatt vontak ki pénzt a felsőoktatásból	Horvátország, Észtország
10% fölött vontak ki a felsőoktatásból	Magyarország, Görögország, Olaszország, Spanyolország, Írország, Lettország, Litvánia, Csehország

A táblázatban látható, hogy Magyarország – a mély gazdasági válságban lévő országokkal együtt – több mint 10%-ot vont el a felsőoktatás finanszírozásából. Azon országok, amelyek növelték a felsőoktatásra fordított összegeket, úgy érveltek, hogy a jövőben sem szabad veszélyeztetni. A jövő versenyképességének legfontosabb záloga pedig a tudásba való közösségi beruházás. Nézetüket igazolják a versenyképességi rangsorok. Az IMD 2012. évi tanulmánya [3] szerint a vizsgált 59 ország közül Svájc a 3., Norvégia a 8., Németország a 9., Dánia pedig 13. a versenyképességi rangsorban. Lengyelország pedig feljövőben van. 2001-ben még csak a 47. volt a versenyképességi listán, 2012-ben pedig a 34. helyen van. Ezzel szemben Magyarország 2001-ben még a 27. volt, 2012-re viszont a 45. helyre csúszott le. Természetesen a versenyképességet nem egyedül a felsőoktatásra fordított költségvetési kiadások befolyásolták. Azt is tudjuk, hogy a sok pénzt is el lehet rosszul, és a keveset is jól költeni. Azonban a tudásteremtésbe s hasznosításba történt közösségi befektetés bizonyíthatóan javítja a versenyképesség növelés esélyeit. Ezért figyelemztetett a salzburgi fórum arra, hogy a jelentős pénzkivonásnak komoly versenyképesség csökkentő hatása lehet. Zárószavában az EUA elnöke, Helene Nazaré így fogalmazott: „Hangsúlyozottan fontos, hogy a gazdasági válság ne gyengítse a társadalmi fejlődés iránti elkötelezettséget. Ezért figyelemztetni kell a politikusokat arra, hogy a kutatás-fejlesztés és az oktatás közfinanszírozását a jövőbe való beruházásnak és nem költségnek kell tekinteni.”

(A versenyképességről másképpen) A versenyképesség több, mint a mindenkorai pénzügyi eredmények. A GDP mutató csak azt érzékelteti, hogy hogyan működik a gazdaság ma, de arról semmit nem mond, hogy hogyan készülünk fel a jövőre. A versenyképességet a technológiai színvonal, a kutatás-fejlesztési eredmények, az oktatás minősége és mindezeket keresztül a társadalom új- és nagy hozzáadott értékteremtő képessége határozza meg. A versenyképesség-kutatás nemzetközi hírű szakértője, Stéphane Garelli [4] így fogalmaz: a cégek versenyképessége a profittermelésről szól. A nemzetek esetén azonban másról, a nemzet prosperitásáról van szó. Ennek biztosításához többféle állami politika összhangjára van szükség. A kedvező üzleti környezet megteremtésén túl kiemelkedően fontos az oktatás és kutatás-fejlesztés támogatása is. Ezt az indokolja, hogy a 21. századra megváltoztak a tartós gazdasági siker feltételei. Csak az az ország lesz képes folyamatos fejlődésre és ezen keresztül életszínvonal-javításra, amelyik tudással, kreativitással, jelentős újértékteremtéssel tud versenyezni. A verseny területeinek kijelölése nemcsak céges ügy. Az a saját sorsukat irányítani akaró országok számára is feladatot jelent. Az az ország, amelyik nem határozza meg saját jövőképét és az elérését jelentő főbb lépéseket olyan, mint egy kormányzás nélküli hajó: a hullámok össze-vissza vetik. Ezért világos gazdaságpolitikai célokra és a megvalósítást segítő, tudatos cselekvésre van szükség. Acemoglu és Robinson [5] így ír erről a „Miért sikertelenek a nemzetek” című könyvében: „A szegény

országok nem földrajzi elhelyezkedésük vagy nemzeti kultúrájuk miatt szegények. Az ok az, hogy vezetőik nem a megfelelő gazdaságpolitikát választják, amely gazdagíthatná az országot és annak állampolgárait.” Castells és Cardoso [6] így fogalmaz: azok az országok, amelyek a megszorítások miatt pénzt vonnak ki az oktatásból és a kutatásfejlesztésből, csökkentik esélyeiket arra, hogy tudással és innovációval versenyezzenek. Marad számukra az olcsósággal, a több és nem az okosabb munkával való versenyzés lehetősége, ami a fejlődés perifériája felé fogja taszítani őket. Ez azt is jelenti, hogy nem lesznek képesek tudást teremteni, csak vásárolni másoktól: azoktól az országoktól, amelyek beruháznak a tudásba. A tudásteremtés értékteremtés, a tudásvásárlás másolás. A tudásteremtés lehetőséget ad az ország lakosságának arra, hogy alkotson, új dolgokat hozzon létre és ezzel állandóan használja az agyát, kibontakoztassa képességeit. A másoktól átvett tudás, technológia csak az alkalmazás szabadságát adja meg, az alkotását nem.

A jól képzett munkaerővel rendelkező országokban a külföldi cégek is hajlamosabbak nagy hozzáadott értéket előállító tevékenységeket végezni. A színvonalas oktatás és a jól felkészült szakembergárda egyben növeli egy nemzet biztonságát is. Erről így ír Klein és Rice [7]: „Századunkban egy nemzet erejét a humán tőkájének minősége határozza meg. Ha egy ország nem veszi komolyan a humán tőkébe való beruházást, akkor egyben saját biztonságát is aláaknázza.”

Majd később így folytatja a két szerző: az oktatásban elkövetett hibák azért jelentenek biztonsági problémát, mert veszélyeztetik az ország versenyképességét és rontják növekedési potenciálját. Csak a jól képzett szakembergárdával rendelkező ország reménykedhet abban, hogy fenntartható növekedést és javuló versenyképességet ér el, és ezen keresztül emelheti az életszínvonalat. [Nem szó szerinti idézet.]

(Magyarország oktatási és versenyképességi teljesítménye) Két versenyképességi tanulmány is megjelent az év első felében.

Az IMD (Institute for Management Development) [3] szerint a vizsgált 59 ország között a tekintetben, hogy oktatási rendszerük mennyire segíti a versenyképesség javulását csak a 43. hely a miénk. A lengyelek a 33.-ok, a csehek a 35.-ek. A listát Finnország és Svájc vezeti.

A World Economic Forum [8] tanulmánya szerint az oktatási rendszerünk minősége alapján a vizsgált 142 ország között a 90.-ek vagyunk. Ez az előző évi 80. helyhez képest 10 helynyi lecsúszást jelent. A lengyelek viszont 3 hellyel javították pozíciójukat. Agyelszívás tekintetében még rosszabb a helyzetünk. Az előző évi 121. helyhez képest idén a 126. helyre kerültünk: azaz megnőtt a kiváló szakemberek külföldre vándorlásának esélye. Érdemes megnézni versenyképességünk alakulását is. Az IMD elemzése szerint: a vizsgált 52 ország között 2010-ben a 42.-ek, 2012-ben pedig a 45.-ek voltunk a versenyképességi listán. A World Economic Forum listáján pedig az 52. helyről a 60.-ra csúsztunk le 2010-ről 2012-re. Természetesen a lecsúszás nemcsak az oktatási rendszer problémáinak köszönhető. Az azonban tagadhatatlan, hogy a felgyorsuló szakember kivándorlás rontja az ország versenyképességi esélyeit. Egy McKinsey-elemzés [9] szerint azok az országok tudtak fejlődni még a válság alatt is, amelyek gazdasága tudásigényes termékek és szolgáltatások előállítására képes. Ezek a területek jól fizető munkahelyeket tartanak fenn és nemzetközi szinten is versenyképesek. Jó példa erre a német kis- és közepes vállalati szektor. Simon [10] szerint a sikeres német kis- és közepes vállalatok (kkv-k) közös jellemzője az átlagosnál magasabb kutatás-fejlesztési ráfordítás és a magasan kvalifikált szakembergárda. A szerző így fogalmaz: a sikeres kkv-nál a „fejek a legfontosabbak”. Ezen cégekben átlagosan 19–20% között van a felsőfokú végzettségük aránya. Hasonló a helyzet Dániában, Svédországban és Finnországban is. Ezek az országok is tudással és innovációval versenyeznek. Ez

megmutatkozik kiváló versenyképességi helyezésekben is. 2012-ben Svédország az 5., Németország a 9., Dánia a 13. és Finnország a 17. a nemzetek versenyképességi listáján.

Az oktatási rendszer minősége tekintetében Finnország az első, Dánia a 6., Németország a 8. és Svédország a 13.. A tudományos kutatás – állami és magán – eredményei alapján Svédország a 4., Finnország a 7., Dánia a 8. és Németország az 5.. Az innovációs képességek alapján Németország a 3., Svédország a 6., Dánia a 7. és Finnország a 10.

Ezeket a területeken mi a következő helyeken vagyunk a nemzetközi rangsorban:

Versenyképesség:	45. hely
Az oktatási rendszer minősége:	43. hely
A tudományos kutatás eredményei:	40. hely
Innovációs képességek:	50. hely

Végül idézzünk néhány gondolatot a tudás, humán tőke és innováció témaköréből Lintól [11], aki a pekingi egyetem Gazdasági Kutatóközpontjának igazgatója. Így ír: „A gazdasági növekedéshez a legfontosabb a tudás, és az azt termelő és hasznosító humán tőke. Ezért kulcskérdés az oktatásba és a képzésbe való beruházás, amely segíti a tudásteremtést, ezen keresztül pedig a technológiai haladást. Ebből következik, hogy a versenyképességét javítani akaró országban az általános fejlesztési stratégia szerves részét kell, hogy képezze egy jól megtervezett humán tőke fejlesztési stratégia.”

A szerző szerint a kevésbé fejlett országok is csak ilyen gondolkodással tudnak felzárkózni a fejlettekhez.

(Oktatásfejlesztési dilemmák Magyarországon) Az oktatási rendszer fejlesztése, azon belül is a felsőoktatásnak a versenyképesség-növelés szolgálatába állítása napirenden lévő, sokak által vitatott téma. A fejlesztési stratégia lehetőségeit erőteljesen befolyásolja a költségvetési hiány és a magas államadósság miatti megtakarítási kényszer. Ez több menetben is kiadáscsökkentést hozott a költségvetés oktatásra szánt fejezeténél. Ezenkívül azonban új irányok megfogalmazására is sor került. Ezeket – a teljesség igénye nélkül – röviden a következők szerint lehet összefoglalni:

- túl szétaprózott a képzési rendszer, sokféle, kevés diákra kiterjedő képzés van, ami minőségromlást jelent, és általános alulfinanszírozottsággal jár együtt. Ezért az „üzemi méret alatti” oktatást az államnak nem szabad finanszíroznia (az „üzemi méret” az oktatási államtitkár-helyettestől származó megfogalmazás);
- a tanárok azért, hogy óráik legyenek, állandóan új témákkal, tantárgyakkal állnak elő, amelyeket csak kevés hallgató vesz fel,
- eddig az egyetemek abban voltak érdekelték, hogy mindenkit felvegyenek, mert a létszám alapján kapták a finanszírozást. Ezt a rendszert meg kell változtatni;
- a jövőben a „piac” mondja meg, hogy milyen képzésre van szükség. Az elhelyezkedési lehetőség legyen a döntő szempont a hallgató számára továbbtanulása irányának megválasztásánál;
- az oktatásban való részvétel egyéni felelősségen nyugodjon. A hallgatók egyre nagyobb arányban saját maguk finanszírozzák képzésüket;
- az állam dönt az államilag finanszírozott területekről,
- az állam kiemelt kutatóegyetemekről, adott egyetemeken belül „kutató karokról” dönthet, azoknak – például az EU-s pénzek felhasználásával – kiemelt támogatást adhat;
- a minőséget és kiválóságot az állam ellenőrzi;
- számolni kell azzal, hogy demográfiai okok miatt csökkenni fog a felsőoktatásba jelentkező hallgatók száma, így a programok és az intézmények száma is csökkenhet. Gondoljuk végig, mit jelentenek ezek az irányok a gazdaság versenyképessége szempontjából!

Először is arra kell rámutatni, hogy a megfogalmazott elvek és irányok a piaci és állami szerepvállalás érdekes ötvözetét mutatják. Egyértelműen a neoliberais, piacos irány kifejeződése az egyéni felelősségvállaláson nyugvó fizető felsőoktatás gondolata. Másrésztől az állami szerepvállalásra példa, hogy az állam dönti el, mely területekre és mennyi államilag finanszírozott helyet ad. Ezt, jó esetben, kötheti egy fejlesztési stratégiához: azaz a fejlesztendő területek szakember igényének biztosításához. De állami szerepvállalás az is, hogy az iskolák és programok minőségét központban kidolgozott mutatók alapján az állam dönti el, és ehhez a döntéshez köti a finanszírozás mértékét. Itt egyben ellentmondás is felfedezhető. Ugyanis ha a piaci igények, illetve az önfinanszírozás és a tudatos diákdöntések kijelölik a fennmaradásra érdemes oktatási kínálatot, akkor az állam milyen, a piac által is elfogadott kritériumok alapján tudja megítélni a programok minőségét? Mondhatnánk, hogy a hazai és külföldi diákok fognak lábbal, illetve pénzüikkel szavazni az oktatási programok minőségéről. De hogyan kapcsolódik mindez a versenyképességhez?

Ahogy azt már korábban is említettük, a versenyképesség növelés fontos feltétele a minél nagyobb értéket tartalmazó termékek és szolgáltatások előállítására, ami tanult szakembereket és erős innovációs készséget igényel. Ezek a termékek és szolgáltatások általában nem „tömegárú”, nem olcsón próbálnak nagy tömegeket kiszolgálni, hanem a vevők különleges igényeihez igazodnak, számukra megkülönböztetett értéket kínálnak. Így magasabb árat is lehet értük kapni. Minél több ilyen termék és szolgáltatás előállítására képes egy nemzetgazdaság, annál nagyobb eséllyel kerülhet az élenjáró, fejlett gazdaságok közé. Kis országok olcsó tömegtermeléssel csak az erős gazdaságú országoktól függő periféria helyzetre számíthatnak. Éppen ezért törekedniük kell arra, hogy másoktól eltérő, az ország humán tőkéjét, földrajzi helyzetét és erőforrásait jól hasznosító gazdaságfejlesztési irányt válasszanak. Pap Béla [12] református lelkész híressé vált mondása szerint: „Kis nemzetek örök kiváltsága, hogy a mennyiségi hátrányt minőségi előnnyel győzzék le.”

Mit jelent ez az oktatás szempontjából? Azt, hogy nem átlagos színvonalú tömegoktatásra van szükség. Azaz nem „üzemi méretben”, hanem egyediségben, kiválóságban és minőségben kell gondolkodni. Egyben jelenti azt is, hogy gyors és állandó megújulásra, a versenyképesség javulását támogató új témák, új tárgyak állandó keresésére és az oktatási programokba építésére van szükség. A felsőoktatás rendszerét és tartalmát pedig a minőségre és értékteremtésre összpontosító gazdaságpolitikai irányhoz kell igazítani. A piac ugyanis teljesen alkalmatlan arra, hogy tanácsokat adjon a felsőoktatás számára. A piac, vagyis a cégek általában rövidtávon gondolkodnak, és alapvetően mai igényeiket előre vetítve nyilatkoznak arról, hogy milyen végzettségű szakemberekre lesz majd szükségük. Ezt igazolja az autógyárak és beszállítók által kinyilvánított mérnöki igény, amelyet a kormány az államilag finanszírozott helyek nagy számával teljesít. Csakhogy bizonyítható, hogy a külföldi cégek elsősorban az olcsó munkaerő és a kiemelkedően magas állami támogatások miatt települnek hazánkba. Az olcsó munkaerő jelentősen csökkenti termelési költségeiket, az állami támogatás pedig olcsóbbá teszi beruházásaikat. Így a többletáson a cégeknél keletkezik, és általában ott is marad. Tevékenységük nem járul hozzá a magyar gazdaság versenyképességének javulásához. Éppen ellenkezőleg: az alacsonyan tartott bérek rontják az életszínvonal-javulás esélyeit, a cégeknek adott állami támogatások pedig erőforrásokat vonnak el más területektől, olyanoktól is, amelyek a versenyképesség javítását szolgálják, mint például az oktatástól. Egyetlen előnyük a munkahelyteremtés, és ezzel a munkanélküliség csökkentése. Csakhogy a munkanélküliség csökkentésének más, a magyar gazdaság versenyképességét javító módszere is van. Ilyen lehetne például a hazai kis- és közepes vállalkozások támogatása, és ezen keresztül a rendszerváltáskor és az azt követő években

lepusztított magyar ipar visszaépítése, természetesen azon területeken és ágazatokban, amelyek a jövő technológiáihoz, a technikai–gazdasági fejlődés új ágaihoz kapcsolódnak. A hazai kkv-k helyzetbehozásához pedig vállalkozói-vezetői tudásra, marketing és szervezési ismeretekre is szükség van. Ily módon a versenyképesség szempontjából a gazdaság képzés ugyanolyan fontos, mint a mérnök képzés. Ezért érdemes lenne arra, hogy államilag finanszírozott helyeket kapjon.

Nagy hozzáadott érték és különleges termékek, szolgáltatások előállítására is leginkább a kkv-szektor képes. Kutatások bizonyítják ugyanis, hogy a kkv-k rugalmassága, innovációs képessége jobb, mint a nagycégeké.

A kiemelt kutatóegyetemek, kutatókarok létrehozása, továbbá a kiválóság mérése tehát indokolt és jó gondolat. Azonban ez csak akkor fogja támogatni a versenyképesség javulását, ha egy határozott, a minőségen, kiválóságon és tudáson alapuló gazdaságfejlesztési stratégia megvalósítását szolgálja.

A minőségen, kiválóságon és tudáson alapuló gazdaságfejlesztési stratégia központi eleme kellene, hogy legyen a hazai tudásteremtés. Hiszen ha megelégszünk a tudás megvásárlásával, akkor hosszú távon is csak a fejlettek után kulloghatunk. A tudásteremtés egyik központja pedig a kiváló egyetem. Ezért az egyetemek és programok számának meghatározásánál nem lehet döntő szempont a hazai demográfiai helyzet alakulása. A kiváló egyetemek termékei – az oktatási és kutatási programok – ugyanis maguk is versenyképes piaci termékek és szolgáltatások lehetnek. Ezt bizonyítja már ma is több hazai egyetem példája, a növekvő számú külföldi hallgató és a cégek által finanszírozott kutatási programok. Éppen ezért az egyetemi oktatást stratégiai terméknek kell tekinteni, és ily módon kell támogatni. A színvonalas oktatás és kutatás, miközben hazai tudást teremt, a külföldi dákokon keresztül sikeres exporttevékenységre is lehetőséget kínál. Ennek az exportnak az eredménye, hogy – miközben a hazai gazdaság fejlődését szolgálja – továbbgyűrűző hatásai is vannak. Hiszen a külföldi hallgatók fogyasztása piaci keresletet teremt a helyi vállalkozók termékei és szolgáltatásai iránt. Végzés után pedig üzleti kapcsolatok kialakulását teheti lehetővé.

(Még egy fontos érv a tudásalapú fejlődés mellett: az erőforrások gyorsuló kiapadása) Több kutatás szerint is a nem megújuló erőforrások – olaj, ásványi anyagok – kiapadóban vannak. Egy amerikai tanulmány [13] szerint a nem megújuló erőforrások bőségesen álltak rendelkezésre a 20. századig, így támogatták a fejlett országok ipari termelését és azon keresztül gazdasági növekedését. Mára azonban ezek az energiaforrások és alapanyagok kifogyóban vannak és helyettesítésükre még nem talált fel az emberiség elegendő mennyiségű és gazdaságosan előállítható alternatív energiaforrást és alapanyagot. Az optimisták abban hisznek, hogy esetleg új energiaforrásokat és alapanyag-lelőhelyeket sikerül majd felfedezni, illetve, hogy a tudomány képes lesz megfelelő helyettesítők kifejlesztésére. A szerző véleménye szerint azonban ez kétséges. Így a gazdasági növekedés és ehhez kapcsolódóan az életszínvonal veszélyben van. Az emberiség gazdagabbik része kénytelen lesz lemondani az elért életszínvonaláról, a szegényebbik rész pedig a felzárkózás esélyéről. Kulcskérdés lesz viszont az értékek megőrzése, közülük is elsősorban a megművelhető föld, az ivóvíz és a kreatív emberi agy jelentősége nő meg.

A szűkös időkre időben fel kell készülni. Ezért meg kell szabadulni a nagy energia- és alapanyag-igényű termelési tevékenységekről, a termőföldeket nem szabad gyártelepekkel lebetonozni. Tipikus példák az építőanyag-gyártás, a vegyi üzemek, a gumigyárak, a logisztikai központok és az autógyárak. A szerző szerint ezektől a tevékenységektől a jövőről felelősen gondolkodó országok igyekeznek megszabadulni. Ezt az irányt követik már most

is azon országok, amelyek cégei a nagy energia és alapanyag igényű termelést kihelyezik a kevésbé fejlett országokba. Hazánkban is sok az ilyen, jelentős energia- és alapanyag-igénnyel működő cég, mint például a cementgyárak, az építőanyaggyárak, gumigyár, az autópárhoz tartozó üzemek és hatványozottan ilyen a MAL Zrt. is. Ezen cégek esetén a munkahelyek megőrzése nemcsak a cégek további működésének támogatásával, hanem a munkaerő átképzésével és új, nem energia- és alapanyag-, hanem tudásigényes tevékenységre való átképzésével is megoldható. Ezt az utat követte Dánia, amikor a megszűnt hajógyárak munkásait állami támogatással alternatív energiát termelő készülékek gyártására képezte át. Ezzel jól járt az ország, mivel nagyobb hozzáadott értéket tartalmazó és ezért jó áron eladható termékek gyártásával cserélte fel a lefelé hajló életgörbéjű hajógyárakat. Ezzel az „elaggott” hajóipar helyett új, feljövőben lévő iparágat teremtett meg. De jól jártak a munkások is, mivel új tudásra tettek szert, így javultak alkalmazhatósági esélyeik. Fontos hangsúlyozni, hogy ez az átalakulás a dán kormány aktív szerepvállalásával zajlott le.

Az új iparágak teremtése és az emberek folyamatos át- és továbbképzése nálunk is igényli az állam aktív részvételét. Ennek egyik formája az oktatás stratégiai ágazatként való kezelése, és az ebbe való befektetések növelése. A másik pedig a gazdaságfejlesztési stratégia területeinek kijelölése. A stratégiai területek között a mezőgazdaság és az élelmiszeripar mellett szerepelnie kell a tudászektorok: az oktatásnak, a kutatás-fejlesztésnek, egészségügyi és a kulturális szolgáltatásoknak. Ezek ugyanis jelentős energia- és alapanyagigény nélkül tudnak nagyértéket tartalmazó és ezért jó áron eladható termékeket és szolgáltatásokat előállítani, és ezzel növelni a versenyképességet.

Az állam szerepvállalására a gazdaságfejlesztés területén azért van szükség, mert erre piaci alapon, kevésbé fejlett országokban nincs esély. Tanulni kell a történelemből! Annak idején, amikor a mai fejlett országok gazdasági fejlődése elkezdődött, annak forrása sok esetben a gyarmatok kizsákmányolása volt. Másrészt viszont az állam gazdaságpolitikáján keresztül aktív szerepet vállalt ezen országok gazdaságának fejlesztésében. Most viszont éppen ezek az országok, összhangban az érdekeiket képviselő Nemzetközi Valutaalappal, arra ösztönzik a kevésbé fejlett országok kormányait, hogy a gazdaságot bízzák teljesen a piacokra. Ezt akár tudatos stratégiának is tekinthetjük. Hiszen következménye, hogy a kevésbé fejlett országok, gazdaságfejlesztési stratégia nélkül, gazdaságukat nagymértékben kénytelenek kiszolgáltatni a külföldi tőkének azal az ideológiával, hogy majd az munkahelyet terem, és a hazai gazdaság fejlődését is előmozdítja. Ezek után a fejlett országok cégei a kis hozzáadott értéket előállító, alapanyag- és energiaigényes tevékenységeket telepítik ki az olcsóbérű és a környezetükre kevésbé figyelő szegényebb országokba, majd az ott megtermelt jelentős extraprofitot a hazai technológiai és tudásfejlesztésbe csatornázzák vissza. Ezzel hozzájárulnak a fejlett országok további technológiai és tudásalapú fejlődéséhez, miközben a telephelyeiket befogadó kevésbé fejlett országokban az alacsony bérek, a cégeknek adott jelentős állami támogatások és adókedvezmények miatt nem teremődik meg az a tőke, amelyet a tudásba, a fejlesztésekbe be lehetne fektetni. Így ezen országok állandó lemaradottsága és alacsonyabb életszínvonala „kódolva van”. Pedig a gazdaságfejlesztési stratégia segítségével biztosítani lehetne az adott ország rendelkezésére álló erőforrások – föld, víz, energia, emberi agyak – nemzeti fejlődés érdekében történő hasznosítását. A gazdaságfejlesztési stratégiában pedig fontos szerepet lehetne szánni a hazai kkv-knak, amelyek gyorsan mozgó, innovatív vállalkozások, és ezért – az állam hozzáértő támogatásával – jó eséllyel erősödhetnének meg és fejleszthetnének ki versenyképes termékeket és szolgáltatásokat.

(A kis- és közepes vállalkozások és a tudásszektor) Az EU 2014–2020-as időszakra szóló kohéziós politikájának középpontjában a kkv-k fejlesztése lesz. Az okok nyilvánvalók: Európa-szerte a kkv-k tartják fenn és teremtik a legtöbb munkahelyet. De az innováció területén, ahogyan azt az idézett német szerző [10] is bizonyította, is élen járnak. A legújabb EU-s kkv kutatás [14] is érdekes eredményekről számol be. A tanulmány szerint az EU legtöbb országában a kkv-kat kevésbé rázta meg a válság. 2012-ben az összes foglalkoztatott 67%-át alkalmazták, és az összes bruttó hozzáadott érték 58%-át állították elő. Azonban az átlagszámok mögött jelentős eltérések vannak. Németországban és Ausztriában a kkv-k a válság ellenére még növelni is tudták, mind a foglalkoztatottságot, mind pedig az új hozzáadott értéktermelést. Máshol küzdöttek a válsággal, de azért a többségük talpon maradt. Voltak azonban olyan országok is, ahol a kkv-kat erősen megrázta a válság. Hazánk is ezen országok között van. De mi a német és osztrák siker titka? A válasz egyszerű, és összhangban van a már idézett Simon könyv meglátásaival. A német és osztrák kkv-k többsége a nagy tudást előállító, innovatív területeken működik. Ezeket a területeket pedig kevésbé érintette a válság, mint az átlagos színvonalú, és átlagos igényeket kielégítő tömegtermelést. Németországban jelentős a csúcstechnológiát alkalmazó termelő kkv-k száma, míg pl. Olaszországban, Franciaországban és Nagy-Britanniában a tudásintenzív szolgáltatásokban működik sok kkv. A magyar adatok kedvezőtlenek. A magyar kkv-k munkahelyteremtésben és hozzáadott érték termelésben egyaránt az EU-s átlag alatt teljesítettek. A magyar kkv-k innovációs teljesítménye is gyenge. Ezt bizonyította egy hazai kutatás is [15].

A tanulmány azzal fejeződik be, hogy a gazdasági növekedés szempontjából a jövőben is kulcsfontosságúak lesznek a csúcstechnológiát alkalmazó, a tudásintenzív, és nagy hozzáadott értéket előállító kkv-k. Éppen ezért kiemelt támogatást érdemelnek a kormányoktól. Ennek egyik oka, hogy a gyorsan mozgó, rugalmas és innovatív kkv-k dinamizmust visznek a gazdaságba, ami a versenyképesség fontos feltétele. Az állami támogatás egyik módja – állapítja meg a tanulmány – az oktatás és továbbképzés területén nyújtott segítség. Ezen a területen kulcsszerepet kaphatnak az egyetemek a vállalkozási ismeretek és képességek oktatásával.

A másik az állami megrendelésekhez, és az EU-s forrásokhoz való egyszerűbb hozzájutás. Végül a kkv-kban rejlő lehetőségek felszínre hozását az állam és az önkormányzatok inkubátorházak létrehozásával segíthetik. A tanulmány hangsúlyozza, hogy a kkv-k fejlesztése a nagycégek által uralt gazdaságokban nem várható kizárólagosan a piaci erőktől, hiszen azok nem is működnek jól. A kkv-k fejlesztése – a gazdasági növekedéshez és a versenyképességhez való jelentős hozzájárulás miatt – aktív állami szerepvállalást igényel. Ennek részeként akár különböző kedvezményeket is kínálhat a kkv szektornak. Hazánkban azonban egy további ok is indokolja a kkv-k támogatását. Az, hogy a kkv-k a rendszerváltáskor és utána lebontott magyar ipar „szellemi örökösei”. Ugyanis az a műszaki tudás, amely a cégek megszűnésével szétszéledt, kényszervállalkozások formájában a kkv-kban élt és él tovább. Így a hazai kkv-k segítése a tudás megőrzéséhez, hasznosításához és újratermeléséhez is hozzájárul.

(Összefoglaló gondolatok) Hazánk versenyképessége terén még nem tudta megváltoztatni a korábbi negatív tendenciákat. A versenyképesség javulása nélkül viszont nincs gazdasági növekedés, és nincs életszínvonal javulás sem. A gazdaság sikeres működésének végső célja pedig a lakosság életkörülményeinek és életszínvonalának javítása, és így politikai cél is kell, hogy legyen.

A magas államadósság és a költségvetési hiány csökkentésére tett erőfeszítések azonban erőforrás kivonással járnak azokról a területekről, ahol ma a versenyképesség javulás érdekében befektetni kellene. Ezek a területek az oktatás, a kutatás-fejlesztés, az egészségügy és a kkv-k fejlesztése. A jelenleg formálódó oktatási stratégia nem mutat határozott jeleket

a tekintetben, hogy az oktatást stratégiai ágazattá kívánná fejleszteni és ez által – egy gazdaságfejlesztő stratégiával karöltve – a tudásalapú versenyképesség növelés szolgálatába kívánná állítani. Inkább azt érzékelteti, hogy a nálunk működő külföldi cégek igényeit kívánja kiszolgálni. A hazai kkv-kban rejlő lehetőségek sem tudnak kibontakozni, mivel a gyors és egyszerre nagy tömegű munkahelyteremtés lehetősége miatt a támogatást inkább a nagy összeszerelő üzemeket létrehozó cégek és nem a kkv-k kapják.

A kifogyóban lévő nem megújuló erőforrások okozta várható nehézségek ellenére Magyarország továbbra is állami támogatással és adókedvezményekkel segíti a fejlett országokból kitelepülő, olcsó munkaerőt kereső nagy energia- és alapanyagigénnyel működő cégek betelepülését, és megtűri a környezetre veszélyes cégek további működését is. Nem él ugyanakkor azzal a lehetőséggel, amivel a sikeres országok élnek: nincsenek államilag irányított és támogatott átképzések a hanyatló ágazatok korszerűvel való felcserélése, és az ehhez szükséges munkaerő biztosítása érdekében. Vagyis az állam valójában nem aktív olyan területeken, ahol a fejlett országok államai nagy aktivitást mutatnak. Az állami szerepvállalásra ezért nálunk is más szemmel kellene nézni. Azt minden olyan területen, amely a gazdasági szerkezet korszerűsítését szolgálja, bátorítani kell. Hiszen hazánk sem számíthat arra, hogy csupán a piaci erőkre hagyatkozva fel tudja zárkózni a lemaradt és korszerűtlen szerkezetű gazdaságát. A piac ugyanis üzleti érdekek mentén, a rövidtávú profitfelhalmozás maximálása céljával működik. Ezzel a szemmel tekintenek hazánkra is az itt működő külföldi cégek. A felzárkózáshoz viszont hosszú távú szemléletre és a jövőbe való tudatos befektetésekre van szükség. Ez pedig aktív állami szerepvállalást igényel. Éppen ezért, bár a nagy adósságállomány és az EU által támasztott költségvetési hiány leszorítási követelmény rengeteg pénzt és energiát szív el a fejlesztésektől, szem előtt kell tartanunk a körülöttünk zajló jelentős változásokat, átalakulásokat. A válság alatt és a válság után hozott állami döntések alapján fogunk mi is éppen úgy, mint a többi ország, a fejlett vagy a lemaradó világhoz közeledni.

Magyarország kis ország, de vannak komoly erősségei. Ezek között van a kiváló termőföld, a vízkészlet, a kreatív humán tőke, a vállalkozó szellem, továbbá a tudásintenzív területeken – az oktatásban, kutatás-fejlesztésben, kultúrában és egészségügyben – elért eredmények. Ezért minden esélyünk megvan arra, hogy ne a tudást másoktól megvásárló és azt hasznosító, hanem a tudást teremtő nemzetek közé emelkedjünk: azaz képességekkel, tudással és ne olcsósággal versenyezzünk.

Ehhez csupán egy, az ezen fejlődési utat felvázoló jövőképre és a hazai kkv-k fontosságát is felismerő aktív fejlesztési stratégiára van szükség, amely a meglévő erőforrások hatékony és a célokat jól szolgáló hasznosítását biztosítja. A feladat nagy, de nem lehetetlen. Az idő viszont fogy. Ezért mielőbb bele kellene már vágni.

IRODALOM ÉS JEGYZETEK

1. Az interjú Fukuyama F. idézi *State – Building*. (Cornell University Press, Ithaca, New York, 2004) című könyvében.
2. EUA warns of the impact of widely divergent trends in public funding of higher education in Europe. European University Association, Press release 12 June 2012.
3. IMD World Competitiveness Yearbook 2012. IMD, Lausanne, Svájc.
4. Stéphane Garelli: *Changing the Mindset on Competitiveness*. IMD, Lausanne, Svájc, 2006. december.
5. Acemoglu, D., Robinson, J. A: *Why Nations Fail*. Crown Publishers. New York, 2012.
6. Castells, M., Cardoso, G. (szerkesztők): *The Network Society. From Knowledge to Policy*. Center for Transatlantic Relations. The Paul H. Nitze School of Advanced International Studies. The Johns Hopkins University, Washington, D.C. USA, 2005.

7. Klein, J. I., Rice, C.: US Education Reform and National Security. Council on Foreign Relations. Independent Task Force Report No. 63. USA, 2012.
8. Schwab, K. (editor): The Global Competitiveness Report. 2012–2013. World Economic Forum. Geneva, Svájc, 2012.
9. Roxburgh, Ch., Manyika, J., Dobbs, R., Mischke, J.: Trading myths: Addressing misconceptions about trade, jobs and competitiveness. Mc.Kinsey Global Institute, USA, 2012. május.
10. Simon H.: Rejtett bajnokok a XXI. században. Leadership Kft., Fertőhomok, 2010.
11. Lin, J. Y.: The Quest for Prosperity. Princeton University Press, Princeton, Oxford, 2012.
12. Pap Béla: A magyarság hivatása a Dunamedencében. Országos Magyar Protestáns Diákszövetség Emlékkönyve. (Pap Béla református lelkész 1907-ben született Erdélyben, Gyalun. 1919-ben családja átköltözött Magyarországra. A Soli Deo Gloria Református Diákmozgalom országos munkájában vett részt.)
13. Clugston, Ch.: Scarcity: Humanities Final Chapter. Booklocker.com, Inc. 2012. Port Charlotte, Florida. USA.
14. EU SMEs in 2012: at the crossroads. Annual report on small and medium-sized enterprises in the EU, 2011/12. Ecorys. Rotterdam, 2012. szeptember.
15. Csath M.: Az innovációt befolyásoló és kísérő tényezők vizsgálata a hazai kkv-kban kutatás zárótanulmánya. Kodolányi János Főiskola Gazdálkodási és Menedzsment Tanszék, Székesfehérvár, 2011.

Játszmák: önfenntartó egyetem és/vagy állami finanszírozás

Az egyetem a magas fokú és kreatív tudásgyarapítás és -továbbadás intézménye. Egyszerre konkrét épületek, infrastruktúrák, hús-vér emberek és, mondhatni, a *l'art pour l'art* szellemi birodalmak világa.

(*A téma körülrása és az elemzés célja*) Az alábbiakban azonban nem is igazán az egyetem (= *universitas*) komplex világával, hanem a *magyar felsőoktatási reformok* hosszú történeti sorából egy jelen idejű eseménnyel foglalkozom. E jelen idejű esemény egyik – pillanatnyilag talán a legaktuálisabb – fontos epizódját fogom megvizsgálni. A Magyar Rektori Konferencia (MRK) 2012. október 16-i, Debrecenben megtartott ülésén történeteket elemzem. Ennek az ülésnek két főszereplőjét – Magyarország miniszterelnökét: *Orbán Viktort* és a MRK elnökét: *Mezey Barnát* –, az ő *párviadalukat* helyezem vizsgálódásaim fókuszába.

Célom: a napi esetlegességeken túlmutató, általánosítható tanulságok feltárása. Akkor is, ha ezek netán meghökkentőek vagy elszomorítóak lennének. Senkit sem szándékozom persze „meghökkenteni”, még kevésbé „elszomorítani”. Sokkal inkább *elgondolkoztatni* szeretnék az itt következő elemzéssel.

(*Az elemzés módszertanáról*) Elemzésem módszertana két pilléren nyugszik. Az egyik pillér: a *tranzakcionális játszmaelemzés* (Berne 1984, 1997). Ám ennek a módszernek itt afféle redukált, leegyszerűsített változatával dolgozom, tartalmi és módszertani megfontolásokból eredően. A vizsgált vitahelyzet ugyanis annyira *intézményesített* és *szerepkötött* módon ritualizálja/ritualizálta a vitapartnereket, hogy *személyiség-közelibb* tartalmak ebben a helyzetben nem igazán voltak jelen. De ha netán jelen lettek volna jobban, témánk vonatkozásában – a felsőoktatási reform jellegét illetően – tulajdonképpen irreleváns is lenne. – A másik pillér: a *diszkurzív szövegvalóság elemzése – lenne* (Szabó 1997, 1998, 2000, 2003). A szó szoros értelmében nem fogok szövegelemezni, hanem csak *szövegillusztrációkkal* dolgozom. A szóban forgó vita sajátos dramaturgiáját és légkörét igyekszem így rekonstruálni.

Először tehát röviden bemutatom a szereplőket. Természetesen elemzésem szempontjából nincs szükség a részletes biográfiáikra, de a vizsgálódásom tárgyát képező vitahelyzetük kondíciójának fontos tartozéka a szereplők sajátos *társadalmi karaktere*.¹ Ezzel összefüggésben még – szintén röviden – vázolom a *főszereplők vitapozícióját előkészítő korábbi álláspontjaikat*. Írásom tartalmi középpontját azonban mindenképpen a MRK 2012. október 16-i ülésén elhangzott érvek/ellenérvek és ezeket övező – a politikai és a felsőoktatáspolitikai nyilvánosság erőtereire is jellemző – néhány tipikus játszma bemutatása képezi.

(*Az elemzés értékpremisszáiról*) Amellett fogok érvelni, hogy ebben a vitában ugyan nincs egyértelmű igazság, ám nem árt, ha a vitapartnerek némileg tisztában vannak a „másik” diszkurzív terében (is) működő pszichológiai sajátosságokkal – mert így talán saját önmere-

tükben is gyarapodhatnak. Ha ugyanis a vitapartnerek így feszülnek/feszülnének egymásnak, akkor valóban mintegy láthatóvá válhatnak mind a rövid távú taktikai, mind a hosszú távú stratégiai célok és értékek, s ezáltal a kellő mértékű közelítésük is optimalizálható lehetne.

Magam ennek az eszmének a jegyében viszont egyértelművé teszem: az ízig-vérig politikus (Orbán Viktor) bármennyire is távolatosan igyekszik gondolkodni (a magyar felsőoktatási reformról) – végzetesen a rövid távú politikai taktikák csapdahelyzetének foglya: *a következő választást is meg akarja nyerni*. A tekintélyes tudós (Mezey Barna) pedig bármit tesz: a jelenlegi magyar állami felsőoktatás kiszolgáltatott helyzetén alapvetően nem tud változtatni. Legfeljebb arra törekedhet: *ne bomoljon szét még tovább!*

*

(A főszereplők társadalmi karaktere: az ízig-vérig politikus és a tekintélyes tudós) – Az egyik főszereplő: Orbán Viktor, ízig-vérig politikus. 1998 és 2002 között először, 2010 májusától másodszor is megválasztott miniszterelnök. 49 éves. 1989/90-től folyamatosan és intenzíven van jelen a magyar politikai nyilvánosság centrumában. A jelenlegi országgyűlésben kétharmados többség birtokában sajátos „forradalmi” lendülettel és határozott meggyőződésétől motiválva irányítja a magyar politikai eseményeket. Ez az intézményes, többségi erő, valamint a miniszterelnöki szerep Orbán Viktor-i interpretációja igencsak nagy hazai és nemzetközi konfliktusokat is gerjesztő módon zajlik. Pártja, illetve pártszövetsége (Fidesz-KDNP), valamint maga Orbán Viktor is a 2010-es induló helyzethez képest ugyan jelentős népszerűségvesztést szenvedett el, de még – a jelenlegi helyzet szerint (2012 őszén) – nem annyit, hogy a 2014-es következő választásokra ne megalapozott reménnyel készüljön.²

A másik főszereplő: Mezey Barna, a tekintélyes tudós – magyar jogtörténész, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára, a Magyar Tudományos Akadémia doktora. A magyar alkotmány- és jogtörténet jelentős tudósa.³ 2000 és 2008 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar dékánja, 2010. augusztus 1-jétől az ELTE rektora. 2012. július 1-től a Magyar Rektori Konferencia elnöke. 59 éves.⁴

(A vitapozíciók közvetlen előzménye) Orbán Viktor: – Azt szeretném, hogy Magyarországon olyan felsőoktatási rendszer működjön, ahol képes legyen minden diák maga állni a tanulási költségét. Mindenki a teljeset. A mostani állapot még nem ilyen, mert ide csak több lépéssel lehet eljutni. A cél egy teljesen új felsőoktatási rendszer kialakítása. Egy önmagát finanszírozni képes felsőoktatási rendszerben gondolkodom, ahol az állam minden egyes magyar diák számára, aki az egyetemek által előírt minimális követelményt képes teljesíteni, biztosítja annak lehetőségét, hogy saját maga finanszírozhassa a tanulását úgy, hogy az a diáknak ne jelentsen vállalhatatlan megterhelést, és az igénybe vett erőforrásokat hosszú lejárattal kelljen majd visszaadnia. A 2%-os diákhitel 10-30 éves lejáratral olyan gazdasági lehetőség, amelyet csak kevés társadalmi csoport számára tud biztosítani a magyar állam. Az új rendszer elvi alapja a következő: a mérleg egyik serpenyőjében az van, hogy az egész nemzeti közösség érdeke, hogy tehetséges tagjai tanulhassanak, és tudásuk hasznából később az egész közösség részesedhessen. Ezért van a Diákhitel 1 és 2, és ezért kell az állami ösztöndíjasnak bizonyos időt Magyarországon dolgoznia. A mérleg másik serpenyőjében pedig az a társadalmi tény található, hogy aki képzetesebb, jobb álláshoz juthat, kevésbé fenyegeti a munkanélküliség, tágabb tér nyílik előtte a felnőtt életben. Az új rendszer lényege a kölcsönös felelősségvállalás, amely az egyén és a közösség között jön létre.⁵

Mezey Barna: – Először nézzük (olvassuk) a MRK testületi állásfoglalását, egy fontos

részletét idézem: *A Magyar Rektori Konferencia (MRK) Elnöksége megdöbbenéssel értesült arról, hogy a Kormány a 2012-ben államilag támogatott képzésre felvehető hallgatói létszámot mindössze 34 ezer főben határozta meg. A felsőoktatásból nagymértékű, legalább 20%-os forráskivonást jelentő döntést nem indokolhatja az ország gazdasági helyzete. A felsőoktatás fejlesztése döntő fontosságú Magyarország számára. Versenyképességünk egyik alapja a felsőoktatás által képzett humán erőforrás minősége és mennyisége. Annak érdekében, hogy Magyarország felkészülten álljon az elkövetkező évek kihívásai elé és a versenyképes munkaerő az egyik legfontosabb erőssége maradjon az országnak, inkább az oktatásra fordított támogatások növelésére lenne szükség.* (2012. január 12.)⁶

Mezey Barna egy vele készült interjújában így fogalmaz: *az állam beismerte, hogy a teherviselő képessége lecsökkent, így áttolja a társadalomra a költségek egy részét. A szegényebb rétegeket ez hátrányosan érinti. Azt is megjegyezte: a felsőoktatás nem képes úgy működni, hogy vannak ipari váteszek, akik megmondják, tíz év múlva nagy igény lesz műszaki értelmiségre.*⁷

Mezey Barna egy másik interjújában nevével nevezi a konfliktus forrását is, s ezzel valamilyen diagnózist is igyekszik adni: *„a Széll Kálmán Terv mindent ural, a pénzügyi szempont a legerősebb. Eleinte nagyon sokan úgy hitték, hogy az állam ugyan csökkenti a felsőoktatásban részt vevők számát, de közben emeli a finanszírozást, és ezzel a minőségi felsőoktatás irányába mozdulunk el. Ezt teljesen áthúzta a válság miatti intézkedéscsomag, azóta szoros gyeplővel tartják a felsőoktatást. [...] Túl vagyunk a párhuzamosságok felszámolásán, az energiatakarékosági programon, felére csökkentettük az ingatlanjaink számát. Most már csak az oktatók bérén tudunk spórolni, de akkor várható olyan szakok megszűnése is, amelyek drágák, és közvetlenül nem mutatható ki róluk a nemzetgazdasági haszon. A majdani újjászervezésük viszont generációs kérdés, hiszen itt évszázados tapasztalatok és értékek felhalmozódásával jön létre az a tudás, mely alkalmas a minőségi képzés biztosítására.”*⁸

(*A Magyar Rektori Konferencia ülése, Debrecen, 2012. október 16.*) Ezek után nézzük (olvassuk), hogy mit mondott a két főszereplő Debrecenben.

Orbán Viktor, miniszterelnök szerint...

- ...abban valamennyien megegyezünk, hogy a felsőoktatást át kell alakítani. Sem saját eszmeiségének, sem a fenntarthatóság követelményeinek nem felel meg. Voltak átalakítási kísérletek (integráció, bolognai rendszer stb.), de egyik sem hozta a kívánt eredményt, miközben nemkívánatos következményekkel jártak.
- A rendszer annak idején nem állt készen a bolognai folyamatra, indokolatlanul gyors volt az áttérés; az átgondolatlan reformok során pedig leértékelődött a felsőoktatás presztízse. – Mindennek ellenére a magyar felsőoktatás a nemzetközi mezőnyben meglepően jól teljesít, legkiválóbb intézményeink a világ egyetemének legjobb 3-4 százalékába tartoznak.
- Az elmúlt évtizedekben a felsőoktatás nem volt mindig korrekt a hallgatókkal és oktatókkal szemben. Oka: a rossz kínálati struktúra. A szülő számít arra, hogy piacképes képzésért hoz áldozatot, majd kiderül, a diploma nem sokat ér. A tanárok fizetése elmarad a nyugati bérektől és tudósként is nehezen érvényesülnek, mert több állást kell vállalniuk és sok adminisztrációs munkát végezniük.
- Az utóbbi időszak egyik tanulsága, hogy a felsőoktatás a minőségi képzés helyett a tömegképzés irányába tolódott el.
- A felsőoktatás intézményei a szabad gondolkodás szigetei is, sorsuk a magyar nemzet sorsától nem választható el.

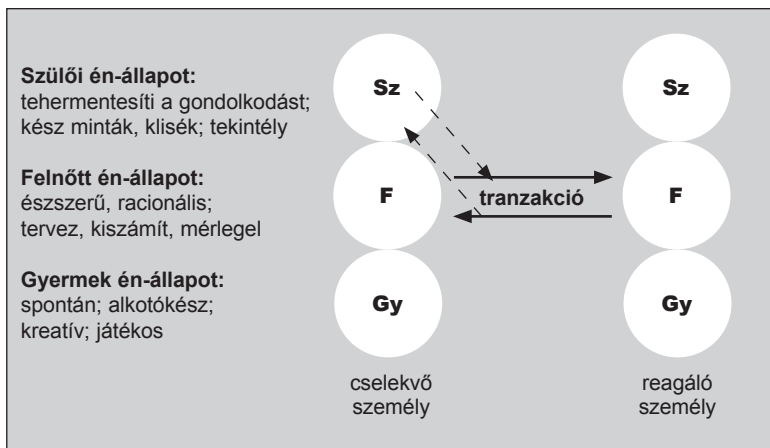
- Vége felé közeledik a második világháború utáni konszenzus arról, merre menjen a világ. A hazai felsőoktatásnak közelebb kell lépnie az emberek problémáinak megoldása felé is és nagyobb felelősséget vállalni a nemzeti érdekek biztosításáért az új Európában.
- Ésszerűbben és teljesítményhez kötöttebben kell a felsőoktatási kereteket kialakítani! Önműködő és önfenntartó pénzügyi rendszerre van szükség.
- Ugyanakkor az ösztöndíjat és a közpénzt nem lehet teljesen kivenni belőle, de csak ott szabad alkalmazni, ahol nem látszik más megoldás.
- A diákhitel: az a hallgató saját tanulmányának költsége. – Az önfinanszírozási rendszer arra fogja a fiatalokat ösztönözni, hogy olyan képzést válasszanak, ami lehetőséget ad az elhelyezkedésre, így a tanulmányi költség visszafizetésére. Mindez egészséges versenyt eredményez az intézmények között is. – A felsőoktatás átalakuló rendszere igazságosabb lehet: az fizet, aki részesül a képzésből, s mivel nem csak eltartott lesz, hanem önálló szereplő, aki áldozatot hoz, elvárása is lehet a főiskolával, egyetemmel szemben.
- Nemzetgazdasági szempontból sem elfogadható, hogy egyes szakokon ma az adófizetők pénzéből képzünk más országok számára szakembereket – utalt az „agyelszívás”-ra. Az, hogy valaki néhány évre elmegy tapasztalatot szerezni, régi hagyomány, a kormányzat nem tekinti ellenségnek az ideiglenesen távozókat, mert mi a „vissza lehet ide térni” pártján állunk.
- Egy versenyképes és szabad ország építésének egyik legfontosabb erőforrása az újjászervezett felsőoktatás lesz. A jól felkészült diplomások kritikus tömege Magyarország jövőjének záloga – összegezte mondandóját a miniszterelnök.⁹

Mezey Barna, a MRK elnöke szerint...

- ...a felsőoktatás értékörző és nemzetpolitikai szerepet is betöltő stratégiai ágazat, a jövő értelmiségének a megteremtője, és nemcsak kitűnő szakemberképzőnek, hanem tudósképzőnek is kell lennie.
- Azt a szellemi municiót teremti meg, amely az egész nemzet jövőjének az alapja.
- A felsőoktatási rendszer nemzetközi térben működik, nemzetgazdasági vonatkozásai meghatározók, az egyik „legstratégiaibb” ágazat. Egyszerre közigazgatási, költségvetési gazdálkodó szervezet és piaci szereplő, vállalkozó és szolgáltató. Az állam akkor kezeli jól, ha tiszteletben tartja és ápolja ezt a különlegességét.
- A reform a finanszírozásnál kezdődik.
- Az önfenntartó felsőoktatás létezik, vannak megoldások, melyek bizonyos mértékig korlátozzák a költségvetési terheket, de olyan nincs, amiből kivonul az állam, főleg Európában nem.
- Állam nélkül nincs felsőoktatás.
- Nem létezik olyan felsőoktatás, amely képes magát fenntartani – különösen Európában nincs olyan felsőoktatás, amelyből kivonulhat az állam.
- Európában az állam a történelem során mindvégig kötelezettséget vállalt arra, hogy megteremti a nemzeti értékeket és a nemzeti értelmiséget, ezért a kontinensen a felsőoktatás egyfajta állami feladatvállalásként és kötelezettségként jelenik meg.
- A rektori konferencia hatástanulmányok, alapelvek, javaslatok formájában szeretne segíteni a kormánynak azon lehetőségek megteremtésében, amivel pótolhatók a kiesett források.
- Ugyanakkor felhívják majd a figyelmet azokra a problémákra is, amelyek a fejlődés útjában állnak.¹⁰

(Játzmaelemzés) *Szociális (felszíni) jelentés*: a felsőoktatás finanszírozása. *Pszichológiai jelentés* – Orbán Viktor: „legyetek önfenntartók”, Mezey Barna: „lennénk, de nincs hozzá pénzünk – egyrészt, mert már korábban sem volt, és most is, még a múlt évihez képest is kevesebbet adtok”.

Látzólag két „felnőtt” racionális diskurzusáról van szó. Valójában Orbán Viktor = SZÜLŐ (APA) – Mezey Barna = GYERMEK (aki legalább a tegnapi zsebpénzét ma is szeretné megkapni) – és (részben) FELNÖTT is: (kritikus) együttműködési készségét is jelzi:

A szerepcseré játékját sajátos módon maga Orbán Viktor is jelzi: definiálja a beszédhelyzetét.¹¹ A rektorok „okos gyülekezetében” egyfelől szeretne inkább Európa jövőjéről és benne a Magyarország által választható politikai, gazdasági, nemzetpolitikai és nemzetgazdasági stratégiákról is eszmét cserélni. Másfelől sajnálattal állapítja meg, hogy erre most nincs alkalom és mód, mintegy vonakodva, de azért félreérthetetlenül jelzi: „addig marad az a szerepmegosztás, hogy a ritka vendég (ti. a MRK ülésén „ritka vendég”) *miniszterelnök beszédet mond*” – paradox módon azzal is ráerősítve a miniszterelnöki szerepére (s ettől lesz igazán afféle dupla fenekűvé a játszma), hogy mintegy nosztalgizva visszaréved saját egyetemi hallgatói, vizsgázó, tehát sajátosan kiszolgáltatott helyzetére. Jelzi, hogy most is „kis izgalommal” készült erre az alkalomra: „tekintettel arra, hogy *én már Mezey Barnánál egyszer vizsgáztam, és nem kaptam ötöst (...)* De hát az állam- és jogtörténet nehéz stúdium, nem is jár mindenkinek a kiváló jegy.”¹²

Meglehet: Orbán Viktor állam- és jogtörténetből egykor, egyetemi hallgatóként nem vizsgázott jelesre Mezey Barnánál, de a politikai kommunikációs térben folytatott játszmák világában, azóta – politikusként – igen csak kiképezte magát.

Témánkkal összefüggésben ugyanis Orbán Viktor nem csak a rektori konferencia „szűk nyilvánossága” előtt játszik/játszott, hanem a választópolgárok (illetve a politikai ellenzék, és persze politikai hívei, szövetségesei) nyilvánosságában is. Politikusként ez az ő igazán fontos terepe: ő valójában itt szeretne nyerni, lehetőleg jeles osztályzatot kapni. Nem feltétlenül „most” (Debrecenben, a rektoroktól), de a következő országgyűlési választáson feltétlenül. Ez még akkor is így van, ha valóban hosszú távú, több választási cikluson átívelő, stratégiai érdekekhez (is) kapcsolódó döntésekről van szó.

Az oktatás, nevelés – a felsőoktatás – ügye elvileg ilyen lenne!

A politikai választási ciklusok által tagolt politikai időstrukturálás viszont olyan erőter, amely a résztvevő szereplők kölcsönös helyzetdefiniálásai alapján működik: ahol minde-

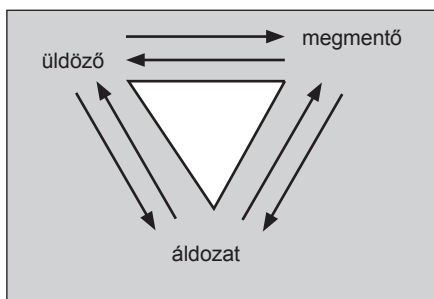
nekelőtt a választási ciklusok szerint tagolt lehetőségek mérlegelése – a siker optimalizálása, a veszteség minimalizálása – a legfontosabb.

Létrejön tehát egy olyan konfliktusos erőtér, ahol a szinte összeegyeztethetetlen „tényezőket” kellene összeegyeztetni. Az így kifeszülő ellentétek *áthidalásának* egyik pszichológiai és kommunikációs eszköze: a *játszma*.

Itt és most a játszma-feladvány ez:

2008: Nem a tandíjra! 2012: A diákok fizessék képzésük költségeit.¹³

Orbán Viktor a végső értékelést nem Mezey Barnától (a tanártól, a rektortól) kapja, hanem a választópolgároktól (köztük persze egy lehetséges [anonim] vokssal Mezey Barnától is).

Ennek a játszmának a dramaturgiája: az *üldöző* – a *megmentő* – és az *áldozat* dráma-háromszöge által strukturált színjáték, egy sajátos *perpetuum mobile* (örökmozgó). A „jó” politikus „őszinte” arculata ebben a dráma-háromszögben jön létre és tűnik el, afféle állandóan ismétlődő, forgósínpad-szerű dinamikus pulzálással.

Vagyis a politikus *Áldozatként* és/vagy *Megmentőként* nyer mandátumot („2008: nem a tandíjra”) – lesz belőle *Üldöző*: választói csalódnak benne, mert adót emelt („2012: A diákok fizessék képzésük költségeit”) stb.¹⁴

Ekkor viszont a választópolgári játszma egyik tipikus dramaturgiai sémája az *infantilis dacreakció*:

- A hazugkirály oda szarik, ahová enni kapott. Ő vajon miből tanult, tán a cigánypénzből?
- Kedves vezetőnk megint ontja a baromságokat, de igaza van, lám ő is csak ennyit tud a diplomájával.
- Ez a legjobb példa arra, hogy a fideSS-nek csak a hatalom kellett. Oszt jónapot!
- Csalódtak itt már sokan ki a szadeszben ki a szocikban ki az emdéefben ki a kiscgázdáknban le van szarva. De annyira, mint ez a nyikplébános alakulat az összes eddigit összeadva sem nem szart le.
- Orbánnak minden ráfér a pofájára. De, azok sem piskóták, akik most hallgatják. Kussoltak, 2008-ban. Erkölcstelen emberek vannak ebben az országban!¹⁵

A másik tipikus dramaturgiai séma nem a „nép egyszerű fia/lánya” némelykor indulatosan keresetlen szavaiban mutatkozik meg, hanem a nagyon is szofisztikált szakértői szóhasználatban.

A „komolytalan ötlet”-játszma: a fölényesen kioktató szakértői, azaz „Szülői én” szakmai alapon teszi helyre a kissé bugyuta, tudatlan (tehát afféle „gyermekded”) politikai-

gazdasági ötletelést. Ebben a játszmában (látszólag) tisztán szakmai, azaz gazdasági – még pontosabban világgazdasági – összefüggésekben elhelyezett érvekkel dolgozik a szakértő:

Az Orbán-féle vízió leginkább az ausztrál, angol és amerikai felsőoktatásra emlékeztet – mondja. A két legfontosabb elem – amely működőképessé teszi a rendszert – azonban hiányzik belőle. Ezekben az országokban van diákhitel vagy valamilyen más, utólagos tandíjfizetést lehetővé tevő rendszer, és szinte mindenki fizet a tanulásért. Am néhány speciális profilú, for-profit intézmény kivételével sehol nem kéri el a hallgatóktól a képzés teljes költségét, még a legdrágább amerikai magánegyetemen, például a Harvardon sem.

A hallgatókat többféle támogatással és kedvezménnyel segítik az intézmények és az államok, a magánegyetemen például a magas, 20-40 ezer dolláros éves tandíj az átlagos képzési költségnek mindössze ötven-hatvan százalékát fedezi, ezt a volt hallgatók adományaiából, szponzori pénzekből, üzleti bevételekből és – nem utolsósorban – állami támogatásból egészítik ki az intézmények. A felsőoktatási rendszer ugyanis sehol nem önfenntartó, még Ausztráliában sem, ahol 1989 óta tanulmányi eredménytől és szociális helyzetétől függetlenül minden egyetemistától tandíjat kérnek.

Orbán Viktor tandíj-víziójával tehát az a baj – állítja fölényes tudása birtokában a szakértő –, hogy „igazi hungarikum lenne, ehhez hasonló, állami támogatás nélkül működő felsőoktatási rendszer nemhogy Európában, máshol sincs.”¹⁶

Az persze valóban elgondolkodtató, hogy ami máshol nincs: miért nincs? Ám, szerintem, elvileg nem kizárható az a lehetőség, hogy ettől még *lehetne – akár nálunk is.*

A „komolytalan ötlet” szakértői játszma érvkészlete persze valóban figyelemre méltó, mondhatnám: a horizontális térben helyezi el a magyar felsőoktatással kapcsolatos gazdasági-finanszírozási problémákat, illetve Orbán Viktor „ötleteléseit”. Paradox módon úgy tesz, mintha nem tudná: a politikus (a miniszterelnök is, mint politikus) a napi politikai döntések szorításai közepe kénytelen megtalálni a „legjobb alternatívát”. Távlatos gondolatai is ezért szükségképpen az „itt és most”-ban funkcionáló politikai erőterben történő taktikai megfontolások mentén alakulnak. És miként nem tisztán a szakértői megfontolások határozzák meg a döntését (noha feltehetően mérlegelheti), úgy azokkal a hosszú távú történeti folyamatokkal sem számol, amelyek pedig szintén részei az ő döntését is meghatározó kulturális-szellemi kondícióknak.

És akkor most nézzük meg, hogy ebben a szövevényes játszmákkal jellemezhető politikai erőterben a szóban forgó konkrét téma – az önfenntartó egyetem – valójában mit is jelent(het).

(Ki fizeti a „végső költségeket”?) Kérdésem így szól: az „önfenntartás” intézményes erőterekre tekintettel ki fizeti a „végső költségeket”? Van-e tehát az oktatásügynek – s ezen belül a felsőoktatás ügyének – akkora lobbierője, hogy költséghatékonyan¹⁷ legyen képes a saját szempontjából optimalizálni a „végső költségeket”?

Nincs!

Következmény: a magyar felsőoktatás – intézményesen és a benne tevékenykedő oktatók, kutatók, hallgatók többsége egészében, külön-külön egyenként is – a folyamatos egzisztenciális ellehetetlenülés fojtogató örvénylésében próbál a felszínen maradni.¹⁸

Ennek a helyzetnek keményen történeti-politikai okai (is) vannak.

(A jelenlegi felsőoktatás gyenge helyzetének történeti-politikai okai) Azt láthatjuk ugyanis, hogy történeti értelemben Klebelsberg Kunó magyar felsőoktatás-fejlesztési programja volt az utolsó nagy, átfogó és megvalósult egyetemfejlesztés.¹⁹ „Hosszú tervezés – lassú megtérülés”: ez volt Klebelsberg kultúrpolitikai gondolkodásának egyik legfőbb jellegzetessége. Úgy gondolta, hogy a rövid távú kultúrpolitika kudarcra van ítélve, azt inkább egyfajta „hosszú távú váltónak” fogta fel. A másik szempontja a területre fordítandó megfelelő forrás biztosí-

tása volt. – Ezzel szemben ma azt látjuk, hogy a rendszerváltás óta eltelt két évtized alatt a lassú megtérülésnek nyoma sincs, ráadásul romlott a magyar kultúra költségvetési pozíciója.²⁰

A mi elemzésünk szempontjából a Klebelsberg Kunó-féle kultúrpolitikai építkezés, s ezen belül a felsőoktatás-fejlesztés, azért fontos referencia, mert az elvesztett első világháború utáni nyomorúságos gazdasági körülmények közepette történt – ellentétben az 1867 utáni egyetem-alapítási és egyetemfejlesztési időszakra jellemző gazdasági prosperitással.

Az 1945 utáni, az akkori rendszerváltással járó nevelés- és oktatásügyi (s ezen belül a felsőoktatással kapcsolatos) különböző „pedagógiai forradalmak” pedig – noha számos jogos/jogtalan szociális és egyéb igazságtalanság korrekcióját is igyekezett elvégezni – végső soron nem szerves építkezés volt. A kiegyensúlyozott oktató-nevelő és tudományos tevékenységet is lehetővé tevő építő jellegű reformok helyett inkább a különböző felfordulások pezsdítették (vagyis inkább: fortyogatták) az átpolitizált pedagógiai közéletet is („holnapra megforgatjuk az egész világot”).²¹ Ez a pedagógiai forradalmi szellem azonban nem tett mást, mint megszállta az adott – korábban felépült – infrastruktúrát. Igyekezett birtokba venni, de valójában nem történt más, mint a forradalmi hevületek után a konszolidációs periódusokban pusztán „lelakta”: négy-öt évtized alatt *elhasználta*. Nyomában csak ROM maradt – de nem csak az épület(ek), a gazdálkodás (hogy ne mondjam: az önfenntartás), hanem (mondjuk így) a szellem terein is.²²

*

(*Vég/állapot-diagnózisom*) Ezért tehát az „önfenntartó egyetem” a „kapitalistának” mondható piaci viszonyok közepette talán adekvát gondolat.²³ A történeti előzmények okán viszont itt és most Magyarországon mégsem több, mint csenevész és törékeny gólyalábakon billegő (cirkuszi? = politikai?) mutatóvonal.

A következő tömör diagnózist vagyok kénytelen megfogalmazni: *az „önfenntartó egyetem” mellett szóló figyelemre méltó miniszterelnöki gondolatok ellenére a kiábrándító valóság az, hogy a csillogó politikai retorika az aktuális forráskivonások tetszetős fedőszövege. A magyar állami felsőoktatás intézményeinek többsége pedig valóságos, ám (és éppen ezért) lázas reformálatlanságaiban – egyfajta elnyújtott agóniában – tovább tengődik*

*

(*Utószó: „forradalmi/ellenforradalmi” hevületek*) Rövid, az októberi MRK ülésével kapcsolatos helyzetértékelő elemzésem megírása után a felsőoktatással kapcsolatos ügyek, kijelenthető, nem várt fordulatot vettek. 2012. december elején-közepén (amikor e tanulmány korrektúráját végzem) afféle „forradalmi” hevülettel felgyorsultak az események. A kormány által bejelentett újabb keretszámcsökkentő tervek heves ellenállást váltottak ki az érintettek közül, mindenekelőtt az egyetemi hallgatókból és az oktatókból is, mondhatni: országos lázadás tört ki. A politikai ellenzék is persze igyekezett/igyekszik „rátelepedni” erre a hangulatra. *A nyugodt, építő jellegű pedagógiai reformoknak ez, bizony, nem kedvez!* Orbán Viktor és a kormányzat sem pedagógiai (és szakpolitikai) döntést látszik hozni, hanem *tiszán politikait*: az „önfinanszírozó egyetem” melletti érvek retorikáját kezdi (újból) felváltani az „ingyenes felsőoktatás” retorikája...

IRODALOM

- Berne, E. 1984, *Emberi játszmák*. Gondolat Kiadó, Bp.
 Berne, E. 1997, *Sorskönyv*. Háttér Kiadó, Bp.
 Bogár László 2011, *Lefelé a létezés lejtőin*. Kairosz Kiadó, Bp.

- Boros Imre 2012, Az IMF formálja az új világregrendet. Görögország gyorsuló válságspirálba került, miközben a mentőcsomagok révén a bankok zavartalanul a pénzükhöz jutnak. *Magyar Nemzet*, szeptember 18. 6. old.
- Garai László 2009, *Globális rendszerváltás? Gazdaságpszichológiai megfontolások a válságról*. Népszabadság Könyvek.
- Gazdag László 2012a, Modernizációs csapdák és a versenyképesség. A bajok gyökere az elavult gazdaság szerkezetben és a humán tényező tragikus alulértékelésében van. *Magyar Nemzet*, április 5. 6. old.
- Gazdag László 2012b, Inkább emelni kellene a béreket. Százezer forint hiányzik a magyar bérszínvonalból, hogy a gazdaság normálisan működjön. *Magyar Nemzet*, június 8. 6. old.
- Karácsony Sándor (1939) 2009, *A magyar észjárás*. Széphalom Könyvműhely, Bp.
- Kiss Károly 2012, A Közös Piac csapdájában. – http://kisskaroly.x3.hu/valsagtan/kozospiaci_csapda.pdf
- Lányi Gusztáv (szerk.) 1999/2000/2001, *Politikai Pszichológiai Tanulmányok*: III. köt. Személyiség és politika. MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest – Tanítványaim kiváló tanulmányai.
- Lányi Gusztáv 2001, *Rendszerváltás és politikai pszichológia*. Rejtjel Kiadó, Bp.
- Lányi Gusztáv (szerk.) 2006, *Politika pszichológiai tükrében. Magyarország: 1990–2005*. Jászöveg Műhely Kiadó, Bp. – Tanítványaim kiváló tanulmányai.
- Papp István 2003, A Nékosz legendája és valósága. In Romsics Ignác (szerk.): *Mitoszok, legendák a 20. századi magyar történelemlről*. Osiris Könyvkiadó, Bp., 309–338.
- Pataki Ferenc 2005, *Nékosz-legenda*. Osiris Kiadó, Bp.
- Schultz, W. T (szerk.) 2005, *Handbook of Psychobiography*. Oxford University Press, Oxford, New York.
- Szabó Márton (szerk.) 1997, *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Scientia Humana, Bp.
- Szabó Márton (szerk.) 1998, *Diszkurzív térben. Tanulmányok a politika nyelvéről és a politikai tudásról*. Scientia Humana, Bp.
- Szabó Márton (szerk.) 2000, *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. Jászöveg Műhely Kiadó, Bp.
- Szabó Márton 2003, *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. L'Harmattan Kiadó, Bp.
- Tokaji-Nagy Orsolya 2008, *Orbán Viktor személyiségének pszichobiográfiai elemzése*. Szakdolgozat, ELTE ÁJK Politológia szak. (Kézirat.)
- Tökéczki László 1986, Klebelsberg Kunó – egy elfeledett kultúrpolitikus, *Századvég*, 2: 109–120.
- Tökéczki László 1995, Konzervatív reform a legkorszerűbb eszközökkel. In Tökéczki László: *Polgári múlt – polgári jelen?* Konrad Adenauer Alapítvány, Bp., 72–94.
- Tökéczki László 2007, A nemzeti elit megújítása. Klebelsberg Kunó, az építő. *Rubicon*, 4–5: 92–98.

JEGYZETEK

- 1 Egy igazi *élettörténeti és pszichobiográfiai* elemzés természetesen e társadalmi és politikai szerepek mögötti pszichológiai motivációkat is keresné (lásd ehhez Schultz 2005). Ráadásul ezek a pszichológiai tényezők egyáltalán nem fölösleges tudások, akár még az én mostani elemzésem szempontjából sem lennének azok; most azonban én „visszatartom” magamtól ezeket a tudásokat. Mindazonáltal jelzem: a fiatal Orbán Viktorról, pontosabban az első miniszterelnöksége kezdetén írtam róla egy pszichobiográfiai elemzést (Lányi 2001: 147–162), egy kiváló tanítványom pedig a pszichobiográfiai módszer segítségével figyelemre méltó szakdolgozatot is írt Orbán Viktorról (Tokaji-Nagy 2008).
- 2 Lásd: http://hu.wikipedia.org/wiki/Orb%C3%A1n_Viktor – Lásd még: Nézőpont: Orbán a legjobb; a Fidesz–KDNP most is kétharmadot kapna – Zuhan Orbán népszerűsége: a fideszesek is elégedetlenek, *168 óra online*, 2012.06.28.
- 3 Főbb művei: *Magyar alkotmánytörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. – *Magyar jogtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2007. – *Régi idők tömlőcei*. Rubicon-Ház Bt., Budapest, 2010.
- 4 Lásd: http://hu.wikipedia.org/wiki/Mezey_Barna
- 5 Forrás: <http://www.policity.eu/interju/2012/08/13/interju-orban-viktorral/>
- 6 <http://www.mrk.hu/2012/01/12/a-magyar-rektori-konferencia-elnoksegenek-allasfoglalasa-a-2012-ben-a-felsooktatasa-ban-allamilag-tamogatott-kepzesre-felvehetok-letszamarol-es-a-keretszamok-elosztasarol/>
- 7 *Népszabadság*, 2012. július 22. http://nol.hu/belfold/az_egyvetemi_tanari_karhoz_igy_hozzanyulni_fatalis_ lenne
- 8 „Meg vagyunk fogva”. *Magyar Narancs*, 2012. szeptember 6. 10. old. – Kiemelések: LG.
- 9 Forrás: <http://www.haon.hu/orban-viktora-rektori-konferencia-ulesen-a-debreceeni-egyvetemen/2103547> Lásd még: Orbán Viktor elő-

- adásának szó szerinti szövege itt olvasható – http://orbanviktor.hu/beszed/onfenntarto_penzugyi_rendszere_van_szuksege_a_felsooktatásban
- 10 Forrás: <http://hetivalasz.hu/itthon/az-eddigi-atalakitasi-kiserletek-nem-hoztak-meg-a-kivant-eredmenyeket-55940/> – <http://szegedma.hu/hir/szeged/2012/10/mezey-barna-allam-nelkul-nincs-felsooktatás.html>
  - 11 Itt már az előadás szó szerinti szövegét veszem figyelembe, nemcsak az összefoglaló kivonatát.
  - 12 http://orbanviktor.hu/beszed/onfenntarto_penzugyi_rendszere_van_szuksege_a_felsooktatásban – Kiemelések: LG.
  - 13 <http://www.stop.hu/belfold/2008-nemet-a-tandijra-2012-a-diakok-fizessek-kepzesuk-koltsegeit/1091758/?lsparts=0>
  - 14 Ezeknek az eredetileg Eric Berne-től (1984, 1997) származó játszma-elemzési fogalmaknak a politikai magatartáselemzés terén történő alkalmazására néhány tanítvánnyal tettünk kísérletet (lásd Lányi 1999/2000/2001: III. köt. Lányi 2006: 63–204).
  - 15 A kommentek lelőhelyei: http://www.stop.hu/kommentek/index.php?forum_topics_id=428792&database_name=articles&database_id=1091758&forum_forbidden=0&subcategory=belfold&no_results_total=16&lresults=1 http://www.stop.hu/kommentek/index.php?forum_topics_id=428792&database_name=articles&database_id=1091758&forum_forbidden=0&subcategory=belfold&no_results_total=16&lresults=2
  - 16 http://hvg.hu/vilag/20120818_Orban_tandijotlete_kulfoldi_mintak
  - 17 Marketinges eufémizmus, jelentése: *minél olcsóbban*.
  - 18 Gazdaságpolitikai (publicisztikai) érveket igen markánsan fogalmaz meg Gazdag László: „A bajok gyökere az elavult gazdaság szerkezetben és a humán tényező tragikus alulértékelésében van” (2012a), „Száz ezer forint hiányzik a magyar bérszínvonalból, hogy a gazdaság normálisan működjön” (2012b). – A magyar adósságcsapda nemzetközi és belső konfliktusos összefüggéseit kiválóan, azaz szigorúan csak a statisztikai adatokra támaszkodva, mondhatni értékmentesen elemzi Kiss Károly (2012). Jogos és/vagy jogtalan (?) politikai indulatoktól sem mentesen, de ugyanezt teszi Boros Imre is. Egy ilyen markáns megfogalmazását idézem: „privatizálj, deregulálj, liberalizálj, fogd vissza a költést saját polgáraid oktatására, egészségügyére, nyugdíjára stb.”, mert ezt parancsolja az IMF által formált új világtrend (Boros 2012). – A pénzügyi válsággal kapcsolatos értelmezési trükkökről, rövidlátó döntéshozókról, általában a globális rendszerváltás gazdaságpszichológiai összefüggéseiről lásd Garai (2009). – Bogár László pedig korunkat, mint a „megvalósult abszurditások birodalmát” írja le (Bogár 2011).
  - 19 *Etatista modernizáció* jellemezte ezt a fejlesztést (lásd Tökéczki 1995). Lásd még Tökéczki (1986, 2007). – Karácsony Sándor az etatista-jelleget igencsak kritikusan ítélte meg (Karácsony 1939/2009).
  - 20 Mindezt egy mai, ráadásul kormánypárti kultúrpolitikus, L. Simon László mondja. Lásd: Klebelsberg, az új IV. Béla. *Múltkor*, 2012. május 10. – http://www.multkor.hu/20120510_klebelsberg_az_uj_iv_bela?pldx=1
  - 21 Ennek a világnak belülről történő kitünő leírását adja Pataki Ferenc (2005). – Lásd még Papp (2003).
  - 22 Ez történt, például és többek között, a Pesti Barnabás utcai volt Piarista Gimnázium épületével: az ELTE BTK így „használta el”, s a szó szoros értelmében egy ROMHALMAZT adott vissza a katolikus egyháznak az 1990-es évek elején.
  - 23 Az persze már nem, amikor Václav Klaus, cseh államfő egy előadásában azt mondta: az ingyenes felsőoktatás a társadalmon élősködő hallgatók tömegét hozta magával, ezért egyetért az évi 20 ezer koronás (átszámítva körülbelül 240 ezer forintos) tandíj bevezetésével. Erre joggal válaszolta a legnagyobb cseh egyetem rektorhelyettese: „Nem vagyunk sem paraziták, sem önzők.” (Lásd: http://hvg.hu/vilag/20120818_Orban_tandijotlete_kulfoldi_mintak) Mindez azonban nem azt jelenti, hogy a nagyrendszerek szokásos „potyautas”-effektusa itt ne lenne jelen: ne lehetnének tagjai között valóban „élősködők”, „lusták”, „paraziták” és „önzők”, mind a diákok, mind a tanárok között.

A kisebbségi oktatás területi aspektusai a Nyugat-Balkánon¹

Köztudott, hogy korunkban a világ csupán 9-10%-a mutat etnikai szempontból homogén képet (SZALAYNÉ SÁNDOR E. 2003), s az államok többségében eltérő nemzetiségű csoportok élnek egymás mellett, számos esetben állandó konfliktusok közepette. Kutatási területünkön, a Nyugat-Balkánon a 1990-es években lezajlott háborúk és az azzal együtt járó etnikai tisztogatások miatt a figyelem jelentős részben a kisebbségek felé fordult. Az új évezred első évtizedében ugyan megindult a kisebbségek védelmének törvényi rendezése, de ez korántsem elegendő az egyenlő bánásmódhoz és a diszkriminációmentes minden napokhoz. A téma teljesen átpolitizált, ezt jól példázza, hogy van olyan állam ahol még a kisebbség fogalma, és az ahhoz tartozók köre sem tisztázott.² A kisebbségvédelem legfontosabb területe az oktatás, amely az identitástudat, az anyanyelv, a nemzetiségi kultúra megőrzésének színtere.

Tanulmányunk témáját több oldalról érdemes megközelíteni. Egyrészt a kisebbségek területi elhelyezkedésének és sajátosságainak vizsgálatával foglalkozó etnikai földrajz, a kisebbségek oktatását fókuszba állító másik társadalom-földrajzi aldiszciplína, az oktatás-földrajz oldaláról. A politikai földrajz egyes vonatkozásait is érdemes figyelembe venni, hiszen a kisebbségi kérdés e régióban a politikai szféra szintjén manifesztálódik. A téma interdiszciplináris jellege kapcsán számos társadalomtudományi terület, mint a kisebbségi jogok vonatkozásában a jogtudomány vagy a kisebbségek illetve a térség története kapcsán a történettudomány is érintett. Mindezekből következően az alkalmazott módszerek sokszínűek.

A téma hazai és nemzetközi szakirodalmának áttekintése, valamint a szerzők megállapításainak újragondolása jelentette a kiindulópontot a több évig tartó vizsgálatunkhoz.³ A kutatási terep bejárását elengedhetetlennek véltük, hiszen a személyes találkozások, az interjúk során mélyebb összefüggések feltárására nyílt lehetőség. Személyi interjúkat készítettünk kisebbségi oktatási szakértőkkel, tanfelügyelőkkel és a magyar külképviseletek diplomatáival illetve az adott állam egyes kisebbségi vezetőivel. A résztvevő megfigyelés módszerét alkalmaztuk, amikor az egyes kisebbségi oktatási szereplők munkáját a gyakorlatban is megfigyeltük. Terepi munkánk egyik speciális részét a rendelkezésre álló helyi dokumentumok feltárása és a valóságban tapasztaltakkal való összevetése jelentette. A dokumentumok elemzése alkotta a kutatási téma másik fontos elemét. A helyi és a nemzetközi szervezetek jelentéseit átvizsgáltuk, felhasználtuk a kisebbségi kérdéssel kapcsolatosan az Európai Unió, az ENSZ és egyéb nemzetközi szervezetek által végzett politikai gyorsjelentéseket. A kisebbségek helyzetének és oktatási lehetőségeiknek az elemzése megkövetelte a statisztikai adatok számbavételét és feldolgozását. A népszámlálások adatain túl egyes országok esetében, mint Bosznia-Hercegovina és Koszovó csak nemzetközi szervezetek által elvégzett becslésekre támaszkodhattunk. A térség államaiban élő kisebbségek helyzetének és az alkalmazott oktatáspolitikának az elemzését esettanulmányok formájában dolgoztuk fel.

(Kisebbségek a Nyugat-Balkánon⁴) A Nyugat-Balkán elnevezést a brit diplomácia vezette be 1998-ban a „volt Jugoszlávia” helyett, s azóta az EU-ban és szinte az egész diplomáciai közösségben ezt használják. A Nyugat-Balkán, mint politikai kategória a Szlovénia nélkü-

li volt jugoszláv területeket (Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Koszovó, Macedónia, Montenegró és Szerbia), és Albániát⁵ foglalja magában. A térség még a 21. század elején is etnikai konfliktusokkal terhelt terület, gondoljunk itt csak az új albán többségű állam megteremtésére Koszovóban és annak szerbiai hatásaira. De a béke a bosnyákok–szerbek, vagy a bosnyákok–horvátok viszonylatában is súlyos örökséget hordozó és igen törékeny Bosznia-Hercegovinában. A jelenlegi végkifejlet tartóssága leginkább attól függ, hogy az új államok nemzeti stratégiái elsődlegesen integrációra törekvők kívánnak-e lenni, vagy elzárkózóak, illetve az egyes nemzeti elitiek képesek-e szakítani az államnemzeti beidegződésekkel, s kellő tiszteletet és jogbiztonságot adni etnikai és vallási kisebbségeiknek (HÓVÁRI J. 2010). Emellett nem hagyható figyelmen kívül a nemzetközi erőter, a nemzetközi közösségek jelenléte és érdeke. A nemzetközi közösség napjainkban is folytatott aktív szerepvállalása azt a víziót vetítheti elénk, hogy a Nyugat-Balkán jövőjének alakításában továbbra is meghatározó tényezőnek tekinti magát. Az Európai Unió – bár az ENSZ, EBESZ és NATO jelenlét még tetten érhető – a térség nagy részén átveszi a vezető szerepet a békés integráció perspektíváját felvillantva. A nyugat-balkáni államok elkötelezettek az euroatlanti együttműködésre, az EU csatlakozásra. Horvátország taggá válása „másodpercek” kérdése, Szerbia is megkapta a tagjelölti státust, de a többi nyugat-balkáni országnak még sok a tennivalója.

A térségben a 20. század végén lezajlott háborúk, konfliktusok, a nemzetiségi és vallási ellentétek állandósulása miatt az etnikai helyzet kiegyensúlyozatlannak, problémákkal terheltnek tűnik. Ebből fakadóan a kisebbségi kérdés kitüntetett figyelemmel bír. A régió sajátos történelmi fejlődésének következménye a kevert etnikai térszerkezet. Az itt élő etnikumok jelenléte, arányainak alakulása történelmi folyamatok eredménye. Különösen fontos időszaknak tekinthető az oszmán-török uralom közel négy évszázada. A muzulmán lakosság betelepítése, illetve az iszlamizáció, az ezzel együtt járó migrációs folyamatok napjainkig meghatározó szerepet töltenek be a Balkán etnikai arculatában. A török visszavonulása az északi területekről (nagyjából a Kárpátok–Duna–Száva vonaltól északra), és ezt követően a Habsburg birodalom tényerése a jelentős részben elnéptelenedett térségbe számos népcsoport – németek, szerbek, szlovákok, románok és ukránok – betelepítését illetve önkéntes letelepülését eredményezte. Hasonlóan döntő időszaknak bizonyult a térség etnikai struktúrájában a Török Birodalom végleges kiszorulása a kontinensről, és az új nemzetállami keretek megteremtése. Az I. világháború után egészen a huszadik század végéig terjedő időszakban a több millió főt érintő migrációknak (KOC SIS K. 2006), a társadalmi-gazdasági és politikai változásoknak egyaránt szerepe volt abban, hogy a Balkán egésze, de a szűkebb értelemben vett vizsgálati területünk, a Nyugat-Balkán is jelentős etnikai átrendeződés színterévé vált. Ebben a huszadik század óta felerősödött etnikai homogenizációs folyamatok is közrejátszottak.

A Nyugat-Balkánon a táblázatban (1. táblázat) is jelölt kisebbségek – albán, bolgár, bosnyák, cigány, görög, horvát, macedón, magyar, német, olasz, orosz, ukrán, ruszin, román, vlach, aromán, szerb, montenegrói, szlovák, cseh, szlovén, török, tatár, zsidó – élnek. A megnevezett kisebbségek mellett előfordulnak a táblázatban *egyéb* kategóriába soroltak is, így a romák egyes csoportjai, mint az askhaliak, egyiptomiak, de ide tartozóknak tekintik a gorániakat, a torbeseket, a pomákokat is, van olyan ország (BiH) ahol mindegyik kisebbséget ide sorolják. A statisztikai adatok megbízhatatlansága miatt nehéz megmondani a kisebbségek pontos számát a Nyugat-Balkánon, de a 2000 körüli censusok és becslések alapján a 24 millió fős összlakosságnak kb. 13 %-a.

1. táblázat: A Nyugat-Balkán országokban élő kisebbségek számbeli megoszlása a 2000 körüli népszámlálási adatok alapján

	Albánia (1998)	Bosznia- Hercegovina* (2001)	Horvát- ország (2001)	Macedónia (2002)	Montenegró (2003)	Szerbia* (2002)	Koszovó* (2003)	Vajdaság (2002)
Teljes népesség	3339000	3364825	4437460	2022547	620145	7498001	2601257	2031992
Albán	3251000	-	15082	509083	31163	61647	2 382294	1695
Bolgár	-	-	331	-	-	20497	-	1658
Bosnyák Muszlim	-	1626843	20755	17018	72809	136084	44147	4657
Roma	1000	-	9463	53879	2601	108193	39 406	29057
Görög	62000	-	-	-	-	-	-	-
Horvát	-	519478	3977171	-	6811	70602	738	76312
Magyar	-	-	16595	-	362	293299	-	290207
Macedón	5000	-	4270	1297981	819	25847	-	11785
Német	-	-	2902	-	118	3901	-	3154
Olasz	-	-	19636	-	127	-	-	-
Orosz, Ukrán, Ruszin	-	-	5220	-	240	21 259	-	21201
Román, Vlah,	10000	-	487	9695	-	74630 (4 0 0 5 4 vlah)	-	30520
Szerb, Monte- negrói	-	1 142 948	206557	35939	466083	6212838 (szerb) 69049	134 672	1357320
Szlovák, Cseh	-	-	15222	-	-	59 021	-	58285
Szlovén	-	-	13173	-	415	5104	-	2005
Török, Tatár, Gagauz	-	-	300	77959	-	-	-	-
Zsidó	-	-	576	-	-	-	-	-
Egyéb	10000	75 556	129720	20993	38597	375937 jugoszláv ebből 80 721	72900	159762

Forrás: Kocsis K. 2006: Délkelet-Európa etnikai földrajza adatai, valamint Koszovó és BiH esetében becsült adatok alapján szerk. M. Császár Zs.

* Koszovóra vonatkozóan 2003-as becslés áll rendelkezésünkre

* Bosznia-Hercegovina esetében a 2001 évi becslést használtuk, ebben nem szerepelnek a klasszikus kisebbségek, csak az egyéb kategória (Forrás: „Izveštaj o evidentiranim potencijalnim korisnicima pomoći za obnovu i povratak u BiH” Sarajevo 2005)

A térség államaikat a fenti nemzetiségek rendkívül színes szövete jellemzi. Vannak olyan etnikumok, amelyek több nyugat-balkáni országban is megjelennek, mint nemzeti kisebbségek, de többségi nemzetként élnek egy másik országban: ilyenek az albánok, mint kisebbség Macedóniában, Szerbiában, Montenegróban, mint államalkotó többség Albániában, Koszovóban. A történelem viharában többször átrendezett térségbeli „színpadon” az a sajátos helyzet alakult ki, hogy nem egy esetben a szomszédos országok egyikében lévő többség a másikban a hátrányokkal küzdő kisebbségként (szerbek, horvátok, bosnyákok szinte mindegyik relációban) él. Nem hagyható figyelmen kívül a régió modernkori államépítési folyamataiból kimaradt többi kisebbség sem. Gondolunk itt a Balkán fejlődésének hosszú évszázadokig irányt adó oszmáni uralom itt ragadt népcsoportjaira, mint a törökök, akiknek többek között a magyarokhoz, olaszokhoz hasonlóan anyaországuk a térségen kívül van, vagy az iszlamizált és a hitüket továbbra is megtartó, helyi nyelvet beszélő kisebbségekre, mint a pomákok, torbesek. A sok elfeledett kis nép közül egyre jobban az érdeklődés középpontjába kerülő anyaállam nélküli vlahok vagy, ahogy egyes csoportjaik magukat nevezik, az arománok is sajátos színfoltjai az etnikai mozaiknak. Nem lenne teljes a kép, ha nem szólnánk a határon kívül rekedt balkáni térségben élő magyar kisebbségről, illetve azokról a többségében a török visszavonulást követő évtizedekben bevándorló népcsoportokról – mint a szlovákok – amelyek távol hazájuktól a Kárpát-medence déli, illetve a Balkán északi peremén telepedtek le. Az etnikai sokszínűséget már csak néhány tizedszázalékban árnyalja a régió egyes területeinek fejlődésében korábban meghatározó szerepet játszó németesség és zsidóság. A kisebbségek kapcsán nem feledkezhetünk meg a romákról sem, a hivatalos adatok szerint számuk 1,1 millió, azonban többségük nyelvileg, etnikailag és vallásilag a környező nemzetekhez idomul, ezért jóval magasabb lélekszámot – kb. 3,7 millió főt – vehetünk figyelembe, (KOC SIS K. 2006), de vannak olyan becslések miszerint 4,7 millió főt meghaladó népcsoportról van szó (CIA WORLD FACTBOOK 2009).

Az egyes államokban élő kisebbségek számarányainak összehasonlítását és egy egységes területi kép megrajzolását nehezíti többek között az a tényező, hogy az államok nem egy esetben eltérő etnikai kategóriákat, elnevezéseket használnak, különösen tetten érhető ez az iszlámot követő, Bosznia-Hercegovinán kívül élő bosnyákok esetében (muzulmán, muszlim, bosnyák kategóriával egyaránt találkozunk).⁶ Bonyolítja a helyzetet, hogy nem rendelkezünk egységes időpontban elvégzett cenzusokkal, van, ahol az egyes nemzetek vagy az ENSZ azt nem tekintik elfogadottnak, így csak becslés áll rendelkezésünkre (BiH, Koszovó). A délszláv háborúk menekültjeinek, illetve a visszatérőknek a regisztrálása árnyalhatná, vagy bizonyos esetekben módosítaná a térségben élő kisebbségek területi képét. Problémaként jelentkezik az is, hogy az *egyébhez* tartozók körét a hivatalos adatokból nehezen tudjuk feltérképezni, esetükben vagy nagyon kisszámú nemzetiségekről van szó, vagy nem kívánja megnevezésükkel a hivatalos többségi politika elismerésüket biztosítani.

(A legnagyobb népességszámú kisebbségek legfontosabb jellemzői) A fejezetben a térség azon legnagyobb lélekszámú jelen lévő kisebbségeiről szólnunk, akik egyrészt rendelkeznek anyaországgal, másrészt a Nyugat-Balkán egyetlen államában sem tekinthetők államalkotó kisebbségnek.⁷ Jelen vizsgálatunknak eszerint nem részei az igen nagyszámú anyaállam nélküli vlahok és romák sem, és a túlnyomó részt csak Albániában jelen lévő nagyobb számú görögség⁸ sem. A romák helyzetének elemzése egy önálló kutatási témát érdemel, így munkánk folytatásaként szándékozunk velük foglalkozni. Mindezen kitételek alapján itt csak az albánok, a magyarok, a bosnyákok és a szerbek helyzetének témánk, a kisebbségi oktatás és oktatáspolitikai szempontjából releváns összefoglaló elemzését végezzük el.

Az albánok, ahogy fentebb az adatok is jelezték a térség legnagyobb számú kisebbsége. Hivatalos adatok szerint 2000 körül, nem államalkotó többségi etnikumként kb. 617 ezer fő élt a Nyugat-Balkánon.⁹ Jelentős kisebbséget képeznek Macedóniában, Montenegróban, és Szerbiában, de a korábbi migrációs folyamatok révén jelen vannak relative nagyobb számban Horvátországban (alig elmaradva az autochton magyarság számától) és Bosznia-Hercegovinában is. Az albán-kérdés¹⁰ a Nyugat-Balkán legaktuálisabb problématerülete. A térség délszláv és görög politikai szereplői a Nagy-Albánia megszületésének potenciális veszélyére hívják fel a figyelmet. A félelmet a többségében muszlim vallást követő etnikum számbeli növekedése, érdekérvényesítő-képességének erősödése, valamint az új albán állam (Koszovó) létrejötte és az albán szállásterületek egymás mellettsége (1. ábra) kelti a fenti körökben. Megoszlanak a vélemények e kérdésben. Mind koszovói, mind albán részről a közel múltban újra, többször hivatalosan is elhangzott az albán lakta területek egy államba való egyesülésének óhaja. Úgy tűnik, a nemzetközi erők nem érdekeltek ebben a megoldásban. Az USA, aki a koszovói függetlenség kivívásának aktív támogatója volt, a térségbeli status quo fenntartása és saját stratégiai érdekei miatt sem üdvözlölné ezt az új formációt. Témánk, a kisebbségi oktatáspolitikai szempontjából is igen lényeges az albán kérdés. Esetükben jól látható, hogy a számbeli növekedés, a nagyobb arányú jelenlét következtében felerősödik a kisebbségi érdekérvényesítés folyamata, s ebben fontos lépcsőfoknak tekinthető az oktatási jogok megszerzése, amelynek birtokában akár a politikai önállóság ügye is felmerül.

1. ábra. Az albán etnikum fő szállásterülete a Nyugat-Balkánon (Szerk.: Mérei András, 2012)

A Nyugat-Balkán térség másik nagyobb számú kisebbsége, a jelenleg 310 ezer lélekszámú *magyarság* többsége öshonosnak tekinthető. A Száva, a Dráva és a Duna között a honfoglalás után magyarok népesítették be, a török hódítás következményei miatt azonban egyre több szerb

és horvát költözött erre a vidékre és az állandó háborúknak, járványoknak köszönhetően lassan a magyarság száma elapadt (CSÜLLÖG G. 2007). A 18. század végén lehetőség nyílt arra, hogy a magyarok újból gyökeret eresszenek a Délvidék egyes területein, a türelmi rendelet után református magyarok telepedtek le a Tisza-mentére. Az I. világháború után létrejövő délszláv államban új keretek közé került magyarság száma egyrészt a kivándorlás, másrészt a születések számának csökkenése révén megfogyatkozott és ebben a napjainkig tartó folyamatban nem elhanyagolható tényező a lakosság öregedési indexének növekedése, és az elmúlt évtizedekben felerősödő asszimiláció sem. Ez utóbbi folyamatok szembetűnőbbek a mai horvátországi területeken élő magyarok körében. Az adatok azt mutatják, hogy a horvátországi magyarok aránya egy-egy közigazgatási területen belül az elmúlt közel száz év alatt jelentősen megváltozott, következményként sok általuk lakott terület, illetve helység szórvánnyá vált. A jelenség legszembetűnőbbben Nyugat- és Kelet-Szlavóniában tapasztalható. Egyedül a Drávaszög falvaiban – mint pl. Vörösmart, Csúza, Kiskőszeg, Kopács, Sepse, Laskó, Nagybodolya stb. – élnek még egyre szűkülő homogén nyelvi élettérben, bár az 1991-ben szerbek által kirobbantott délszláv háború ott is meggyorsította a fogyatkozásukat (LÁBADI K. 2003). A vajdasági magyarság vesztesége a tartományi székhelyen, az etnikai tömb peremén az elvándorlásnak köszönhetően – mint Szabadka, Óbecse, Bácsopolya – volt a legnagyobb méretű (KOC SIS K. 2006). Ugyanakkor a tömbterületeken pl. Zentán, Adán, Magyarkanizsán, Bácska északkeleti részén a magyarság még abszolút többséget képvisel, onnan az elvándorlás is kismértékű. Az 1991-es népszámlálás óta felgyorsult a szórványból a tömbmagyar területek felé történő migráció, illetve a városokba való beköltözés. Ez témánk szempontjából azzal az előnnyel járhat, hogy az anyanyelvi oktatás feltételei a nagyobb tanulószám révén biztosítottak.

A 270 ezer fős muszlim *bosnyákok* döntő többsége a Szandzsákban (Szerbia és Montenegró) él igen nehéz körülmények között. A gazdaságilag hátrányos helyzetű térségben az egy főre jutó évi jövedelem igen alacsony pl. a szerb részen az átlag harmada. Kiemelkedően magasak a munkanélküliségi mutatók (a becslések szerint 30% körüli), s a szegénység, az elmaradottság, a kilátástalanság uralja az itt lakók minden napjait. A vahhabizmus terjedése is összefüggésben van a régió gazdasági nehézségeivel, hiszen a fiatalok nehezen jutnak munkához, könnyen válhatnak a vallási fundamentalizmus áldozatává. A szandzsáki bosnyákok körében az autonómia-törekvések már a boszniai háború idején megfogalmazódtak, azonban 2006-ban Montenegró leválásával lecsökkent az esély a bosnyákok lakta területek egyesülésére. A szerbiai Szandzsák területén élők körében napjainkban a bosnyák közösségen belüli politikai megosztottság okozza a legnagyobb problémát.

A térségben élő *szerb* kisebbség helyzetének vizsgálata horvátországi, koszovói státusuk miatt tekinthető aktuálisnak. A mai Horvátország területén többségük a délszláv háború előtt a főváros, illetve néhány nagyobb város mellett a határörvidékeken valamint a horvát-szerb határ mentén (Szlavóniában, Baranyában, de említhetjük a háborúban ismertté vált várost (Vukovár) élt. A háború után súlypont-átrendeződés történt, mivel a Krajínából a hadműveletek során a horvát térfoglalás miatt elmenekültek a szerbek, egyedül a Duna-menti területeken maradt el a tömeges kivándorlás (VÉGH A. 2009). Úgy tűnik a 4,5%-nyi helyben maradt, vagy visszatért szerbesség megpróbál a horvát állam biztosította keretek között élni. Súlyosabb problémát vet fel a Koszovóban lévő igen komoly feszültségekkel terhelt szerb kisebbség helyzete. Az albánok vonakodnak attól, hogy elismerjék a kisebbség jogait, a szerb közösség pedig nem fogadja el a koszovói intézmények jogosultságát, ezért minden napiak a konfliktusok.

Ha a fenti *nagyobb lélekszámú kisebbségek demográfiai helyzetét* vizsgáljuk, feltűnik, hogy két ellentétes folyamatnak vagyunk tanúi. Az egyik, a népességszám növekedése, amely mögött a még mindig magasabb szaporodási ráta áll, de nem elhanyagolható tényező a várható élettár-

tam emelkedése miatt a halálozások számának csökkenése sem. A magasabb fertilitási mutató összekapcsolható bizonyos népcsoportok demográfiai sajátosságaival. Elsősorban a muszlim lakosságról van szó, azon belül is az albánság esetében látszik magasnak a születések száma. Macedóniában az albán nemzetiségűek aránya az 1950-es éveket kivéve folyamatos növekedést mutat, amelynek magyarázata a magas születésszám, illetve természetes szaporulatban, valamint az albán népesség Koszovóból való betelepülésében rejlik. A magas születésszám nem csak Koszovóban és Macedóniában, hanem Albánia északi részén, Montenegróban és Dél-Szerbiában is jellemző az albán etnikumra, és ez a tényező viszonylag rövid idő alatt alapjaiban változtatja meg az egész térség etnikai struktúráját, ami eddig már számos konfliktushoz (1999: Koszovó, 2000: Dél-Szerbia, 2001: Macedónia) vezetett (HÁRY SZ. 2008) és a fentiekben vázolt Nagy-Albánia kérdéskörrel összefügg. Nehéz jóslásokba bocsátkozni, de az látszik, hogy a rurális térségekben élő albánoknál nagyobb a vállalt gyerekszám, ugyanakkor a városi népességben már lassú csökkenés mutatkozik. A fentiekből következően az albánság körében igen magas a fiatal népesség aránya, így a térség legfiatalabb korösszetételű területei egybeesnek az albán szállásterületekkel. Ha nem is ekkora ütemű, de a térség keresztény lakosságához képest valamelyest magasabb a bosnyákok növekedési üteme is.

A másik véletlet a legnagyobb mértékben fogyó és egyben öregedő korstruktúrájú kisebbségi csoportok, közülük is az egyik legrosszabb mutatókkal rendelkező magyarság jelenti. A horvátországi magyarság fogyásával egyetemben a vajdasági magyarság száma is igen erősen visszaesett az utolsó félévszázadban (2. táblázat). Jelen tanulmány megjelenésével szinte egy időben látott napvilágot a 2011-es szerbiai népszámlálási adatsor, miszerint a magyarság száma 254 ezer fő körülire esett vissza.

2. táblázat: Vajdasági magyarság a népszámlálások tükrében

Évszám	Össznépesség	Magyarság	%-os arány
1910	1.515.983	425 952	28,1
1921	1 535 794	533 466	24,2
1941	1 662 862	473 241	28,5
1971	1 952 533	423 866	21,7
1981	2 034 772	385 356	18,9
1991	2 013 889	339 491	16,9
2001	2 031 992	290 207	14,3

Forrás: Kocsis K.: A Kárpát-medence etnikai térképsorozatának (1997–2005) népszámlálási adatai alapján

A fertilitási mutatók romlása mellett a vajdasági magyarok számát ért veszteségeket befolyásolta/befolyásolja a szörvényben élők kétnyelvűsége, asszimilációja, ami a vegyes házasságok számának növekedésével magyarázható. Nem elhanyagolható tényező a hetvenes években a népszámlálások során a jugoszláv kategória választása karrier vagy félelem miatt (GULYÁS L. 2005). A korábbi évtizedekben a tartós külföldi munkavállalás, majd az elsősorban Magyarországra irányuló kitelepülés is jelentősen hozzájárult a lélekszámban megmutatkozó fogyáshoz. A fiatalok nagy része középiskolai, majd felsőfokú tanulmányait napjainkban Magyarországon folytatja, többségük diplomaszerezés után sem tér vissza szülőföldjére. Ez az otthonmaradt magyar kisebbség előregedéséhez, majd kihalásához vezethet. A fiatalok kivándorlása, a gyermekszám csökkenése (amely pont az elvándorló 20 és 39 év közötti korosztállyal függ össze), valamint a magasabb fokú asszimilációs képesség miatt zajlik le itt az albánokkal ellentétes folyamat.

(Kisebbségvédelem, kisebbségi oktatási jogok) A kisebbségi jogok közé azon intézkedések sora tartozik, amelyek védik a kisebbségi identitást (nyelv, kultúra, képzés/oktatás és vallás), valamint segítik a közösségi, gazdasági, társadalmi és kulturális életben való részvételt (BÖSZÖRMÉNYI J. 2004). Tanulmányunkban csak a témánk szempontjából releváns kisebbségi oktatási joggal kívánunk foglalkozni. A kisebbségi jogok közül az oktatásra vonatkozók különös jelentőséggel bírnak, maga a kisebbségi oktatás a kisebbségvédelem alfája és ómegája, az identitástudat, az anyanyelv, a nemzetiségi kultúra megőrzésének, az asszimiláció elkerülésének színtere. A nyelvhasználat, az anyanyelvi kultúra és a hagyományok ápolása számára az iskolai keretek nyújtanak lehetőséget. A kisebbségvédelem szempontjából ezért a legfontosabbnak a kisebbségi oktatás feltételrendszerének biztosítása tűnik. A törvényi keretek európai szinten is adottak, elfogadásukról és adaptálásukról a többségi nemzetek rendelkeznek. A szabályozó törvények, dokumentumok általában összhangban vannak a nemzetközi jogi normákkal. Ebből fakadóan érdemes szemügyre venni a kisebbségi oktatási jogokra vonatkozó nemzetközi elvárásokat.

Az Európa Tanács az Unióhoz csatlakozni szándékozó keleti országok számára a kisebbségvédelem tekintetében megfogalmazta elvárásait, a Koppenhágai Kritériumokat 1993-ban, amely szerint az Európa Tanács által preferált Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját elfogadó országok kötelezik magukat a kisebbségi oktatás feltételeinek biztosítására. A Nemzeti Kisebbségek Védelmének Európai Keretegyezménye, amelyet az Európa Tanács 1995. február 1-jén ismert el, bővíti az előző dokumentum adta kereteket. Figyelmet érdemel az EBESZ nemzeti kisebbségek oktatási jogaira vonatkozó Hágai Ajánlása, amely az általános kisebbségvédelemtől független oktatási megközelítésével Európa legszínvonalasabban kidolgozott, kisebbségek oktatására vonatkozó joganyaga (HOLLÓSI G. 2004). A dokumentum az etnikai kisebbségek jogai közé sorolja például a saját oktatási intézmény létrehozását, amelynek támogatására, működésére a többségi állam nem köteles anyagi feltételeket biztosítani, viszont az államok semmilyen eszközzel nem hátráltathatják e jog gyakorlását, és a kisebbségeknek joguk van finanszírozási forrásokat keresni az állami költségvetésből, nemzetközi forrásokból, illetőleg a magánszektorból. Az Ajánlás az államnyelv elsajátítását is megköveteli a kisebbségi oktatásban. Szól a kisebbségi felsőoktatásról is, amely akkor alakítható ki, ha a nemzeti kisebbség az erre vonatkozó igényét kinyilvánította, és létszámuk ezt indokolja. Az ily módon létrejött felsőoktatási intézmény működhet a már létező oktatási intézményrendszeren belül, vagy attól függetlenül a kisebbségek létrehozhatják. A Hágai Ajánlás az első verziót preferálja, de ha önállóan jön létre a saját felsőoktatási intézmény, azt az államnak el kell ismernie. Szükséges azt is biztosítani, hogy ne csak a tanárképzésre korlátozódjon működése. A tantervekre vonatkozóan a következőket javasolja az Ajánlás: „Az általános és kötelező tanterv foglalja magában az adott kisebbség történelmét, kultúráját és hagyományait. Másodszor hogy serkentsse a többséget az állam területén élő kisebbségek nyelvének tanulására. Harmadszor, hogy a kisebbségi tanterv tartalmát az érintett kisebbséget képviselő testületek aktív részvételével kell kialakítani. Negyedszer pedig, hogy az államoknak kisebbségi nyelvű tantervfejlesztési és tesztelési központok létrehozását kell szorgalmazniuk” (HÁGAI AJÁNLÁS 1996).

Az 1990-es évek végén az EBESZ döntéshozói áttekintve a kisebbségek oktatására vonatkozó európai joganyagot, azt a következőket vonták le, hogy hiányzik egy olyan átfogó és kötelező minimumrendszer, mely a gyakorlati problémák megoldása tekintetében egy európai összefogás kiindulópontja lehetne. Vagyis nem sikerült egységes elvárásokat, illetve azok minimumát megfogalmazni a kisebbségi problémákkal terhelt országok számára. Így fordulhat elő, hogy egyes csatlakozni szándékozó országoknál nem egyeztettek/egyez-

tetnek a kisebbségi vezetőkkel, képviselőkkel. Számos bíralat és elmarasztalás is érte/éri a kisebbségvédelmi jogalkotást. Némelyik szerint az 1993-as „Koppenhágai kritériumok” súlytalanná vált, vagy az Európa Tanács 1994-es Keretegyezménye pontos definíciók hiányában lehetőséget kínál arra, hogy a többségi nemzet képviselői válogassanak kisebbség és kisebbség között. Így a legtöbb nyugati állam kirekeszti például az „új” (jelenkori migrációs) kisebbségeket (BIEBER F. 2003).

Természetesen nem minden államban övezi hatalmas akarat, szándék a hatalom részéről a kisebbségi jogok bevezetését, illetve betartását. Ugyan a törvénybe foglalást nem lehet mellőzni, de a végrehajtásban már igen nagyok az eltérések. Nincs ez másként a Nyugat-Balkánon sem. A vizsgált államok kormányai mind csatlakoztak az Európa Tanács, az ENSZ, az EBESZ és az EU (emberi jogi) kisebbségvédelmi rendszeréhez több intézkedéssel. A nyugat-balkáni országok többségében az alkotmányban vagy a kisebbségekről szóló törvényben rögzítették a kisebbségek alapvető jogait. Azt már a mindennapi gyakorlat mutatja meg, hogy mennyire sikerül ezeket a jogi passzusokat betartani, a többségi társadalom támogatásával biztosítani. Bár meg kell jegyezni, hogy mivel a balkáni társadalmak etnikai alapon szerveződnek, nehéz a nyugati demokráciák normáival összemérni az alkalmazott kisebbségvédelmi gyakorlatot. Minden esetre az világosan látszik, hogy a törvényekkel csak a hevesen feltörő konfliktusokat lehet megelőzni, de a mélyben elbújó látens ellentétek kioldása nem sikerülhet.

(Kisebbségi oktatás a Nyugat-Balkán országaiban) A sok kis nemzetiséggel tarkított térség államaiban élők minden napjait áthatja az etnicitás és az államiság sajátos összekapcsolódása, amely meghatározza a politikai életet és átszövi az oktatáspolitikát is. A másik etnikummal szemben évtizedes, vagy évszázados sérelmek törnek a mai napig a felszínre, s ez a kisebbségi igények megtagadásában vagy akár a kisebbségek részéről létszámukhoz/arányukhoz képest túlzó követelésekben manifesztálódik. Az igen leszűkített nemzetközi jogok érvényesítését nehezíti a többségi társadalom etnocentrizmusa.

Az alábbi országtanulmányokban a kisebbségek területi képének megrajzolása mellett a rendelkezésre álló adatok, dokumentumok és interjúk stb. alapján próbáljuk elemezni a kisebbségi oktatási gyakorlatot, és értékelni az alkalmazott oktatáspolitikát. Nemzetpolitikai szempontból is nagy részletességgel vizsgáltuk a magyar kisebbség helyzetét a Nyugat-Balkán két államában, Szerbiában és Horvátországban.

(Horvátország) Horvátországban a többségi horvát nemzet mellett 7–8% közötti kisebbségi arányról beszélhetünk. A 21 kisebbség közül a két legnagyobb számú autochton népcsoportot, a döntően Szlavónia egyes megyéiben élő szerb és magyar (az előbbi az összes kisebbség 2/3-a) jelenti. Elsősorban az Isztriai-félszigetre koncentrálódnak az olasz kisebbség. Mellettük néhány ezres nagyságrendben előfordulnak a volt jugoszláv nemzetek, nemzetiségek csoportjai (bosnyák, szlovén, macedón) valamint az albánok illetve a 17/18. században betelepítettek/betelepültek, mint csehek, szlovákok, németek, ruszinok.

A kisebbségi csoportok 2000 után számos kisebbségvédelmi törvényben kaptak garanciát jogaik gyakorlására, az óvodától a középiskoláig lehetővé vált az anyanyelven folyó képzés. Az intézkedés legfőbb erénye a pozitív diszkrimináció, ugyanis a nemzeti kisebbség nyelvén folyó oktatást a horvátoknál megszabott iskolai csoportminimumhoz képest kisebb létszámú csoport, tagozat részére is lehet szervezni, sőt a horvátok is tanulhatják azokban a járásokban, városokban, ahol a létszámtól függően hivatalos nyelv a kisebbség beszélt nyelve. Egy viszonylag jól működő rendszere alakult ki a nemzetiségi oktatásnak, amely három szinten és változatban működik:

Az „*A*” modell szerint a teljes oktatás a kisebbség nyelvén történik, de emellett kötelező a horvát nyelv és irodalom tantárgy oktatása is. A „*B*” modell szerint a természettudományos tárgyak horvátul, míg a társadalomtudományhoz kapcsolódóké a kisebbség nyelvén zajlanak, emellett horvát nyelv és irodalom tantárgy oktatása kötelező. A „*C*” modell szerint a teljes oktatás horvát nyelven történik, de heti 2-5 órában az adott kisebbség nyelvén kisebbségi kultúra megismertetésére, anyanyelvűpolásra van lehetőség. Speciális tanulási formákat (szemináriumok, nyári iskola, téli iskola, levelező kurzusok) szerveznek azoknak a kisebbségi tanulóknak, akik számára nem tudnak *A*, *B* vagy *C* modellű osztályokat működtetni. Az adott kisebbség települési arányától, illetve az iskola vonzáskörzetében élő kisebbségek számától és a szülők igényeitől függ, hogy az adott intézményben melyik modellt alkalmazzák. Természetesen az oktatásügy centralizált jellegéből adódóan meghatározó a minisztérium szerepe is, hogy támogatja-e pénzügyileg az adott iskolában valamelyik modell alkalmazását.

Tizenegy kisebbségi közösség – olasz, szerb, magyar, cseh, szlovák, ukrán, rutén, német, osztrák, albán és macedón – gyakorolja az anyanyelven és írásmóddal folyó oktatáshoz való jogát a kisebbségi tanulók számára megalkotott három modell egyikén belül. Az „*A*” modellt főleg az olasz, szerb, magyar és cseh kisebbségek használják az iskola előtti nevelési programokban, valamint az általános és középiskolai oktatásban. A kisebbségi tanulók főleg horvát nyelven folyó felsőoktatási intézményekben tanulnak tovább, kivételt képez az a két tanárképző, ahol az oktatás nyelve olasz és szerb, illetve a magyar nyelvű oktatás az eszéki egyetemen. Az olasz nyelvű képzés lehetőségét a Rijekai Egyetemen, míg a szerb nyelvűt a Zágrábi Egyetemen biztosítják (a magyar nyelvű felsőoktatásról lentebb szólunk).

A legizgalmasabb kisebbségi oktatási kérdés a szerb. A 90-es évek horvát–szerb háborúja után 4,54%-ra apadt szerbséggel való együttélés nehézségei ugyan áthatották az ezredforduló éveit, de több szempontból is fontossá vált a horvát államnak a legnagyobb kisebbség kezelése, így az anyanyelvi oktatás biztosítása. Az etnikum térbeli eloszlásával összefüggésben Vukovár-Szerémség és Eszék-Baranya megye területén találkozunk a kisebbségi oktatás valamelyik változatával. Az adatok szerint az utóbbi években a tanulók 18 intézményben (alap- és középiskolák együttesen) kapnak lehetőséget nemzetiségi képzésre, a legtöbb helyen az „*A*” modell formájában. A többi szerbek lakta megyében lévő harminc iskolában a „*C*” vagy a „*B*” modellt, vagy annak kombinációját alkalmazzák.

A szakértőkkel készített interjúk alapján megállapítható, hogy a horvátországi kisebbségi oktatás egyik fő problémája a kisebbségi nyelven íródott tankönyvekhez való hozzáférés, valamint a megfelelő végzettségű anyanyelvű tanárok és speciális tanácsadók hiánya. Különösen a kis létszámú kisebbségek esetében találkozunk tankönyvellátási nehézséggel, és ez befolyásolhatja a tanulókat abban a döntésben, hogy akarnak-e kisebbségük nyelvén és írásmódjával tanulni.

A horvátországi magyarság lélekszáma a 2001-es népszámlálás szerint már csak 16 595 fő, mintegy négyötöde a Drávaszögben és Kelet-Szlavóniában összpontosul, abszolút vagy relatív többségben. Ezen belül is Eszék-Baranya és Vukovár-Szerémség megyékben él, ezért majdnem kizárólag csak ebben a térségben (kivétel egy zágrábi és egy Verőce melletti általános iskola, ahol magyar anyanyelvűpolás folyik) találkozhatunk a magyar nyelven történő oktatás valamilyen formájával. Összesen hat helyen – a Csúzán és Vörösmarton, Laskón, Várdarócon és Kopácson, Eszéken – működik magyar óvoda. Magyar tannyelvű iskolák szerveződtek az „*A*” modell szerint a teljes alapfokú vertikumban (1–8. osztály) Vörösmarton, Laskón, valamint Eszéken a Magyar Oktatási és Művelődési Központban. Alsótagozaton folyik az oktatás (1–4. osztály) Csúzán, Sepsen, Újbezdánon, Kórógyon és Hercegszőlősen. A nagyobb magyar tanulósám miatt lehetőség nyílt a zágrábi „Ivan

Gundulić” általános iskolában a „B” modell alkalmazására. A magyar anyanyelvűpolás azokon a településeken jellemző, ahol az ott élő magyar közösség olyan kis létszámban van jelen, ami nem elegendő a magyar tannyelvű általános iskola beindításához pl. Darázs, Kiskőszeg (Batina), Pélmonostor, Dárda, Bellye, Szentlászló, vagy Gradina. Ezek a településeken a kisebbségi oktatás horvátországi „C”modellje van érvényben, ennek hatásfoka igen szerény, jelentősége a megmaradás szempontjából elenyésző. Az egyetlen magyar nyelvű középiskola az észéki Magyar Oktatási és Művelődési Központban tevékenykedik. Hosszú szervezés után az Eszéki Egyetemen is elindult a magyar nyelvű pedagógusképzés 2008-ban. Jelentőségét az adja, hogy eddig az időpontig csak Horvátországban nem működött a volt Jugoszlávia magarlakta területeit tekintve egyetemi szintű magyar képzés.

(Bosznia-Hercegovina) Az ország lakosságának döntő többségét három etnikum, a bosnyák (muzulmán), a horvát és a szerb adta/adja. Napjaink Bosznia-Hercegovinája az etnikai tisztogatások következményeként egyértelműen több egynemzetiségű területre oszlik. Sem Bosznia-Hercegovina, sem a két entitás alkotmányában nem szerepel a „kisebbség” fogalma. A jogi és a politikai retorikában is az „egyéb” megjelölést használják. Ez a volt Jugoszláviától örökölt statisztikai kategória a gyakorlatban minden olyan népelemet magába foglal, amely már évszázadok óta BiH területén él (vagyis a klasszikus kisebbségeket, lásd lentebb).

Az ország alkotmányos, illetve jogi keretei és oktatási rendszerének megosztottsága szempontjából a „nemzeti kisebbségek” két kategóriájáról beszélhetünk. Az államalkotó nemzet azon tagjai számára, akik egy bizonyos országrészben számbeli kisebbségben vannak az egyik alkotmányos lehetőség az oktatáshoz való jog. A kisebbségben lévő etnikumokhoz tartozó tanulók főként a „Két iskola egy fedél alatt” elnevezésű szegregált intézményekbe járnak, ahol párhuzamos programok szerint tanulnak, és fizikailag is elvannak különítve egymástól. Ez egyrészt politikai szegregáció, hiszen nem engedi az eltérő nemzetiségű gyerekek együtt tanulását/tanítását, másrészt politikai asszimiláció, melynek során minden diák etnikai hovatartozástól függetlenül az adott országrészben többséget alkotó etnikum tanterve és oktatási programja szerint tanul. A másik kategória, a klasszikus értelemben vett kisebbségek (17 kisebbség) számára a 2003-ban életbe lépett nemzeti kisebbségi jogokat védelmező törvény szavatolja többek között az oktatási szabadságjogokat. Rendelkezik az állam általi anyagi támogatásukról, s azokban az iskolákban, ahol a jelenlévő nemzeti kisebbséghez tartozó tanulók száma eléri az összes tanulói létszám egyharmadát, kötelező a nemzetiségi nyelven történő oktatás biztosítása.

A közoktatás minden napjaiban is tetten érhető a boszniai társadalom etnikai elkülönülése, de az erőszak is megjelenik a mindennapokban, pl. különböző nemzetiségű tanulók összeverekedése az iskolákban. Az országban található három (bosnyák, horvát, szerb) tanterv és az etnikailag bántó tartalmú tankönyvek használatával az iskolák azt a véleményt legitimizálják, mely szerint a bosznia-hercegovinai társadalom nyelvi, történelmi és kulturális alapon történő megosztottsága kívánatos. A tankönyvekben a polgári értékek helyett az etnikai homogenizáción, valamint a saját és a többi etnikai csoportról alkotott sztereotípiák elfogadásán alapuló kollektív értékeket propagálják. A klasszikus értelemben vett kisebbségek nyelvén nem készülnek tankönyvek. A nemzeti kisebbségek kicsi létszáma és a földrajzi koncentráció hiánya még tovább nehezíti a helyzetet.

A felsőoktatásban is látható az etnikai elkülönülés. Elsősorban az adott kantonban élők számára biztosított a tanulmányi lehetőség, bár ez nem zárja ki az ott élő másik két kisebbségben lévő etnikum továbbtanulását. Különösen tetten érhető az etnikai elkülönülés a Bosznia Szerb Köztársaság területén, ahol elsősorban a szerb diákok tanulnak, mint a

Banja Luka-i Egyetem, illetve a Kelet-Szarajevói Egyetem és kihelyezett képzési központjai (Foča, Trebinje, Pale, Zvornik). De nem különbözik a helyzet a másik entitásban sem. A horvátok számára horvát nyelvű egyetemenként funkcionál a Mostari Egyetem, mellette működik ugyancsak a városban a Džemal Bijedić Egyetem, amelyben a bosnyák diákok tanulnak. De bosnyákok vannak túlsúlyban Bihaćon, Zenican is a felsőfokú intézményekben.

(Szerbia) A 2002-es népszámlálás szerint (Koszovó nélküli adatokat figyelembe véve) az ország lakosságának többségét 82,9%-t a szerbek tették ki. Az államban a kisebbségek száma és szerepe nem elhanyagolható. A népesség több mint 17%-ot jelentő 19 kisebbség közül a legnagyobb arányt a magyarok, a romák, a montenegróiak, a bosnyákok, a horvátok, az albánok, és a vlahok jelentik. A magyarság 293 ezer fő körüli számban, 4%-ban képviselteti magát, többségük a Vajdaságban él. A többi, nagyobb számban jelenlévő kisebbség ettől délre eső területeken koncentrálódik. A bosnyákok a Szandzsákban, az albánok pedig a Preševo-völgyben élnek nagyobb arányban. A két, gazdaságilag igen hátrányos helyzetben lévő térségben a szegénység, az elmaradottság, a fejletlen infrastruktúra és a gazdasági kilátástalanság nem egy esetben felerősítette az itt élő kisebbségeknek a többségi társadalommal szembeni ellenérzéseit.

Elvileg Szerbiában 2000 óta széles jogkört biztosítanak a kisebbségek számára, így az anyanyelvi oktatásra egészen a középiskolai képzésig. Azonban a változások nagy része egyelőre megmarad a jogalkotás szintjén, míg az alkalmazás lassú, a gyakorlatban kevésbé érvényesülnek a kisebbségi jogok. A kisebbségi oktatás megszervezése az egyes tartományok közigazgatásának feladata és jogköre, bevezetésének feltétele legalább 15 beíratott, kisebbséghez tartozó első diák.

A kisebbségi nyelven folyó oktatás tekintetében három különböző gyakorlat alakult ki a kisebbségi közösségtől és a földrajzi megoszlástól függően. Az albán, magyar, horvát, szlovák, román és rutén kisebbségek esetében, ahol nagyobb létszámban van jelen az adott kisebbség, teljes tantervek állnak rendelkezésre anyanyelven. Kétnyelvű (bolgár és szerb) kurrikulum biztosított a bolgár kisebbség számára. Végül a harmadik változat szerint a legtöbb kis létszámú, illetve azon egyébként nagyobb lélekszámú kisebbségek számára, akik az adott településen nem érik el az minimumlétszámot (magyar, román, szlovák, horvát, bosnyák, rutén, ukrán és roma kisebbségek), főleg szerb nyelven történik az oktatás, de a kisebbségek fakultatív tantárgyként vehetnek fel anyanyelvükkel és kultúrájukkal foglalkozó tantárgyakat.

Az interjúk alapján megállapítható, hogy általánosságban a hatályos kisebbségi oktatási törvényeket betartják, de az oktatási intézményhálózat nem megfelelően kiépített. További nehézség a tanári kapacitás hiánya a középfokú képzésben, tankönyvellátási problémák, illetve az a tény, hogy a szerb nyelvű könyveket nem illesztették a kisebbségben tanulók tudásszintjéhez, hiszen ők a szerbet nem mint anyanyelvet tanulják. Elég nehézkes a tankönyvek kisebbségi nyelvre fordítása is. Sem a kisebbségek, sem anyaországuk történelmével nem foglalkoznak, a legtöbb esetben a szerb könyvek tükörfordítása készül. Az iskolai tananyag reflektálhatna Szerbia multiethnikai karakterére, szólhatna az együttélés történeti példáiról és a többnemzetiségű lét előnyeiről. Gond van a kisebbségi felsőoktatással is, a legtöbb helyen a kisebbségi nyelvet beszélő pedagógusok képzésére nincs lehetőség, az albánok esetében pedig a felsőoktatási kínálat nem biztosított, de a másik ország egyetemén pl. Pristinában szerzett diplomát nem fogadják el.

A vajdasági magyarság vizsgálati területünkön a legnagyobb lélekszámban jelenlévő magyar közösség. A népesség száma és aránya Szerbián belül, ahogy már fentebb szóltunk róla, csökkenő mértékű. A szerbiai törvények szerint egy kisebbségi tannyelvű tagozat megnyitásának feltétele legalább tizenöt beíratott első diák. Azonban a tartományi oktatá-

si titkár jóváhagyásával kisebb létszámú osztályt is lehet indítani. Jelenleg a Vajdaságban élő nemzetiségek közül csak a szlovák és magyar közösség haladja meg jelentősen az 50%-os fedettséget. Az intézmények többsége állami fenntartású, többsége egy- vagy kétnyelvű. A szórványban, de még a magyar etnikai tömb nagyobb településein is, mint Szabadka, Magyarkanizsa hiányoznak az anyanyelvű oktatók, ezért a tárgyak egyharmadát-felét is szerb nyelven tanulják a magyar gyerekek. A tartalmi munka, a tantervek központilag szabályozottak, de a kisebbségek anyanyelvüket és még néhány tantárgyat a saját nemzeti hagyományuknak megfelelően kiegészíthetik. A szerb tankönyveket magyarra fordítják, s ezt használják a tanulók. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a Magyar Nemzeti Tanács segítségével 2004-től minisztériumi engedélyt kaptak az általános iskolák magyar alsó- és a szakközépiskolások magyarországi könyvbehozatalra. Az iskolahálózat térbeli megoszlását tekintve megállapítható, hogy az a magyar kisebbség területi megoszlását követi, ahol a tömbmagyarság él ott a teljes vertikumban biztosított a közoktatás, míg a szórványban csak egyes elemei vagy típusai.

A statisztikai adatok szerint a magyar diákok nagyobb arányban (6%-kal) végzik el az általános iskolát, mint a szerbek, magyar nyelven tanul a diákok közel 80%-a. Ugyanakkor a középiskolai továbbtanulásba már kevesebben kapcsolódnak be. A tanulók száma mindkét szinten folyamatosan apad a gyerekszám csökkenése és migráció miatt. A felsőoktatásban még kevesebb a magyar fiatal az anyanyelvű képzés elégtelen volta és az ezzel is összefüggő nagyfokú elvándorlás következtében. Az egyetemen tanulók 6%-a, a főiskolások 11%-a magyar anyanyelvű hallgató. A továbbtanulók száma tehát jóval a demográfiailag elvárt 14,28% alatt van, és mindössze a hallgatók egyharmada tanul az anyanyelvén a szabadkai, az újvidéki felsőoktatási intézményekben és a magyarországiak kihelyezett tagozatain (önálló magyar nyelvű felsőoktatási intézmény nem található a Vajdaságban). Az érettségizők jelentős része Magyarországot választja (főleg a szegedi, pécsi és a budapesti egyetemi karokat) továbbtanulása színhelyül, a statisztikai adatok szerint 2010-ben 1385 fő. Többségük a végzést követően Magyarországon marad, esetleg külföldön vállal munkát.

(Macedónia) A legutolsó hivatalos népszámlálás szerint az ország lakosságának 64,18%-a macedón nemzetiségű, a legnagyobb kisebbség az albán, amely a népesség 25,17%-át alkotja, a többi nemzeti kisebbség – török, roma, szerb, bosnyák, vlah és egyéb kisebbségek – aránya 10,65%-ot tesz ki. Míg az albán etnikum területileg koncentrált, a kisebbségek közül egyedül a szerbek, bosnyákok, és a vlahok esetében látszik hasonlónak. Az ország északnyugati régiójába összpontosuló albán etnikum saját értékelésük szerint a fentebb megnevezett értéknél jóval nagyobb számban és arányban van jelen. A 2002-es népszámlálás hivatalos eredményével ellentétben az albánok azt állítják, hogy a lakosság 35-40%-át alkotják. Ez túlzott számarány, azonban az tény, hogy csak a legálisan az országban tartózkodókat vették figyelembe, ezért lehetséges a 25%-nál magasabb albán arány (HÁRY SZ. 2008). Az albánok az 1990-es évektől kezdve egyre jelentősebb követelésekkel – kulturális, majd területi autonómia – álltak a többségi társadalmat képviselő államhatalom felé, s ez komoly konfliktushoz, fegyveres harchoz is vezetett. A megállapodást rögzítő Ohridi Keretegyezmény (2001) adja a keretét a két fél együttélésének, így a kisebbségi jogok gyakorlására vonatkozóan is.

A kisebbségi oktatási gyakorlat politikai eszközzé válásának lehetünk tanúi Macedóniában az albán kisebbség vonatkozásában. Köztudott, hogy a korábbi alkotmányban már biztosított nyelvhasználati és oktatási jogokat az Ohridi Keretegyezmény kiegészítette. Az egyezmény szerint anyanyelven kell szolgáltatni az oktatást az elemi és középfokú képzésben,

az egyetemi szintű oktatást pedig annak a kisebbségnek az anyanyelvén kell biztosítani, amelynek százalékaránya a teljes lakosságból eléri a húszat. Macedóniában az anyanyelvi oktatás az albán mellett a török és a szerb kisebbség számára biztosított. A macedóniai albánok – érthető módon – mindent megtesznek a fenti nyelvhasználati alkotmányos és egyéb garanciák érvényesítésére, illetve a továbbiak bevezetése érdekében. A kisebbségi nyelv mellett az államnyelvet is oktatni kell, ez az albán iskolákban nem jelent heti három óránál több foglalkozást a macedón nyelvvel, amely viszont igen kevés a többségi állam hivatali életében való eligazodáshoz. Mindennapi tapasztalat az – főleg a rurális térségekben gyakori –, hogy csak albán anyanyelvű tanárt tudnak alkalmazni, így ezeken a helyeken valójában csak papíron létezik macedón nyelvóra. A középiskolai képzésben az alapfokú oktatásban résztvevőknél kevesebben vesznek részt az albánok. A kulturális, vallási, életmódbeli különbségek mellett az iskolázottsági szintben mutakozó eltérések is tovább erősítik a macedón és az albán etnikum közötti ellentéteket. Érdemes említést tenni arról, hogy a Macedóniában használatban levő tankönyveket a többségi nemzet és a kisebbségek nyelvén egyaránt kiadják. Ez utóbbi esetben egyszerű tükörfordításról van szó, hiszen mindegyik könyv tartalma megegyezik. Az albánok ezért ún. rejtett tanterv alapján tanulják a történelmet, a földrajzot, az irodalmat, s ezzel segítik a nemzeti identitástudat őrzését, fejlesztését (NAJEVSKA, M., SIMOSKA, E. AND GABER, N. 1996).

Mindkét iskolafokozatban egyre erősebben és világosabban látszik az etnikumok közötti elkülönülés. Ugyan kívülállók megpróbálták feléleszteni a kapcsolatot macedón és albán gyerekek között iskolán kívüli foglalkozásokon, de nyilvánvalóvá vált a kísérlet során a kommunikáció nehézsége a két etnikum között. Ennek legfőbb oka az, hogy az általános- és középiskolások saját nemzetiségüket előtérbe helyező oktatást kapnak, ahol megvilágítják nekik, hogy különbség van „mi” és „ők” között, erősen negatív sztereotípiákat és előítéleteket hallanak. A két iskolafokban tapasztaltak alapján úgy tűnik, hogy az erős albán érdekvédelem, és a törvényi garanciák révén a kisebbségi oktatás felerősítheti az etnikai és nyelvi elszigeteltséget, szegregációt, és egyre kevésbé mozdítja elő a nyugat-európai értelemben vett integrációt.

Az albán nyelvű felsőoktatásban zajló események nemzetközileg is ismertté tették Tetovó városát. Az 1994-ben macedóniai albánok által létrehozott illegális Tetovói Egyetem az albán nacionalizmus fellegvárává vált. Azt a macedón állam eleinte erőszakkal igyekezett bezáratni, mivel nem járt sikerrel működését adminisztratív eszközökkel korlátozta. Alternatívaként Max van der Stoep, az EBESZ kisebbségügyi főbiztosa kezdeményezésére 2001-ben Tetovóban létrehozták a Délkelet-Európai Egyetemet, ahol a képzés fő nyelve és a hallgatók túlnyomó többsége albán. Időközben (2004) legalizálták a Tetovói Egyetemet, de színvonala nem sokat javult, viszont továbbra is az albán érdekek egyik központja. A két egyetem egyesítése előtt politikai (albán pártok pozícióharca) és bürokratikus (állami vs. magánintézmény) akadályok állnak.

Bár a legtöbb intézkedés a kisebbségekre irányul, az albánok ezekből aránytalanul többet profitáltak, míg a kisebb létszámú etnikumok gyakran lemaradnak, nem egyszer azokat egyenlőtlenül kezelik, nem beszélve a romák hátrányairól. Az albánok kívül a többi kisebbség nyelvén hivatalosan egyáltalán nem íródnak tankönyvek, bár illegálisan hozzá lehet férni pl. török nyelvűekhez. Hasonlóan fajsúlyos kérdés a képzett kisebbségi tanárok hiánya, mivel nincs kisebbségi tanárképzés és továbbképzés, az iskolák gyakran vesznek fel megfelelő végzettség nélküli embereket, ami az oktatás minőségének csökkenéséhez vezet. Súlyos problémaként jelentkezik az állami nyelvoktatás elégtelen volta is.

(Koszovó) A napjainkra etnikailag nagyrészt homogén albán területté változott országban kb. 10%-ot tesz ki a kisebbségek aránya. A 2008-ben önállóságát kikiáltó államban a kisebbségi kérdés aktualitását elsősorban az albánok és a valamikori államalkotó többséget jelentő kb. 5%-nyi szerbség közötti minden napos konfliktusok okozzák. A szerbek mellett jelen van még kb. 5%-nyi, a térség más államaiban is ismert kisebbség (goráni, bosnyák, roma, stb.).

Jelenleg két párhuzamos oktatási rendszer működik Koszovóban: a domináns rendszert a koszovói önkormányzat intézményei működtetik, és az albánok, illetve egyes kisebbségek használják. Míg a szerbek és egyéb más kisebbségek a szerb kormány által korábban alapított intézményekbe járnak. A Koszovói Keretalkotmány és a Koszovói Nyelvhasználati Törvény garantálja, hogy a kisebbségek saját nyelvükön tanulhassanak, ezt be is tartják a török, bosnyák és a roma-ashkali-egyiptomi közösségek esetében. A kisebbségek tanulói számára a Minisztérium által kiadott tantervek állnak rendelkezésre albán, bosnyák és török nyelven. Az ashkali és egyiptomi közösségek anyanyelve albán, így albán nyelvű iskolákba járnak. A szerb és goráni közösségek tanulói, akik szerb iskolákat látogatnak, a szerb kormány által, szerb nyelven kiadott tantervet követik, mert még a koszovói kormány nem iktatta be a tantervet szerb nyelven. A problémák sorát növeli az a tény, hogy az iskolák nehezen találhatnak képzett tanárokat.

A párhuzamos oktatási rendszer kiterjed a felsőoktatásra is, a Pristinai Egyetem albán nyelven kínál előadásokat, de egyetlen szerb származású hallgató sincs a képzésben résztvevő kisebbségek között. Számukra a szerbek lakta területeken kínálnak felsőfokú képzést, így a mitrovicai egyetemen illetve még további 5 településen lévő kihelyezett karon mint pl. Zvečan, Zubin Potok, Kusac, Lepasoic, Gračanica, Ranilug. A szerb kormány által működtetett képzési helyszíneken szerb nyelven folynak az előadások. A források szerint 10 ezer szerb hallgatója van a fenti képzéseknek (BAČEVIĆ 2010).

(Montenegró) A 2006-ban külön vált ország lakosságának 42,2%-a montenegrói, 32%-a szerb. Az albánok, muzulmánok és bosnyákok a lakosság közel negyedét jelentik. A 48 ezer fős, Ulcinj térségében élő albán kisebbség a térségben szokatlan módon lojális a szláv többségi államhoz. A bosnyákok és a magukat muzulmánnak nevezők a Szandzsákban,¹¹ az 1%-ot kitevő horvátok pedig a Kotori-öböl környékén találhatók.

Montenegró alkotmánya értelmében különböző nemzetiségű szabad és egyenrangú polgárok állama. Hivatalos nyelve a montenegrói, de a hivatali életben használható a szerb, a bosnyák, az albán és a horvát is. Az oktatásban azonban nem sikerült minden tekintetben megvalósítani a kisebbségek igényeit. Nem egyszer a törvényben leírtak sajátos értelmezése miatt szenvedett csorbát a kisebbségi oktatás. A minisztérium csak az albán nyelvre fókuszál, és kevésbé a figyel a többi kisebbségi nyelvre. Ezt azzal magyarázza, hogy a többi kisebbség nyelve (szerb, bosnyák, muzulmán, horvát) azonos a többség nyelvével. Ugyanakkor az oktatási törvény kimondja, hogy a kisebbségi nyelveken való oktatást biztosítani kell, amennyiben az adott megyében a kisebbség nagyobb, vagy szignifikáns része a helyi közösségnek. A fentiek alapján úgy tűnik papíron a szláv nyelvű kisebbségeknek is biztosítottak a jogai, csak a megvalósítás várat még magára.

A két elfogadott kisebbségi anyanyelv az albán és a roma. Ugyan az albán kisebbség számára lehetőség az anyanyelven történő oktatás, de problémákkal itt is szembesülünk: az iskolai szegregáció mellett a tankönyvek gyatra fordítása, a kevés képzett szaktanár miatt nem valósul meg a többségi társadalomhoz illeszkedő nemzetiségi oktatás. Az albán nyelvű tanárképzést is csak hosszú küzdelem után sikerült megszervezni a Montenegró Egyetemen Podgoricában. A többi kisebbségnek, mint a roma, horvát és bosnyák/muzulmán nincs esélye

arra, hogy anyanyelvén tanulhasson a montenegrói iskolákban. Probléma az is, hogy a szomszédos országokban szerzett diplomákat nem egyforma mértékben fogadják el, egyedül a Szerbiában és a Bosznia-Hercegovinai Szerb Köztársaságban végzetek okleveleit ismerik el.

(Albánia) A jogalkotás 3 nemzeti (görög, macedón és montenegrói), valamint két nyelvi kisebbséget (aroman-vlah és roma) ismer el. Pontos számarányokat nem tudunk, az utolsó olyan népszámlálás, amely az etnikai hovatartozásról is kérdezett 1989-ben volt, a hivatalos statisztikai jelentések szerint a lakosság 95% albán,¹² 3% görög, illetve a fent említett többi nemzeti és nyelvi kisebbség. Az Oktatási és Tudományos Minisztérium 20 kisebbségi tanuló esetében megpróbálja biztosítani az oktatási lehetőségeket. Az általános iskolai oktatás alsóbb szintjein az etnikai kisebbségekhez tartozó gyerekek a tanterv kb. 90%-át anyanyelvükön és 10%-át albán nyelven tanulják. A felsőbb osztályokban ez az arány 60%/40%-ra változik. A származási ország földrajza minden kisebbségi iskolában tanítható. Lehetőség van olyan nem állami fenntartású iskolák létrehozására, ahol az oktatás kisebbségi nyelveken folyik. Leginkább a görögök számára biztosított oktatási formák közismertek (kilenc óvoda, ugyanennyi alsó tagozatos iskola, tizenhét általános iskola és 3 középiskola működik a körzetekben). A tanárképzés érdekében és a kisebbségi értelmiségi képzést segítve 1993-ban a Gjirokastrai Egyetemen görög szak indult, 1997-ben pedig a Tiranai Egyetemen görög nyelvi tanszéket alapítottak (BIEBER F. 2003). Említést érdemel még a kisebbségi oktatás vonatkozásában a nagyobb számban romák lakta területen létrehozott speciális oktatás, bár e mögött nem egy esetben nemzetközi romaprojekt áll.

(Összegzés) Kutatásaink azt igazolták, hogy a Nyugat-Balkánon élő kisebbségek helyzete és oktatási lehetősége igen végletes, még a 21. század második évtizedében is igen sok problémával terhelt. Megállapítható, hogy napjainkra mindegyik térségbeli ország törvényileg elkötelezte magát a kisebbségek jogainak biztosítására. Folyamatosan bevezették az európai normáknak megfelelő kisebbségvédelmi előírásokat, megteremtették a törvényi lehetőséget a kisebbségi oktatásra. A kisebbségi oktatás a kisebbségi politizálás színtere, ahogy a nemzeti identitás megőrzésének és az autonómiatörekvéseknek is fontos helyszíne a kisebbségi iskola, ezért fokozott figyelmet kap mind a kisebbség vezetői, mind a többségi állami politika részéről.

Vizsgálataink alapján megállapítható, hogy jelenlegi formájában a nyugat-balkáni országok többségében a kisebbségi oktatáspolitikai nem járul hozzá az etnikai feszültségek tompításhoz. Ugyan a törvények, rendeletek deklarálják a kisebbségi jogokat, de nem minden államban és mindegyik kisebbség esetében sikerül csökkenteni a hátrányokat és erősíteni a kisebbségek integrációját. Van rá példa, hogy a törvényeket nem tartják be politikai akarat hiánya miatt, vagy időnként azt sajátosan értelmezik. Tudunk olyan államról (Bosznia-Hercegovina), ahol a nemzeti kisebbségek védelme csak papíron garantált. Ezzel ellentétben a Macedóniában élő albánok a többségi társadalommal azonos jogosítványokat szereztek az élet minden területén. Van példa arra is, Szerbia esetében, hogy egy azon országon belül is komoly eltérések tapasztalhatók a kisebbségek közötti tényleges jogérvényesítésben. Az autochton és a migráns kisebbségek megítélése és jogvédelme között az országok többségében is jelentős a differencia.

Kutatásaink igazolták, hogy szoros kapcsolat áll fent a többségi nemzet és a kisebbségek között kialakított viszony, valamint a kínált kisebbségi oktatási lehetőségek között. Különösebb odafigyelés tapasztalható azon országokban, ahol a múlt politikai konfliktusain túl szeretnének lépni, lásd Horvátországban a szerb kisebbség számára biztosította oktatási jogosítványok. Hasonlóan nagyfokú tolerancia érhető tetten, ahol a kisebbség

igen magas létszamarányt képvisel, és jelentős sikereket ért el a jogérvényesítés területén, így Macedóniában az albánokkal kapcsolatosan. Ugyanakkor a belső etnikai feszültségek, vagy a demokratikus átalakulás gyengesége miatt az államhatalom még csak papíron biztosít kedvező oktatási feltételeket egyes kisebbségi csoportoknak Szerbia, Montenegró, Koszovó esetében. A teljes etnikai elkülönülés és a másikkal szembeni diszkrimináció hatja át a minden napokat és az oktatási életet Bosznia-Hercegovinában és Koszovóban.

A kisebbségi oktatás területi képe szoros korrelációt mutat a kisebbségek földrajzi elhelyezkedésével.¹³ A kisebbségi oktatás színterei többségében egybeesnek a kisebbségek által lakott térrrel. Elsősorban a többen élő nemzetiségeknek kedvezőbbek a létszámfeltételek figyelembe vétele miatt az oktatási lehetőségek.

A kisebbségi oktatás tekintetében felmerülő problémák közé tartozik a képzett kétnyelvű tanárok hiánya. A kisebbségi felsőoktatás kiépítése ebből fakadóan elengedhetetlen feltétel. A nagyobb létszámú kisebbségek esetében biztosított a tanárképzés, de a többiek vonatkozásában ennek hiánya érhető tetten szinte mindegyik államban. A kisebbségi létben élők identitásának megőrzésében, a kultúra szervezésében, az anyanyelv-ápolásban nagy szerepe van nemcsak a tanároknak, hanem többi értelmiséginek is. A nemzetközi normák szerint a kisebbségi felsőoktatásnak nem csak a tanárképzésre kell fókuszálnia, lehetővé kell tenni kisebbségi felsőoktatási intézmények, vagy kisebbségi karok, tanszékek szervezését. Vizsgálatunk alapján kijelenthetjük, hogy minél nagyobb az adott területen a kisebbség számaránya, és ebből fakadóan az érdekérvényesítő képessége, annál szélesebb lehetőségekkel rendelkezik a felsőoktatási tanulmányok területén (jól példázza ezt az albánság helyzete Macedóniában).

A másik sarkalatos gondot az jelenti, hogy bár a tankönyvek és tantervek többé már nem szítanak gyűlöletet, de a kisebbségek történetét, kultúráját mellőzik, vagy semmibe veszik. Abban a régióban, ahol még a huszadik század végén is ropoztak a fegyverek, egymásnak feszültek az etnikai indulatok, nagyon kényes kérdés a megfelelő tankönyvválasztás. Az egyszerű tükörfordításban készült taneszközök a többségi társadalom nemzeti szemléletét tükrözik, s ez számos esetben komoly konfliktus forrása lehet a két fél között. Az anyországból importált könyvek pedig nem a kisebbségek speciális szükségleteinek megfelelően készülnek, mivel ritkán tesznek említést az adott kisebbségről és arról az országról, amelyben élnek. Sőt, van rá példa, hogy a többségi nemzettel szembeni előítéletet erősítik sajátos történelemfelfogásukkal. Mindkét tankönyv-alkalmazási modellből hiányzik a többség és a kisebbségek egymásra való utalása.

Súlyos gondként nehezedik a térségre, hogy az állam miként oldja meg a kisebbségek integrációját. A gyakorlat azt mutatja, hogy a szülők maguk kezdeményezik az elkülönülést azzal, hogy ragaszkodnak a tisztán kisebbségi diákokból álló osztályokhoz, a homogén nyelvi, kulturális környezethez kisebbségi származású tanárokkal. Ahol az elkülönülésre a többségi hatalom pozíciójának veszélyeztetése nélkül lehetőség kínálkozik, ott ez bevett gyakorlat.

A balkáni kisebbségek számos csoportja a gazdaságilag elmaradott határmenti területeken vagy a más okokból fejletlen régiókban él munkalehetőségek hiányában, alulképzetten. Alacsony iskolázottságuk abból is fakad, hogy a közép-, illetve felsőoktatásba az államnyelvismeret nélkül nem tudnak bekapcsolódni, a kisebbség nyelvén való továbbtanulásra nincs lehetőségük a környezetükben. A vallási fundamentalizmus iránt nagyobb fogékonyságot mutatnak a fejletlen régiókban élő képzetlen, munkanélküli kisebbségi fiatalok (pl. a Szandzsákban). Az egyik megoldási lehetőségnek a térségfejlesztéssel összekapcsolt oktatásfejlesztés tűnik, amelyben a kisebbségi oktatás kétnyelvű változatát vezetik be. Ez segíthet a munkanélküliség csökkentésében, de a kvalifikáltabb munkaerőre épülő tőkét is vonzza és biztosítja mind a kisebbségi identitás őrzését, mind a többségi társadalomba való beilleszkedést.

A fentiek alapján szólnunk kell a kétnyelvű oktatás előnyeiről és lehetőségeiről. Az integrációhoz vezető egyik eljárásnak a kétnyelvű oktatás tűnik, amellyel elvileg biztosítható a többségi társadalom életében való részvétel, a munkavállalás, a hivatali ügyintézés stb. Sajnálatos módon a megvalósítás azonban néhány esetben nehézségbe ütközik: így a kétnyelvű tanárok hiánya miatt, amely összefügg a tanárképzési nehézséggel. Szakértők szerint az a megoldás tűnik a legalkalmasabbnak, ahol a tanulók az alapfokú képzéstől kezdve mindegyik iskolafokon idegen nyelvként megfelelő óraszámban tanulják az államnyelvet. Néhol azonban olyan alacsony szintű az államnyelv oktatása, például Macedónia albán lakta területein, hogy ezzel az etnikai elkülönülést, a szeparálódást segítik elő. A nyugati országokban alkalmazott multikulturális oktatás, ahol egymás történelemét, kultúráját is megismerik a diákok, az itteni nevelésben még az etnikai átpolitizáltság miatt nem lehetséges.

A kisebbségi oktatás tekintetében valószínűleg az egyik legkomolyabb kihívás a roma gyerekek szegregációja és az iskolából való kimaradása. Kutatásunk folytatásaként a roma kisebbség helyzetének elemzésével kívánunk foglalkozni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ANASTASAKIS, O. 2000: A balkáni régió európai integrációja. – *Pro Minoritate*, Ősz–Tél, pp. 44–54.
- BAČEVIĆ, J. 2010: Higher education and human capital development in Kosovo. Some issues for consideration. – *Der Donauarum*. 1. pp. 11–24.
- BIEBER, F. 2003: Internationale Minderheitspolitik im westlichen Balkan. = *SÜDOSTEUROPA MITTEILUNGEN*. 6. H. 33–43.
- BŐSZÖRMÉNYI J. (szerk.) 2004: Az ENSZ Kisebbségi kézikönyve. Európai Összehasonlító *Kisebbségkutatások* Közalapítvány, 190 p.
- CSÜLLÖG G. 2007: Az európai vándorlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamataira (10–17. század). In REMÉNYI P. – SZEBÉNYI A. (szerk.): *Magyar Politikai Földrajzi Konferencia: A nagy terek politikai földrajza*. pp. 334–343.
- GULYÁS L. 2005: Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. *Hazai Térségfejlesztő Rt.*, 233 p.
- GULYÁS L. 2007: Történeti áttekintés. In Nagy I. (szerk.): *A Kárpát-medence régiói 7. Vajdaság*. – Dialog Campus, Pécs, p. 81.
- GULYÁS L. 2008: Nyolc év a Koszovó konfliktus történetéből (1999. június 10-től 2007. december 31-ig). *Mediterrán és Balkán fórum*, II. évfolyam 3. szám, pp. 8–17.
- HAJDÚ Z. 2002: A Balkán politikai földrajza. In PAP N. – TÓTH J. (szerk.): *Európa politikai földrajza*. – Alexandra Kiadó, Pécs, pp. 185–225.
- HÁRY SZ. 2008: Macedónia népességföldrajzának főbb jellemzői. *Balkán Füzetek*, No.6. Pécs, pp. 41–51.
- HÁRY SZ. – M. CSÁSZÁR ZS. 2011: Kisebbségek Macedóniában. – *Mediterrán és Balkán Fórum*, V. évf. 1. szám, pp. 2–16.
- HOLLÓSI G. 2004: A kisebbségek oktatása az európai jogban. http://www.jogiforum.hu/files/publikaciok/hollosi_gabor-kisebbségek_oktatasa%5Bjogi_forum%5D.pdf. Letöltés ideje 2008. február. 6.
- HÓVÁRI J. 2010: Az európai perspektívák vonzásában és a hagyományok szorításában: A volt jugoszláv térség, valamint Délkelet-Európa és a Nyugat-Balkán a nemzetközi kapcsolatok rendszerében (1991–2010). In *A Nyugat-Balkán*. MK–KMBTK, Budapest, pp. 38–52.
- JELAVICH, B. 1996: A Balkán története I–II. Budapest, Osiris Kiadó - 2000.
- KOCSIS K. 2005: Délkelet-Európa térképekben [South Eastern Europe in Maps]. Kossuth Kiadó – MTA FKI, Budapest, 2005, 98 p.
- KOCSIS K. 2006: Changing ethnic-religious patterns in South Eastern Europe during the 20th century. In Henkel R (szerk.): *South Eastern European countries on their way to Europe: geographical aspects*. Leipzig: Leibniz-Institut für Länderkunde, 2006, pp. 7–22.
- KOCSIS K. 2006: Délkelet-Európa etnikai földrajza. <http://www.uni-miskolc.hu/~foldrajz/Hallgato/Segedlet/DK-EuropaetnikaiFoldrajza.doc> - letöltés ideje: 2010. október 20.

- LASTYÁK I. 1994: Az anyanyelv és a többségi nyelv oktatása a kisebbségi kétnyelvűség körülményei között. – *Régió – Kisebbség, politika, társadalom*, 5. évf. 4. szám.
- MAZOWER, M.: 2004: A Balkán. Európa, Budapest, 236 p.
- M. CSÁSZÁR ZS. – HASANOVIC-KOLUTÁČZ A.: 2009: A Balkán egyes országainak etnikai sajátosságai az oktatás példáján In Tóth J. – Aubert A. (szerk.): *A Kárpát-medence és etnikumai*. Publicon Kiadó, Pécs, pp. 109–127.
- ZSUZSA M. CSÁSZÁR 2011: The Western Balkans– Education System, with Special respect to Minority Education – In Kobilka I. – Pap N. (eds.): *European Perspective and Tradition The Western Balkans*. Budapest, pp. 231–279.
- M. CSÁSZÁR ZS. – MÉREI A. – VÉGH A.: 2009: Kisebbségi múlt és jövő Koszovóban. *Közép-Európai közlemények*, II. évf. 2–3. szám, No. 4–5., Szeged, pp. 7–15.
- NAJEVSKA, M., SIMOSKA, E. AND GABER, N.: 1996: Muslims, state and society in the Republic of Macedonia: the view from within. In Nonneman, G., Niblock, T. and Szajkowski, B. (eds.): *Muslim Communities in the New Europe*. pp. 75–97.
- PAP N.: 2010: Magyarország a Balkán és a Mediterráneum vonzásában. Publicon Kiadó, Pécs, 320 p.
- PAP N.: 2010: Az albán szállásterület biztonságpolitikai helyzetét befolyásoló tényezők. (www.pte.academia.edu)
- PRÉVÉLAKIS, G.: 2007: A Balkán. Kultúra és geopolitika. Imedias Kiadó, Bp., 22 p.
- POULTON, H.: 1998: Minorities in Southeast Europe: Inclusion and Exclusion. Minority Rights Group International, 40 p.
- REMÉNYI, P.: 2011: Borders, Settlement Structure and Regional Issues in Western Balkans – In: Kobilka I – Pap N. (eds): *European Perspective and Tradition The Western Balkans*. Budapest, pp. 155–231.
- SZALAYNÉ SÁNDOR E.: 2003: A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században. Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet 235p.
- VÉGH A.: 2009: A Nyugat-Balkán etnikai képe. In *A Nyugat-Balkán*. MK–KMBTK, Budapest, pp. 211–236.

JEGYZETEK

- 1 **Jelen tanulmány a szerző Kisebbség – oktatás – politika a Nyugat-Balkánon c. könyvének összefoglalása.**
- 2 Bosznia-Hercegovinában a bonyolult politikai és alkotmányos berendezkedés miatt a kisebbségi kérdés a többi térségbeli államhoz képest is túlpolitizált. Az alkotmányból hiányzik a kisebbség fogalma, a jogi keretek szempontjából viszont a nemzeti kisebbségek kétfajta kategóriáját különböztetik meg.
- 3 „Magyarország és a balkáni térség interregionális kapcsolatrendszere” című OTKA projekt (2006–2010) részeként végeztük a fenti téma vizsgálatát, az adatgyűjtésben közreműködött két PhD-hallgató: Kolutác Andrea és Hány Szabolcs.
- 4 Írásunkban csak a helyi jogalkotásban nemzeti és nyelvi kisebbségeknek nevezettek problémakörét tárgyaljuk, nem térünk ki a szoros értelemben vett vallási kisebbségek ügyére (bár térségünkben az etnikai és vallási identitás összekapcsolódik, így nem egy esetben a kisebbségvédelem a vallási szabadság védelmét is jelenheti).
- 5 A nemzetközi közösség Albániát a szomszédos albán szállásterületek közelsége miatt sorolta a Nyugat-Balkánhoz (HÓVÁRI J. 2010).
- 6 1991 előtt a volt Jugoszlávia területén hivatalosan nem létezett a bosnyák kisebbség, a szerb-horvát nyelven beszélő iszlám vallásúakat muzulmánként tartották számon. A bosnyákokon kívül más szláv nyelvű népcsoportok is pl. torbesek Macedóniában a muzulmán elnevezést használták. A 2002-es térségbeli népszámlások során még keveredtek a kategóriák, de a bosnyákok többsége „öntudatra ébredésük” révén már a legtöbb államban nem a muzulmán kategóriát jelölte meg nemzetiségeként.
- 7 **Nem vizsgáljuk a térség legnagyobb népességszámú kisebbségei között számon tartott horvátok helyzetét.** Relative nagyobb számukat bosznia-hercegovinai jelenlétük magyarázza, itt viszont államalkotó nemzetként vannak jelen, még ha egyes területeken kisebbségben élnek és politikai értelemben kisebbségnek is tekinti őket az ott jelenlévő többségi nemzet.
- 8 A görög kisebbség lélekszáma vonatkozóan igen eltérő becslések láttak napvilágot: az albán vezetés 60 ezer, a görög kormány 300 ezer, a CIA 250 ezer fő körülnek becsüli számukat.
- 9 Ezen túl térségünkön kívül egy sor másik országban élnek még kisebb-nagyobb csoportjaik, helyenként politikai konfliktusokat is felvetve (PAP N. 2010).
- 10 **Természetesen nemcsak a kisebbségben lévő albánok kapcsán aktuális a kérdés.**
- 11 A Szerbia és Montenegró között elhelyezkedő döntően bosnyákok lakta vidék.
- 12 Az albán nemzet nem tekinthető egységesnek, két csoportját a ghegek és a toszkok alkotják.
- 13 **Az országok eltérő közigazgatási beosztása, az oktatási statisztikai adatokban mutatkozó differenciák miatt térbeli ábrázolásukat nem kíséreltük meg.**

Látens agresszivitás?

Vajon a humán agresszió kiélése többeket érint-e most, mint korábban? A szakirodalom (etológia, pszichológia) túlnyomó többsége azt demonstrálja: nem. Sőt: a csökkenést kell konstatálnunk. Ezzel ellentétben a mindennapi (józan) ész azt találja: a kortárs emberi agresszió növekvő tendenciát mutat. Most csak a hazai megítélést nézve – az új BTK a büntethetőségi korhatárt 14-ről 12 évre szállította le, hivatkozva – többek között – az iskolákban megnyilvánuló agresszió (iskolatársakkal, tanárokkal szemben) szignifikáns növekedésére. Ismét beindultak a halálbüntetés visszaállítását követelő politikusi – civil populációi tagjai közül jó néhányan...

[Visszatérve a tanárverésre. Ennek egyik előképe Kosztolányi Dezső *Aranyáránya*. Novák Antalt, a 44 éves sárszegi matematika–fizika szakos tanárt bántalmazták. Sajnálattal veszik ezt Sárváron tudomásul; Novák a sajnálatot lesajnálásnak érzi, megrendül önbecsülése, öngyilkos lesz. (A regény 1925-ben jelent meg.) A tanárverés markánsan tragizált. Napjainkban hasonló cselekményt sem az érintettek, sem a közvélemény nem tragizálnak.]

Írásom következő részében több terület szakirodalmát, illetve ennek természetesen csak egy-egy részét veszem szemügyre. Kezdjük az etológiával.

Csányi Vilmos meghatározása szerint: „Az agresszió etológiai fogalom. Ha azonos fajú egyedek erőszakkal igyekeznek egymást valamilyen erőforrás közeléből eltávolítani, vagy ennek megszerzésében, illetve elfogyasztásában a másikat meggátolni, agresszióról beszélünk.” (Csányi 1999, 171.) Csányi szerint az agresszió fokozza az egyed rátermettségét, az erőforrások optimális elosztását a csoporton belül. Még ha a média mást sugall is (erre visszatérek) mi vagyunk „a legbékésebb állat, az agressziós cselekedetek száma naponta, egy főre számítva egészen biztosan az embernél a legalacsonyabb a primáták között”. (Csányi 1999, 171.) Az embernél a csoporton belüli agresszió minimális. Akik eltérnek a csoport normáitól (mondhatjuk: deviánsok), csúfolódás, nevelés áldozatai lesznek.

A háború olyan csoportos agresszió, amely a kulturális evolúció terméke. Egy nagy csoport, vagy a társadalom egészének destruktív akciója. Csányi úgy gondolja: a „társadalmi szerződés” nem racionalitásunkra vall, hanem annak folyománya, genetikai adottságaink különös szocialitásra készítetnek.

[Thomas Hobbes *Leviathán*jaiban a társadalmak alapvető szituációjaként a hadiállapotot, a mindenki harca mindenki ellen helyzetet nevezi meg, melyet az a felismerés vált fel, kellő fizikai, szellemi adottságokkal bármire szert tehetünk, ám arra nincs garancia, hogy amit megszerzünk, azt tartósan meg is tarthassuk. Előbb-utóbb szükséges észrevenni – a barbár, kemény természeti káoszt az önkorlátozás váltja fel, a kölcsönös lemondás az erőszakról, a szerzés univerzalitásáról, s ennek szavatolása érdekében *társadalmi szerződést* kell kötni, amelyet konszenzus nyomán a közhatalom biztosít. Hobbes tehát végső soron azok közé sorolható, akik az agresszió gyors, tendenciózus mérséklődését hirdetik (ellentétben pl. Rousseau-val).]

Visszatérve Csányihoz. Ő egyik legutóbbi művében is kiáll az emberi agresszió csökkenése mellett. Azt azért megengedi, hogy a kultúra által kialakított agresszió nyomán „ugyanazon a területen is létrehozhatók különböző identitású csoportokat, amelyek harcban állnak egymással”. (Csányi és mások 2010, 53.)

Még egy megnyilvánulás az agresszió csökkenését illetően: Pléh Csaba azt nyilatkozta:

„az utóbbi ötszáz év során az európai típusú társadalmakban kevesebb embert ölnek meg, mint korábban. Nem igaz, hogy egyre durvábbak lennénk, éppen ellenkezőleg: egyre lágyabbak, kedvesebbek, elfogadóbbak vagyunk.” (Pléh, 4.)

(Az emberi agresszió csökkenése/fokozódása: közbülső stádium) Az e körbe sorolható értelmezések az emberi agresszió kitörölhetetlen/átnevelhetetlen extrém létét szándékolnak demonstrálni, anélkül azonban, hogy ennek mértékét az egyedfejlődésben, a társadalmi változások menetében detektálnák.

Erich Fromm szerint Freud és Lorenz ösztönnek tekintette az agresszivitást, szüntelenül áramló energiának, s nem feltétlenül a külső ingerekre adott válasznak.

[Freud egyébként sajnálatosnak tartotta, hogy a háborúra volt szükség az analitikus technika, az igazi emberi természet belátásához. (Vö.: Dénes Zsófia, 82.)]

Őnálló nézeteit a következőképpen exponálja Fromm. Szerinte „az ember agresszivitása messze meghaladja állati őseinek agresszivitását, az ember – más állatokkal ellentétben – valódi »gyilkos«” (Fromm, 269.) Ez a hiperagresszió nem hajlammal, hanem a körülményeknek (pl. tömegesedés) tudható be. Persze az ember a tömeg nyomásától függetlenül is képes pusztítani, kegyetlenkedni – örömet leli benne. Csak az embert teszi boldoggá az, ha úgy pusztít, hogy annak nincs oka: sem a védekezés, sem más igény kielégítése nem motiválja. Az ember örömet lelhet a kinzásban, gyilkolásban.

Fromm megkülönbözteti a biológiailag adaptív agressziót és a biológiailag nem adaptív, kártékony agressziót. Előbbi genetikailag programozott, reaktív, védekező jellegű, a vitális értékeket védő, veszélyt elhárító. Utóbbi (a kártékony agresszió) kizárólag ember-specifikus; káros biológiai szempontból, a társadalmi rendet gyengíti, genetikailag nem programozott, kegyetlenkedő. Nem kiiktathatatlan jellemzője természetünknek.

Fromm két klasszikus kísérlet-leírását szemügyre véve már bizonyos fokig megelőlegezzük Aronsont.

Milgram kísérletének a lényege: 40, 20 és 50 év közötti, eltérő iskolázottságú és foglalkozású férfit választott, a kísérletben párokat alakított ki, minden párban egy naiv és egy beavatott szerepelt. A naivak a tanár, a beavatottak az oktató szerepét játszották. Szerepük megértése kedvéért olyan információkat kaptak, hogy a tanítás hatásfokát, eredményességét kívánják tesztelni. Az eljárás lényege: a tanár feladatokat produkál a másik helyiségben székbe rögzített diákoknak, akiket minősít olyképpen, hogy ha rossz a tanítvány válasza, áramütéssel kell őket büntetni, s minden rossz válasz után emelni az áramütés erejét. 300 voltig elviselték a delikvensnek a tortúrát, ám e fölött kiáltozni, dörömbölni kezdtek. A kérdés az volt: a halálos áramütésig (s ezt a tanár leolvashatta instrumentumán) hányan juttatják el a „villamosszékbe” ültetetteket. Bármilyen hihetetlen is, a tanárok 62%-a megölte volna tanítványát. E rémisztő eredményt kissé módosítja, szépíti az, hogy a kísérlet színhelye, és az instrukciókat adó professzor mi, ki volt. (Aronson szerint, ha nem a Yale Egyetem volt a vizsgálati terep, hanem valamely kevésbé preferált intézmény, akkor 48%-ra csökkent a végsőkéig engedelmeskedő tanárok aránya, s ha az instruktor nem volt jelen, csak telefonon lehetett vele konzultálni, az eredmény 25% alá csökkent. Természetesen az áramütés szimulált volt; a tanár pontosan tudta, mikor, hogyan szükséges reagálnia.) Az engedelmeskedő agresszió frappáns példája ez, éppúgy, mint a következő.

Fromm joggal nehezményezi, hogy Zimbardo kísérletének leírása korántsem olyan pontos, mint Milgramé. Ezzel együtt nem lehet említés nélkül hagyni. Zimbardo a Stanford Egyetemen rendezett be egy börtönt, amelybe 24, önként jelentkező, fizikailag, mentálisan egyaránt stabil férfit gyűjtött be, napi 15 dollár juttatásért cserében. Sorshúzással döntöttek arról, ki lesz a börtön

tönör és ki a rab. Meghatározatlan időre kötötték a szerződést az érintettekkel, azzal, hogy ha abba kívánják hagyni az akciót, távozhatnak, ám díjazásra nem számíthatnak ebben az esetben. Nem tudjuk, meddig tartott volna a tervek szerint a „börtön-játék”, ám a 6. napon – a börtönőrök legnagyobb sajnálatára, s a rabok örömeire – váratlanul félbe kellett szakítani a kísérletet. Ezt megelőzően öten feladták a rabok közül. A rabokat (rabosítás után) mintegy váratlan rajtaütéssel rendőrök vitték a helyszínre. Szavatolták nekik az emberséges bánásmódot. Valójában azonban az őrök teljesen szabálytalanul lelkileg és fizikailag brutálisan bántak velük. Zimbardo rendszeresen ellenőrizte a történést, ám a 6. napon felfüggesztette a folyamatot. Egy nyilatkozatában elmondta: nem érezte azt, hogy kézben tartja az eseményeket.

Mind Milgram, mind Zimbardo experimentumát úgy értékelte Fromm, s általában a pszichológus szakma, hogy nem prediktálható események következtek be. Az átlagosnál kevésbé agresszív résztvevők nagy stílusváltással a hozzájuk hasonló, szimpatikus társait fenntartás nélkül végzárták, megalázták, kínozták.

A már említett Elliot Aronson ideillő munkásságának a bemutatásával folytatom. Már utaltam rá, hogy a Frommnál imént bemutatott két kísérletnek ő is nagy teret szentel.

Aronson elfogadja azt a véleményt, amely szerint némely rágcslót és a bölcsőszájú halat leszámítva egyetlen gerinces sem öli meg oly elszántan, készakarva fajtársait, mint az ember. Egyetértően idézi Aronson Storrt: „ha az embert vadállatnak nevezzük, tulajdonképpen ez az állatokra nézve sértő” (Aronson, 158.).

Osztályozva az agresszió fajtáit, megkülönbözteti egyrészt az önérvényesítőt, és a destruktívát – előbbi a vizsgára készülő diák, a színész, a sportoló (többek között) karakterjege. Ők saját magukban tehetnek kárt teljesítményük túlhajszolásával. Az utóbbi viszont másokat károsít vagy instrumentálisan, vagy öncélúan. Instrumentális agresszióval van dolgunk, ha az ellenfél valamely játékosát azért vágom fel, mert különben szinte biztos, hogy bejuttatja a hálóba a labdát, öncélú viszont az, ha az ellenfél inzultált játékosánál nincs a labda, nincs akcióban, s én pusztán a törlesztés kedvéért – mondjuk engem korábban ért méltánytalanság megtorlásaként – bántalmazom.

Aronson szerint az agresszív energia háromféleképpen vezethető le.

- a) Fizikai tevékenység formájában (pl. játék);
- b) fantáziálással (pl. ábrándozom arról, hogy megverek valakit);
- c) közvetlenül (pl. kirohanunk valaki ellen, bajba keverjük).

Fromm és Aronson – véleményem szerint – döntően egyezik abban, hogy az emberi agresszió szintjét nagyon magasnak tartják (Frommnál ez a kártékony agresszió típusa, Aronsonnál pedig a destruktív agresszió válfaja) az állatvilágban megnyilvánulóhoz képest. Arról azonban egyikük sem szól: gyakoribb lett-e, avagy csökkent napjainkban a humán agresszió. (Fromm megpendít ugyan egy halvány, bizonytalan, ízig-vérig romantikus reményt, éppúgy, mint Freud.)

(Az emberi agresszió növekedése egy analógia és a művészetek speciális tükrében)
Hosszú időn át a szociálpszichológia egyik kurrens témájának számított a kooperativitás/ kompetitivitás kérdése. Ezt Kelley és Stahelski értelmezésében ismertetem. A klasszikus „fogoly dilemmája” kísérletről van szó. A vizsgálati párokat arra készítették, hogy tekintsek fogolynak magukat, akiket elfogásuk után szeparáltak egymástól. A bíró a következő konfliktushelyzetet ismerteti:

- ha egyikük sem vall, szabadok lesznek;
- ha mindketten vallanak, mérsékelt büntetést kapnak;
- ha csak egyikük vall, ő szabad lesz, társát viszont szigorú büntetéssel sújtják.

A dilemma tehát az: együttműködés vagy vetélkedés. A kompetitív alanyt versengés iránti vonzódása vallomásra ösztönzi, míg a kooperatív mentalitásút hallgatásra készíti. A kooperatív alany, amennyiben felfedezi társa notórius vetélkedését, stílust válthat, ám egy kompetitív személyiség nem lesz képes beleélni magát a másik kooperativitásába, azaz nem tud stílust váltani.

Ez a szofisztikus dilemma Kelleyéket robusztus elméletalkotásra készíti. Azt állítják tudniillik, hogy a kétféle hajlam független a konkrét társadalmi szituációtól – genetikailag meghatározott, általános validitású, szilárd karaktervonás. „S éppen mert az együttműködés az életképebb társadalmi állapot, okoz gondot a versengő genotípusú gének eluralkodása.” (Balogh, 123.)

A genetikai fundáltság hiposztázálása arra ragadtatja Kelleyt és Stahelskit, hogy pályorientálást javasoljanak. Szerintük a vetélkedőket eleve ki kellene zárni a politikai, rendőri, ügyvédi stb. pályákról, viszont pl. sportolóként, színészként sokra vihetik.

Ami miatt idetartozónak vélem Kelley és Stahelski teóriáját (azzal együtt, hogy a magam részéről felettebb ingatagnak vélem a genetikai huzalozottság állítását), az az a momentum, hogy a szélsőségesen vetélkedők agresszív személyiségjegyekkel rendelkeznek, s ahogy jeleztem, jóslatuk értelmében az ő létszámuk egyre nő; tehát végső soron arra voksolnak, hogy az agresszivitás társadalmunkban emelkedő tendenciát mutat.

Az imént megkockázatot analógiától (agresszivitás – szélsőséges vetélkedés) a mindennapi (józan) ész terepére felé közeledve az agresszió jelenkori megmutatkozását a művészetek világában szemlézem: illusztrációs anyagként a színpadi alkotásokra koncentrálni. A többek között Antonin Artaud által fémjelzett „kegyetlen színház” felszámolja a hagyományokat, sokkot alkalmaz azért, hogy felrázza a nézőket letargiájukból.

Roger Scruton tanulmányához fordulok. Scruton a szép formaváltozásait, módosulásait vizsgálva érzékelteti a szép előli menekülést. Többről van itt persze szó, mint arról, hogy manapság festők, rendezők, zenészek és mások mintegy menekülnek a szép elől – meg is rontják a szépet.

Legyen egyetlen kortárs példa. Mozart „Szöktetés a szerájból” című vígoperája Konstanzáról szól, aki hajótörést szenved, Szelim pasa háremébe kerül. A pasa a bájos lány erényességétől meghatva tiszteli a hűséget, amit Konstanza tanúsít vőlegénye iránt, a felvilágosodás könyörületességét mint egyetemes emberi eszmét vallja. Végül is a vőlegény kiszabadítja menyasszonyát. Igen romantikus világ tárul elbénk. Mi lett ebből a szadizmusba hajló transzformálódásban?

Idézem Scrutont. „A darab 2004-es berlini előadásában a rendező, Calixto Bieito úgy döntött, hogy az opera cselekményét egy berlini bordélyházba helyezi át, ahol Szelim selyemfiú, Konstanza pedig örömlány. Az előadás során még a legfinomabb dallamok alatt is a színpad tele volt szórva üzekedő párokkal, és minden alkalmat megragadtak az erőszakra, akár követte szexuális beteljesülés, akár nem. Az egyik jelenetben egy prostituáltat alaposan megkínoztak, mellbimbóit a teljes realizmus elhitésével levágják, majd megölik. A szöveg és a zene szerelemről és együttérzésről beszél, de ez az üzenet belefűl a gyilkosság és a narcisztikus szex ordító erővel megrendezett jeleneteibe, amelyek beszenyvezik a színpadot.” (Scruton, 1139.)

Ady „Kocsi-út az éjszakában” című versében felpanaszolja: „Minden egész eltörött”. Amit mostanság tapasztalunk néhány jeles alkotónál, tipikus és nagyra tartott művekben, az nem eltörés: tervezett destrukció, az agresszivitás netovábbja.

A közönségesség, a durvaság, az aberráció, a szexuális devianciák tárháza a XX. és XXI. századi művészet. Az agresszivitás tömény reklámja: cselekményben, szereplőkben, témában, stílusban egyaránt.

Jellemző, hogy Scruton szavával élve milyen készségesen nyúlnak klasszikus művekhez, dolgozzák át őket úgy, hogy azokat „megszentségtelenítik”.

(*Csak a rossz hír a jó hír, és a mindennapok agresszivitása*) Régóta, s igen gyakran feltett kérdés: van-e összefüggés, s ha igen, milyen a média és az agresszió között. A számomra legimpresszionálóbb választ Aronson adta meg.

Ő írta: 1970 májusára szervezték meg Austinban azt a 20 ezres felvonulást, amelyen az amerikaiak kambodzsai beavatkozása ellen tüntettek az egyetemisták. Előzetesen össze-összecsaptak a rendőrséggel, megdobálták őket. A Nemzeti Gárda négy diákot agyonlőtt – erre következett a diákok imponáló szerveződése. A városi tanács ezt nem engedélyezte. Egy szövetségi bíró viszont ellenezte a betiltást. A demonstráció zavartalanul sikerült: a rendőrök biztosították a tüntetők haladását, diáklányok virágokkal kedveskedtek nekik. A várt vérengzés elmaradt tehát, s a vezető, nagy tv-csatornák – akik kivétel nélkül kivonultak – egy mondatnyi említést sem tettek a történetről. Hiszen ha nem folyt vér, nincs mit mondani és mutatni.

A tömegkommunikáció, a média bevett eljárás módja ez.

Csak hazai példákra hagyatkozva: a TV2 este ½ 7-kor kezdődő híradója rövidre fogott politikai információk mellett szinte kizárólag természeti csapásokról, szerencsétlenségekről, bűnügyekről ad számot. Magyarországon régen a tv vezető tudósításai közölték: az „Új Élet” tsz-ben megkezdődött a betakarítás, s mintegy mellesleg, rövidre fogva mutattak agresszióról tanúskodó híreket. De ugyanez igaz a sajtóra is. A bulvárlapok népszerűségével nem tarthat lépést példányszám tekintetében más napilapok olvasása, vásárlása (pl. a *Blikk*, az *Ász* stílusának, nyers írásainak „hála” jócskán lekörözte pl. a *Magyar Nemzetet*, a *Népszabadságot*).

A derék fogyasztónak azt sulykolják: ilyen a világ, ez a valóság, s ettől bizony lehet borzongani.

A mindennapok tényleg sokszor zordak. Házórséget szerveznek, a gyűlöletbeszédről szónokolnak. De ne iparkodjunk ilyen „magas” szintre. Az Országházon kívül sem szűkülünk agresszivitásban; a labdarúgás nem kevés élvezője, a melegek felvonulását kísérő tüntetők és ellentüntetők; a villamoson, metrón ellenőrzők szóbeli és tetteges bántalmazása; a zsidózás; a közlekedési anomáliák (autós kontra biciklis, kerékpáros kontra gyalogos) bizony a mindennapok megszokott szcénája...

Megkockáztatom: visszautalva Aronson azon felosztására, amely az agressziós energia levezetődését detektálja, az első két típus (a fizikai tevékenységben – pl. a játékban – és a fantáziálásban – pl. ábrázolás arról, hogy megverek valakit) érdekelhet elsősorban bennünket, nem hallgatva a harmadikról, a közvetlen agresszióról sem.

Ezekben az esetekben, meglehet, gyakran gyanakodhatunk egy *látens agresszió* néha hosszas lappangási idő utáni kitörésére, egy testies tüneteket nem feltétlenül okozó, elfedett, hangulati instabilitással jellemezhető *larvált depresszióra*.

Hevenyészett, kikezdzhető diagnosztizálás a most leírt, de talán továbbgondolásra érdemes tömegjelenség tettenérési kísérlete.

A humán agresszió mibenlétét, csökkenését/fokozódását figyelve igyekeztem *minél több* területet érinteni [etológia, (szociál)pszichológia, pszichiátria, esztétika, valamint a mindennapi élet, a józan ész]. *Meggyőződésem, benyomásaim – miként fejtegetésemből kitetszik – tetézetten ambivalensek, hiszen egyetlen tudomány sem negligálhatja a józan eszt, s szerintem el kell fogadnunk a művészet, s diszciplinája, az esztétika autonómiáját, azt, hogy épp oly hiteles, mint bármely tudomány.*

Törekedtem az áttekinthetőségre – Occam borotváját használtam, megpróbáltam csökkenteni a számításba jöhető lehetőségeket, ez készítetett a szakirodalmi hivatkozások mérséklésére is. Azt remélve mindazonáltal, hogy mondanivalóm, érvelésem emiatt nem szenvedett komoly csorbát.

IRODALOMJEGYZÉK

- Aronson, Elliot: *A társas lény*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978.
Balogh Tibor: *Elrendezés szóval, tettel*. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 1999.
Csányi Vilmos: *Az emberi természet*. Vince Kiadó, Budapest, 1999.
Csányi Vilmos – Kampis György – Mérő László – Pléh Csaba: *Mindörökké evolúció*. Nexus, Budapest, 2010.
Dénes Zsófia: Beszélgetés Freud professzorral. *Forrás*, 2012. 4. sz. 81–84.
Fromm, Erich: *A romlás anatómiája*. Háttér Kiadó, Budapest, 2001.
Pléh Csaba = Ötvös Zoltán: Az anyázás jobb a pofonnál. *Népszabadság*, (Hétféve) 2012. július 7. 4.
Scruton, Roger: Menekülés a szép elől. *Nagyvilág*, 2010. 11. sz. 1135–1155.

Az idealizmus az Egyesült Államokban – az amerikai értékek és hagyományok, az elhivatottság és kivételesség-érzés gyökerei

Az Egyesült Államok¹ a világ egyik meghatározó hatalma, külpolitikája folyamatos elemzés, előrejelzés tárgya, gyakran éri kritika is különféle jellegű inkoherenciájáért. Az ország hagyományai, értékei, kultúrája miatt nem lehetséges a csupán érdekalapú külpolitikai döntéshozás. Amennyiben az értékek és az érdekek egybeesnek, ezzel nincs különösebb probléma, a gondok akkor kezdődnek, amikor a kettő nem esik egybe: ilyenkor születnek azok a külpolitikai döntések, amelyek később kritika tárgyává lesznek. Ahhoz, hogy ezt logikát megértsük, elemezni és előre jelezni tudjuk, ismerni kell a külpolitika mozgatórugóit, amelyek közül az egyik, nagyon fontos és talán a „legamerikaibb” az amerikai külpolitikai idealizmus, melynek az alapkőveit az amerikai értékek és hagyományok, az amerikai elhivatottság és kivételesség-érzés jelentik. Szinte minden elnök hivatkozik beiktatási beszédében az alapító atyákra, az amerikai hagyományra, és ha valami miatt az amerikai nemzet egységére van szükség, az amerikai értékeket, elhivatottságot, kivételességet kezdik el emlegetni a politikusok, és ez csak egy példa a sok közül arra, hogy mennyire élő és fontos az amerikai idealizmus, az elhivatottság- és kiválasztottság-érzés az ország bel- és külpolitikájában. Ez a tanulmány ennek a fontos politikai tradíciónak (amely a külpolitikára is megkerülhetetlen hatással van) a mibenlétét, eredetét, elemeit vizsgálja, külön foglalkozik Woodrow Wilsonnal, az amerikai külpolitikai idealizmus kiemelkedő és meghatározó személyiségével, valamint röviden kitér a Wilsont követő elnökök érdek-, illetve érték-központúságára. Az idealizmus, és ideológiai ellenpárja, a realizmus páros ingamozgásait a huszadik század amerikai történelmében végigkövetve elmondhatjuk, hogy az értékek akkor szorulnak háttérbe, amikor a nemzetbiztonsági fenyegetés nő, vagy, másképp fogalmazva, fenyegetettségi helyzetben az Egyesült Államok inkább a realizmus érdekelveit előtérbe helyezve fogja a külpolitikáját alakítani.

(Az alapítás) Az amerikai külpolitika irányát és jellegét nagyban meghatározzák az amerikai értékek és hagyományok, az állampolgárok elképzelései arról, hogy Amerikának milyen szerepet kellene a világban betöltenie, valamint arról, hogy az amerikai nemzeti értékek mennyire kell hogy univerzálisak legyenek. Ezek az értékek és hagyományok az Egyesült Államok (illetve akkor még csak egy angol gyarmat) alapító atyái által lefektetett és magukénak vallott elveiből és értékeiből fakadnak.

„Az értékek olyan, mélyen a személyiségbe ivódott, kulturálisan meghatározott érzések, amelyeket intézmények, nagyobb történelmi események, például az alapító atyák társadalmá, a Bill of Rights,² a protestáns szekták, a háborúk vagy ehhez hasonlók határoznak meg.”³

Az első telepesek, akik Angliából érkeztek, nem a (az amerikai terminológiával élve) zarándok atyák (*Pilgrim Fathers*) voltak, hanem aranyásók és kalandorok, akik Virginiában telepedtek le, telve szabadságvágygal, a gyors meggazdagodás reményében. A zarándok atyák valamivel később (1620-ban) érkeztek északra, arra a területre, amelyet később New Englandnak (Új Angliának)⁴ neveztek el. A *Pilgrim Fathers* tulajdonképpen egy mintegy száz főt számláló puritán szeparatista vallási közösség volt, akiket hazájuk-

ban, Angliában nem láttak szívesen. Először Németalföldön próbálták szerencsét, ahol a helyi türelmi törvények lehetővé tették vallásuk szabad gyakorlását. Németalföldön azonban még mindig egy másik államban éltek, és megélhetési forrásaik is igen szűkösen bizonyultak, így vezetőjük, William Brewster, akinek kapcsolatai voltak Sir Edwin Sandys-szel (a Kelet-indiai Társaság vezetőjével) felvetette azt a lehetőséget, hogy Dél-Virginiában saját telepet hozzanak létre. Hajójuk, a Mayflower 64 napi utazás után 1620. november 9-én ért partot Cape Codnál.⁵

Életmódjuk gyökeresen különbözött mind Anglia, mind Németalföld átlagos polgárainak életmódjától, és – mint ahogy a nevük is erre utal (*Pilgrim*, azaz zarándok) – egyszerű, puritán módon, szigorú erkölcsi elveknek engedelmességgel, vallásos áhitattal átitatva éltek. Nem azért jöttek el az óhazából, mert gazdagodásra, netalán kalandokra vágytak (a virginiai aranyásókkal szemben ők családotul jöttek, ez az ötszáz fő vegyesen jelent nőt, gyerekeket és férfiakat). Őket egy eszme vezérelte, egy tiszta társadalmat, egy erkölcsi alapokon szerveződő, Istennek tetsző államot akartak létrehozni egy még érintetlen földdarabon. A zarándok atyák ezen elhivatottsága tehát az amerikai kivételesség-érzés egyik fontos gyökere.

Tocqueville Nathaniel Mortont⁶ idézi *Az amerikai demokrácia* című művében,⁷ aki Új Angliáról írta *New England's Memorial* című történeti művét, amelyből, hogy alátámasztsa a fentieket, én is szeretnék néhány sort idézni.

„Tovább kell adnunk gyermekeinknek, amit láttunk, s amit atyáink elmeséltek nekünk, hogy a jövő nemzedékek dicsérjék az Urat; hogy Ábrahámnak, az ő szolgájának magva és Jákobnak, az ő választottjának fiai megemlékezzenek az ő csodáiról, amelyeket cselekedett (Zsolt. 105:5-6). Meg kell tudniuk, hogyan hozott Isten szőlőt a sivatagba; hogyan ültette el és üzte el tőle a pogányokat; hogyan egyengetett helyet előtte, s hagyta, hogy gyökeret eresszen, széterüljön, és ellepje a földet (Zsolt. 80:13, 15) és nemcsak ezt, hanem azt is, hogy hogyan vezérelte népét szent lakóhelye felé, s telepítette meg öröksége hegyén (Mózes II. 15:13).”

Bár ez magának a történetírónak a véleménye, a fenti szavakból kiviláglik az is, hogy a zarándok atyák meg voltak győződve *kiválasztottságukról* – és ez az érzés azóta sem hagyta el az amerikai nemzetet.

A puritánok nemcsak egy vallásos eszmét követtek, hanem egyben politikait is – életvitelükhöz, életfelfogásukhoz ugyanis hozzátartozott az az elv, hogy Isten előtt minden ember egyenlő, és ezért az ezt az eszmét megtestesítő demokráciát, a népfeltség jogát beteljesítő államberendezkedést tartották helyesnek és követendőnek. Ezért a puritán vallási közösség vezetői, Brewster, Bradford, Winslow és Standish kidolgozták a „Mayflower Paktumot”, amelyet a közösség minden felnőtt férfi tagja aláírt. Ez volt az első példa arra, hogy angol kolónia tagjai deklarálták, hogy nem az uralkodó törvényei szerint, hanem a saját maguk által alkotott és elfogadott törvények szerint kívánnak élni. Tisztviselőiket, vezetőiket ennek megfelelően demokratikus módon, választással nevezték ki.

„Mi, alulírottak, akik Isten és hazánk dicsőségére, s a keresztény hit terjesztése céljából vállalkozunk az első kolónia létrehozására e távoli partokon, jelen sorok által, kölcsönös és ünnepélyes egyetértésben, Isten előtt megegyezünk abban, hogy társadalomná és államtestté alakulunk, hogy így kormányozhassuk magunkat, és céljaink megvalósításán munkálkodhassunk; s e szerződés értelmében közös megegyezéssel törvényeket, törvénykönyveket, rendeleteket bocsátunk ki, és köztisztviselőket nevezünk ki, akiknek alázatot és engedelmességet fogadunk.”⁸

Tocqueville arra is felhívja a figyelmet, hogy New England társadalmi berendezkedése egyedülálló volt a maga korában: a brit uralkodó engedélyezte, hogy a bevándorlók az anyaország védnöksége alatt politikai társadalmat alapítsanak, és „*maguk határozzanak minden olyan dologban, amely nem ütközik az anyaország törvényeibe*”.⁹ Tocqueville tehát az amerikai demokrácia magvát elvető kolóniának a New England-it tartja, amely sajátos, igen szigorú etikájával és demokratikus alapelveivel járult hozzá az amerikai identitás kialakulásához. John Winthrop kormányzó meggyőződése szerint a telepesek egy új Jeruzsálemet, egy dombon álló várost (*City upon a Hill*) hoznak létre, amely példát fog mutatni az emberiségnek.¹⁰

Maga az a tény, hogy különleges, kiválasztott országról van szó, még nem szükségszerűen jelenti azt, hogy ennek a különleges országnak „meg kell térítenie a világot”.¹¹ Az alapító atyáknak – hátrahagyott irataik alapján – nem is ez volt a céljuk. Semmiképpen nem kívántak aktív, ha tetszik, térítő szerepet vállalni a világon. Úgy gondolták, hogy Amerika jelzőfényként fog ragyogni, és a demokrácia világítótornya utat fog mutatni a többi nemzetnek is, ennél többre azonban – az alapító atyák intenciói szerint – Amerika nem vállalkozhat.¹²

Érdekes, hogy a demokratikus elveknek némileg ellentmondó módon a korai amerikai törvénykönyvek nagyban építenek a keresztény vallási elvekre, és így a vallási toleranciának – amely hiányától a puritánok sokat szenvedtek az óházában – nem sok nyomát lehet bennük felfedezni.¹³ Ha egy olyanfajta vallási törvényhez kötjük magunkat, amely kizárja a többi létjogosultságát, akkor ezzel aláássuk a demokrácia alapjait, hiszen az ilyen jelleget (például a keresztény) vallási törvény szükségszerűen abból indul ki, hogy önmaga az egyedüli helyes és jó törvény. Ezzel az állítással pedig sérül a demokráciában alapvető pluralizmus és tolerancia elve. Ezért volt szükséges később az állam és vallás teljes szétválasztása, amely nélkül nem demokrácia a demokrácia. A szigorú erkölcsiség azonban az állam teljes szekularizációja után is megmaradt. Ennek ellenére Tocqueville nem látott ellentétet a vallási alapokon működő (azaz isteni eredettel felruházott) törvények és a demokrácia között. Az amerikai angol civilizáció szerinte „*Két, tökéletesen elkülöníthető elem terméke [...] melyek másutt gyakran harcolnak egymással, de Amerikában sikerült valamiképpen egymásba olvasztani és csodálatosan összeötvözni őket*”.¹⁴

Az Egyesült Államok különlegessége tehát (illetve állampolgárainak, nemzetének kiválasztottság-érzete) nagyrészt abban rejlik, hogy az államot egy szűz, még felfedezetlen, feltöretlen területen alapították, és alapítói egy új nemzet¹⁵ alapjait is megteremtették. Amerika Izland után másodikként vívta ki függetlenségét a kolóniák közül.¹⁶ Lipset Abraham Lincolnt említi, aki Amerika „*politikai vallásáról*” („*political religion*”) beszélt. A „*politikai vallás*” arra utal, hogy az amerikai nemzetet nem a közös történelem hozta létre (az európai államokkal ellentétben), hanem egy közös *ideológia*. Európában attól még valaki vallhatja magát egy nemzet tagjának, mert nem ért egyet az adott nemzet „értékeivel”, és nem attól lesz valaki az adott nemzet tagja, hogy elfogadja a nemzet értékrendjét. Amerikainak lenni annyit jelent, hogy az ember azonosul az amerikai értékekkel, vagyis – Lipset¹⁷ megfogalmazásában – egy ideológiai aktus (*ideological act*). A közös nyelv vagy a közös történelem ebből a szempontból nem akkora jelentőségű, de ez logikus, ha tekintetbe vesszük az ország nem túl hosszú múltra visszatekintő történelmét.

(*Amerikai értékek*) Az amerikanizmus, vagy – ahogy Myrdal svéd szociológus megjegyezte 1944-ben – az amerikai krédó (*American Creed*)¹⁸ nagyrészt az angolszász liberális tradícióra épít (John Locke), valamint a francia felvilágosodás gondolkodóira (Rousseau: Társadalmi szerződés).¹⁹ A liberális hagyományt követő amerikai értékrendszer elemei a következők:

- Különféle jogok, úgy mint
  - Elidegeníthetetlen (természetes) jogok
  - Egyéni szabadsághoz való jog
  - Önmeghatározás, szabad identitásválasztás joga
  - Önkifejezés szabadsága
  - Politikai életben való részvétel joga
  - Törvény előtti egyenlőség és egyenlő bánásmódhoz való jog
- A többség uralma, ugyanakkor a kisebbség védelme a többség túlkapásaival szemben
- Kormányzaton belüli hatalommegosztás
- Törvény uralma (*rule of law*)
- Individualizmus, önerőre való támaszkodás (ami implicite több jogban is benne foglaltatik)
- Jó kormányzás (*good governance*)

Az amerikaiak rendkívül büszkék arra, hogy országuk a világ legrégebben működő demokráciája, arra, hogy az alkotmányuk lényegében az aláírás óta érvényben van (az alkotmány azóta huszonhat kiegészítéssel bővült). Ugyanazokat az alapvető értékeket tartják fontosnak ma is, mint a zarándok atyák többszáz évvel ezelőtt.²⁰

Lipset szerint az amerikai „krédónak” öt eleme van: a szabadság, az egyenlőség, az individualizmus, a populizmus és a laissez-faire.²¹ Mivel véleményem szerint az amerikai értelemben vett egyenlőség tulajdonképpen *esélyegyenlőséget* jelent, és az individualizmus pedig implicite tartalmazza azt a törekvést, hogy az állampolgár kezét minél kevésbé kösse meg az állam, ezért a laissez-faire-re külön nem szeretnék kitérni. A populizmust nem tartom amerikai specifikumnak, sem a liberális hagyomány meghatározó részének, ezért szintén nem kívánok rá külön kitérni. A lipseti öt elem közül tehát a szabadságot, az individualizmust (ezt a kettőt rokon fogalomként kezelve, együtt) és az egyenlőséget (egalitarianizmust) szeretném bővebben tárgyalni a következőkben, valamint szeretném a jogok közötti ellentmondásokra felhívni a figyelmet, végül a jogok alkotmányba való integrálásáról ejtek néhány szót.

(*Egalitarianizmus*) Az egyenlőség (egalitarianizmus) amerikai értelemben leginkább politikai esélyegyenlőséget jelent, a lehetőségek azonosságát, és nem az európaiak szívének oly kedves, gazdasági és szociális értelemben vett egyenlőséget. Lipset szerint²² ez annak köszönhető, hogy az amerikai társadalom nem esett át feudális fejlődésen és így nincsenek meg benne azok a feudális korból visszamaradt elemek, amelyek miatt az európaiaknak nagyobbak az állam irányába megnyilvánuló elvárásai és ezzel párhuzamosan a politikai hatalom akarátának is hajlamosabbak alávetni magukat. Az államhatalom tisztelete sokkal jelentősebb az európai államokban, mint az Egyesült Államokban.

(*Esélyegyenlőség és individualizmus*) Amerikában a „*self-made man*”-nek van igazán értéke, annak, ha valaki saját erőfeszítései eredményeképpen, a nulláról indulva érte el azt, amit elért. Ez persze onnan ered, hogy amikor az első telepesek az amerikai kontinensre léptek, semmi nem volt ott (az indiánok civilizációját leszámítva, de az indiánokat a „civilizált” európaiak barbár népnek tartották), minden, amit ma látunk, azóta épült, jött létre. Európából többnyire nem a gazdagok települtek át Amerikába, így valóban van alapja a „*self-made man*”-mítosznak. F. J. Turner amerikai történész 1893-ban mutatta be határ-elméletét (*Frontier-theory*), amelyben arról értekezik, hogy az amerikai „végek”, a határ, az úttörés hogyan formálta az amerikai kultúrát, identitást.²³ Ez az elmélet nagy hatással volt a későbbi, amerikai identitást elemző művekre. A semmiből saját kézzel létrehozott értéknek, a nincstelenségből való felemelkedésnek valóban más a jelentősége az Egyesült Államokban, mint az arisztokrázizmusra, származástiszteletre hajlamos Európában.

(Ellentmondások a jogok területén) Az egyéni jogok tiszteletben tartása, az, hogy minden ember egyenlőnek teremtett – bár már a Függetlenségi Nyilatkozatban megjelenik – hosszú ideig nem volt teljes mértékben evidencia az Egyesült Államokban. A nők az USA-ban csupán 1920-tól kezdve rendelkeznek választójoggal.²⁴ A „demokrácia fellegrárában”, ahol „minden ember egyenlőnek teremtett”, a rabszolgaság egészen az 1865-ös XIII. alkotmány-kiegészítésig legális, és – legalábbis a déli államokban – mindennapos bevett gyakorlat volt, s csak az 1870-es XV. alkotmány-kiegészítés mondta ki, hogy „*az egyes államok nem vonhatják el és nem csorbíthatják [az Egyesült Államok állampolgárainak választójogát] faj, szín vagy a megelőző szolgasági állapot miatt.*”

(Az alkotmány és az individualizmus) Az individualizmus az egyén érdekeit, szándékait előtérbe helyezi, tulajdonképpen az egyén szabadságát jelenti. Az amerikai alkotmány megalkotói (az első amerikai elnök, George Washington és társai) nagyon vigyáztak arra, hogy az állam ne tudja az egyént elnyomni. Az alkotmányba ugyan nem szerkesztették közvetlenül bele az egyéni jogok biztosításáról szóló pontokat, de alig három évvel az alkotmány aláírása²⁵ után (1791-ben) az úgynevezett *Bill of Rights* – az első tíz alkotmány-kiegészítés – is hatályba lépett. Az alkotmányozó képviselők megpróbálták az állam szerepét és az egyénnel szemben fennálló jogait a lehető legkisebb mértékűre minimalizálni, és ezt a hagyományt Amerika a XVIII. század végétől kezdve napjainkig megőrizte. Az Egyesült Államokban a jog „uralkodik” (*rule of law*), a bíróságok függetlensége és az ebbe vetett hit, illetve az ebből következő bizalom megkérdőjelezhetetlen és a világon szinte egyedülálló mértékű. Itt található tehát a magyarázat arra, hogy az Egyesült Államok miért nem ratifikálta Polgári és Politikai, valamint a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogokról szóló egyezségokmányokat, a faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről szóló nemzetközi egyezményt, valamint a népiártás büntetése megelőzése és megbüntetése tárgyában létrejött egyezményt, és hogy miért ellenezte G. W. Bush az Állandó Nemzetközi Büntetőbíróság USA feletti joghatóságának elismerését. Az amerikai érv egyszerű. Ha már egyszer mindez biztosítva van a jogrendszerükben és maguk is gondoskodni tudnak róla, miért engedjék meg a világnak, hogy beleszóljon? Ám ugyanakkor ez az érv fordítva is igaz – ha annyira tökéletes a jogrendszerük, ha a jogok annyira világosan, egyértelműen vannak rögzítve és csorbíthatatlanságuk olyannyira biztosított, akkor mi akadály lehet annak, hogy ezt mások is bármikor ellenőrizzék vagy számon kérjék?²⁶

Ami a fent említett értékek mindennapi életben való jelenlétét illeti, hogy csak egy kortárs példát említsünk: a 2002-es nemzetbiztonsági stratégiában²⁷ a következő amerikai értékek kerülnek megemlézésre: emberi méltóság védelme, gazdasági liberalizmus (a szabadkereskedelmen keresztül), demokrácia, nyílt társadalom.

(A vallás szerepe az amerikai értékrendszerben) Amerikában – bár az egyház(ak) és az állam szétválasztására nagyon odafigyeltek az állam felépítésének kialakításánál – az „általános vallásosság” vagy a minden protestáns keresztény egyház, illetve „szekta” által elismert alapvető értékek igen fontos szerepet töltenek be a politikában.²⁸ Míg más, szekularizált államban a legtrikább esetben fordul elő, hogy az ország vezetője Isten segédelmét kérje, vagy Isten által az országnak rendelt szerepről beszéljen, ez Amerikában igen gyakran megtörténik. Az is figyelemreméltó, hogy a Bíróság előtt a tanúk a Bibliára esküsznek, sőt, az új amerikai elnök szintén Isten előtti esküt tesz beiktatásakor.²⁹ G. W. Bush a 2002-es *State of the Union* (országértékelő) beszédében (amelyben a „gonosz tengelyét” először említi) megjegyzi, hogy „*Isten közel van – különösen tragédia idején*”. A beszéd –

már-már a mise végén szokásos papi áldást mintául véve – úgy fejeződik be: „*Isten áldjon titeket*”.³⁰ William Pfaff megjegyzi, hogy az, hogy Bush retorikája a világot a kálvinista dualizmushoz hasonlóan jókra és rosszakra (bűnösökre) osztja, ahhoz vezet(het), hogy a „bűnösök” vagy „rosszak” iránti szimpátia ellehetetlenül, és az emberek képtelenek lesznek objektíven megítélni a másik oldal indítékait.³¹ J. Judis szerint a Bush-adminisztráció 2001 utáni külpolitikai beszédeiben három fő gondolat jelenik meg: 1) az Egyesült Államok népe kiválasztott nemzet, amelynek 2) történelmi küldetése a világ átalakítása, és amely 3) a jót képviseli az ördöggel szemben.³² A republikánusok számára a vallás fontosabb szerepet játszik a politikában, mint a demokrata szavazóknak.³³ A 2003-as Gallup- felmérés szerint a republikánusok 55%-a, míg a demokraták csupán 28%-a ismerte el, hogy a vallás befolyásolja a választási döntését.³⁴ A vallásosság földrajzi elosztása hasonló eloszlást mutat a demokrata és republikánus szavazók földrajzi eloszlásával.³⁵

Huntington 2005-ös, amerikai identitásról szóló monográfiájában megemlíti az állampolgári eskü esetét, amellyel kapcsolatban 2002-ben a San Franciscó-i Kilencedik Kerületi Fellebbviteli Bíróság úgy döntött, hogy az eskü szövegében az „Isten kegyelméből” szavak sértik az állam és az egyház szétválasztásának elvét.³⁶ A döntés nagy port vert fel, és a szenátus végül megsemmisítette azt. Huntington a vallásos és politikai szimbólumok keveredésére is rámutat – ahogy templomokon kint van az amerikai zászló, Isten „szerepet kap” szinte minden amerikai nemzeti ünnepen, vagy a huntingtoni megfogalmazásban „a nemzeti rítusok és ceremóniák folyamán”.³⁷ Az amerikaiak már a kezdetek kezdetén arról beszéltek, hogy „*az embert Teremtője olyan elidegeníthetetlen jogokkal ruházta fel, amelyekről le nem mondhat*”.³⁸

Huntington úgy látja, hogy az amerikanizmus tulajdonképpen egy „nemzeti szekuláris vallás” (*national civil religion*).³⁹ Szellemesen ezen „szekuláris vallás” „szentírásainak” nevezi a Függetlenségi Nyilatkozatot és az Alkotmányt. Művében idéz egy szöveget, amelyet a huszadik század elejei kisiskolásoknak kellett elmondaniuk minden reggel, iskolakezdés előtt – az Amerikai Krédót –, amely a következő szavakkal kezdődik:⁴⁰

„*Hiszek az Amerikai Egyesült Államokban, amely a népnek a nép által és a népért létrehozott kormánya; amely igazságos hatalma a kormányzottak konszenzusából ered [...] és amelyért amerikai hazafiak feláldozzák életüket és vagyonukat. Ezért tehát úgy hiszem, kötelességem hazámat szeretni, alkotmányát támogatni, törvényeit betartani, zászlóját tisztelni, és megvédeni ellenségei ellen*”⁴¹

Huntington szerint, mint minden vallásnak, az „amerikanizmus szekuláris vallásának” is megvannak a himnuszai, ceremóniái, prófétái és mártírjai.⁴² Az „amerikanizmust” tulajdonképpen az különbözteti meg a többi szekuláris vallástól, azaz a „jó értelemben vett” nacionalizmustól,⁴³ hogy *missziója (elhivatottsága)* van. Az amerikaiak feladata a világ jó útra terelése, az útmutatás, a fáklya- vagy jelzőfény-szerep. Elhivatottsága általában vallásnak szokott lenni, de van rá példa, hogy egy-egy állam valamiféle ideológiát magáévá téve azt terjeszteni próbálja (pl. a szovjetek). Az amerikaiak ezen felül szinte a kiválasztott népként tekintenek magukra, a kiválasztott nép, amely tökéletes államot hozott létre egy, az Isten által neki szánt, neki teremtett, még érintetlen földdarabon.⁴⁴

Ami a vallásos elemek politikában való megjelenítését illeti, Jon Roper elemzése során rámutat, hogy sok amerikai politikai beszéd jeremiád-stílusú és formájú. A jeremiád panaszos hangvételű, hazafias és vallásos tematikájú műfaj, jelentősége ebben az esetben a puritán tradícióra való utalás.⁴⁵

Lipset szerint az amerikai protestantizmus és az individualizmus kölcsönösen hatottak és hatnak egymásra; tulajdonképpen egymást erősítik. Ennek alátámasztására különbséget tesz az egyházak (európai értelemben) és szekták (amerikai értelemben) között.

Megjegyzni, hogy míg Európában az egyházakat az állam pénzzel támogatja, Amerikában minden egyháznak (vagy „szektának”⁴⁶, ahogy ő nevezi őket) magának kell megszereznie a fenntartásához szükséges pénzt.⁴⁷ Egyház alatt azokat a keresztény vallásos szerveződésekert érti, amelyek hierarchikus rend szerint épülnek fel, és amelyek híveiket már születéskor megkeresztelik (példaként a katolikus, az ortodox, a református és az anglikán egyházakat említi). Ezek az egyházak Európára jellemzők és támogatást kapnak az államtól, ebből fedezik fenntartási költségeik legnagyobb részét. Az egyházak az ember esendőségét hangsúlyozzák, valamint az eredendő bűnt, és a gyónással kibúvót nyújtanak a hívőknek a törvények hatalma alól. A szekták ezzel szemben – mondja Lipset – a törvények betartását illetően hajthatatlanok és az embert morális lényként fogják fel, aki eredendően jó.

Annak, hogy az állam így „magára hagyja” a civil szervezeteket, két jelentős hatása van. Az egyik az, hogy a civil szervezetek sokkal jobban jelen vannak a közéletben, mint Európában, hiszen a fennmaradásuk érdekében hallgatniuk kell szavukat, érdekük, hogy minél több emberhez eljusson üzenetük, illetve létük ténye. A másik hatás pedig az, hogy ez a rendszer hozzájárul – illetve alátámasztja – az individualizmus kialakulását és fennmaradását az Egyesült Államokban. Az állampolgárok már gyermekkoruk óta azzal találkoznak, hogy ha valamit szeretnének, nekik kell felemelniük szavukat, mert más nem intézi el helyettük.

A „szekták” és az egyházak a háborúhoz való hozzáállásban is különböznek egymástól. Az európai keresztény egyházak hagyományosan az állam mellé állnak, amikor az konfliktusba keveredik, és híveiket arra biztatják, hogy védjék a haza becsületét. Az egyház tehát – bármennyire is törekednek az államtól való szétválásztására Európában – nem teljesen nemzetek feletti intézmény. Az amerikai „szekták” ezzel ellentétben – Lipset meglátása szerint – a második világháború kivételével minden, az USA által folytatott háború ellen voltak.⁴⁸ Az Amerikában igen magas arányú vallásosság nemcsak háborúellenességet szült, hanem ha már egyszor háború alakul(t) ki, az emberek különbséget tettek/tesznek jó és rossz háború között.

Az a gyakorlat, hogy az állami támogatás minimális vagy nincs, egyébként jellemző a többi civil szerveződés tekintetében is – és ez a magánadakozás sokkal nagyobb szerepéhez és arányához vezetett, továbbá ahhoz, hogy fennmaradása érdekében minden civil szervezetnek és egyháznak egyrészt az állam felé kell lobbiznia (hogy a törvények, szabályok stb. az adott szervezet érdekeinek megfelelően alakuljanak), valamint az állampolgárokat kell meggyőzni arról, hogy az adott szervezet tevékenysége hasznos és mégér néhány dollárt.

(Az amerikai identitás szerepe a politikában) Az amerikai identitás – mint ahogy már szó esett róla – nem etnikai alapú identitás (nem is lehet az...), hanem ideológiai alapú. Ha egy bevándorló elfogadja az amerikai politikai és erkölcsi értékeket és „játékszabályokat”, akkor amerikaiává válik. Ellenben élhet az USA-ban úgy valaki, hogy ott született, és mégsem vallja magát amerikainak, mert nem ért egyet az uralkodó politikai ideológiával. Az amerikai identitás ennyiben egyedülálló a világon. Más országokban is vannak ugyanis olyan ideológiák, amelyek az ország sajátosságaira építenek, de egyrészt ezek nem uralják az adott ország politikai életét, másrészt pedig attól, hogy valaki nem hisz ezekben, még nem veti ki magából a társadalmat.

Az alapvető amerikai politikai értékek egyike, hogy minél kisebb a kormányzati rendszer, annál jobb.⁴⁹ Az amerikaiak alapvetően kormány- és hatalomellenesek. Az amerikai politikai rendszer ideológiája – a többi ideológiával szemben – ahelyett, hogy saját magát legitimizálná, delegitimizálja. A széleskörű konszenzus ugyanakkor nem jelenti azt, hogy az állampolgárok homogén csoportot alkotva, egyazon intenzitással támogatják az „amerikanizmust”. A támogatottság mértéke eltérő az egyes társadalmi csoportok függvényében és időben is.

Szabadság, egyenlőség, demokrácia, hatalomellenesség és ezek valóra váltása adja az amerikai politikai rendszer legitimitását. A demokrácia a szabadság és az esélyegyenlőség elvének „házasításából” „jön létre”, a hatalomellenesség a szabadságból, az esélyegyenlőségből és az individualizmusból vezethető le. Ha a szabadság, egyenlőség, demokrácia, hatalomellenesség valamelyike sérül, akkor az amerikai állampolgárok a hatvanas évekbéliekhez hasonló ellenállási mozgalmak tüntetессorozatba kezdenek. Huntington ezért is írta *American Politics* című művét a „Diszharmonia ígérete” alcímmel (*The Promise of Disharmony*): azt állítja, hogy az amerikai politikai értékek és a politikai valóság között mély szakadék („gap”) van.⁵⁰ Erre a következtetésre természetesen nem csak Huntington jutott, teoretikusok hada kritizálja emiatt az Egyesült Államokat (vagy kritika helyett állapítja meg a tényt).⁵¹

De miért is meghatározóak ezek az értékek az amerikai identitásra nézve? Hiszen más (pl. nyugat-európai) államok is hasonlóképpen el vannak kötelezve ezen (liberális) értékek irányában. A válasz az alapításban rejlik, a már említett kiválasztottság érzésében, abban, hogy a zarándok atyák meg voltak győződve arról, hogy Isten azért vezette őket erre a földre, hogy itt megalapítsák a tökéletes demokráciát, és – amint ezt az amerikaiak oly büszkén újra és újra megemlítik – az „ő” demokráciájuk a legrégebbi folyamatosan működő a világon. Az Egyesült Államokban sehol másutt nem tapasztalható folytonosság és stabilitás van a demokratikus értékek tiszteletben tartásának tekintetében (mert például Európában a francia forradalmat visszarendeződs követte). Ezen felül, mint ahogy arról már szó esett, és ami talán az egyik legfontosabb tényező, az amerikai identitás ideológiai és éppen a fent említett liberális értékeken alapszik, része az idealizmus, a demokrácia fellegvára szerep, az emberi jogok tiszteletben tartása.

Több szakértő megemlíti, hogy Amerikában a már felsorolt értékek között az emberek nemigen tudnak sorrendet felállítani; egyformán fontos mindegyik számukra. Ezzel szemben ez az európai államok többségében nem így van.⁵² Az amerikaiak nem érznek ellentmondást például a szabadság és az egyenlőség között, más társadalmakban ezzel szemben az emberek vagy az egyiket, vagy a másikat preferálják. Az ellentmondás „tűrésére” jó példa a nyolcvanas évek amerikai külpolitikája, amikor is Reagan nem látott ellentmondást a nem-demokratikus rendszerek támogatása és az „USA, a demokrácia fellegvára”-kép között – nyilvánvalóan, mert adott helyzetben a kisebbik és a nagyobbik rossz közötti választásra volt kényszerítve.

A személyes álom valóra váltása, a „boldogság keresése”, az individualizmus meghatározó elemei az amerikai identitásnak.

„Egy kultúrában sem kap akkora hangsúlyt az egyéni álom valóra váltása [mint az amerikaiban]. Az amerikaiak azt vallják, hogy egyedül kell dönteni, mindenkinek a saját dolgával kell törődnie. Szerintük a más emberek befolyása elkerülendő, mint ahogy a külvilágban folyó események közül is csak arra kell reagálni, amely mélyen érinti az adott személyt. Összefoglalva, a vállalkozó szelleműség meghatározó tulajdonságai a következők: határozott személyiség, aki kitartóan próbálja elérni, megvalósítani személyes álmát.”⁵³

Max Weber is ezeket a (protestáns) tulajdonságokat vélte szükségesnek a kapitalizmus megszületéséhez – bár az ő elemzése nem Amerikáról szól, vitathatatlanul ráillik.⁵⁴

Huntington azt mondja, hogy szemben más országokkal, ha az Egyesült Államoknak nem lenne „saját” politikai ideológiája, az amerikanizmus, akkor nemzet sem lenne, hiszen – kivéve az őslakos indiánokat – mindenki, aki jelen pillanatban az Egyesült Államokban él, maga is bevándorló, vagy bevándorlók leszármazottja.⁵⁵ Sőt, továbbmenve azt állítja, hogy az ideológiában beálló változások a nemzetet magát sem hagynák érintetlenül. Ezért, míg más társadalmak relatíve könnyedén változtatnak a politikai rendszerükön, az amerikai politikai rendszerben való csalódás a politikai közösség (a „nemzet”) testében rombolást eredményezne.⁵⁶ (*Az amerikai identitás szerepe az ország külpolitikájában*) Mint ahogy arról már az alapítás-

sal kapcsolatban szó esett, nem törvényszerű, hogy egy kivételes ország elhivatottsággal is rendelkezzen, hogy ne elégedjen meg csak azzal, hogy meg van győződve kivételességéről, „jó”-ságáról, hanem „meg is kívánja téríteni a világot”, meg is kívánja győzni a többi államot arról, hogy az ő útja az egyetlen lehetséges út.⁵⁷ Az eredeti amerikai elképzelés az volt, hogy „mindenkinek magának kell megoldoznia a saját üdvözüléséért” – vagyis Amerikának nem feladata, hogy más népek, emberek jogait megvédje, harcaiba beleszóljon.⁵⁸ Ez a koncepció azonban a huszadik században több történelmi tényező – így elsősorban az Egyesült Államok izolacionista gyakorlatának internacionalistára váltásának – hatására megváltozott.⁵⁹

Az amerikai hagyomány része (alapító atyák, George Washington), hogy Amerika csak védelmi okokból léphet be háborúba, és ez mind a mai napig élénken él az amerikai „közös emlékezetben”. Mayall megjegyzi, hogy ebből a hagyományból kifolyólag Amerika külföldi szerepvállalását csakis a „nemzet biztonsága” magyarázhatja.⁶⁰ A bipoláris időszakban, amikor az Egyesült Államok a kommunizmus előretörésétől tartott, nemzetbiztonsági érdek volt annak megakadályozása. Ma, a poszt-bipoláris világrendben az USA „nemzetbiztonsági érdeke”, hogy az érdekszférájába tartozó területeken (így például Európában, a Közel-Keleten) béke és biztonság legyen. Ez az álláspont, gyakorlatilag – néhány perifériális helyzetű térségtől, így például Afrikától eltekintve – potenciálisan az egész világot bevonja az amerikai nemzetbiztonsági szférába, és arra is lehetőséget ad, hogy az Egyesült Államok egy-egy ország belügyébe is beavatkozzon, ha úgy ítéli meg, hogy az, ami az adott ország területén történik, sérti az amerikai nemzetbiztonsági érdekeket. Az amerikai népnek valahogy meg kell magyarázni, hogy miért költi az amerikai kormány az amerikai pénzt külföldön, hogy miért halnak meg fiaik egy kimondhatatlan nevű országban. Külföldön (és egyébként az USA-ban is) az emberi jogokra való hivatkozás jobban hangzik, mint hogyha az Egyesült Államok – amely ráadásul a „demokrácia fellegetvára” – saját, „önző” érdekeit tartja szem előtt, és úgy viselkedik, mint egy átlagos nagyhatalom.⁶¹ A legjobb a kettőt összehozni – vagyis azt kell elérni, hogy az emberi jogok tiszteletben tartása amerikai érdekek számítsanak, és akkor a külpolitika koherens tud maradni.

Mivel az amerikai identitás ideológiai és nem nemzeti alapú, nem létezhet vegytiszta realizmus az Egyesült Államokban: az amerikai nemzeti identitás (amelynek fontos eleme az idealizmus, a demokrácia fellegetvára szerep, az emberi jogok tiszteletben tartása) minden politikusnak kiindulópont kell hogy legyen. Tehát még a legrealistább amerikai politikus is az idealizmus talajáról indul, realizmusa át van itatva az amerikai identitásból eredő idealizmussal.⁶² Ez teszi egyedivé ezt az államot és időnként annyira ellentmondásossá külpolitikáját. A mindenkorai amerikai elnök mindenekelőtt – természetesen – amerikai; az ő és tanácsadói neveltetésében, meggyőződésében, értékrendjében is szerepet játszik a szocializáció, vagyis az amerikai mindennapok felfogása, hozzáállása a politikához. Az amerikai elnöknek saját és tanácsadói, valamint az amerikai közvélemény értékrendjén kívül persze sok mást is figyelembe kell vennie, de semmiképpen nem emelkedhet felül azon emberek véleményén, akik őt megválasztották.⁶³

Az amerikai identitás szerepe azért igen fontos az amerikai külpolitikában, mert az amerikai döntéshozók „beépítik” azt egyrészt magukba a döntésekbe, másrészt a döntésekkel kapcsolatos kommunikációs stratégiába. Ám azt el kell ismerni, hogy nem minden külpolitikai akciónál egyértelmű, hogy mekkora volt az amerikai tradíció szerepe a döntésben. Vannak olyan esetek, amikor nehéz elválasztani, illetve eldönteni, hogy az Egyesült Államok mikor hoz „érdek-döntést” és mikor „érték-döntést”, főleg, ha értékei és érdekei egybeesnek (ilyen például az újonnan demokratizálódó országokban az átalakulás támogatása – ebben az esetben ugyanis az adott gazdaság megnyitásával új piacot hoz, az ország demokratizálásával pedig egy potenciális szövetségeshoz, de legalábbis szimpatizánshoz „jut”).

Az amerikai kivételesség-érzésnek, a „demokrácia fellegvára”-képnek kétféle implikációja lehet a külpolitikára nézve. Az egyik az izolacionizmust, a másik az internacionalizmust eredményezi. Az egyik azt a felfogást támogatja, hogy Amerikának csak az utat kell mutatnia és a többi ország szabad választásán áll, hogy követi ezt a helyes utat vagy sem; Amerika a zarándok atyák (és később Washington, Jefferson⁶⁴) elveihez hűen maradjon távol a világ „szennyes ügyeitől”, a többi földrész háborúitól; Amerika csak akkor háborúzzon, ha azt önvédelemből teszi. Ahogy John Quincy Adams külügyminiszter fogalmazott 1821-ben: „*Az USA nem megy külföldre azért, hogy elpusztítandó szörnyetegeket kutasson fel.*”⁶⁵

A másik koncepció azt állítja, hogy a kivételes, kiválasztott országnak kötelezettségei is vannak, át kell adnia értékeit a világnak, békét és prosperitást kell vinnie a nemzetközi rendszerbe. Ezen álláspont legjelesebb képviselői W. Wilson, később F. D. Roosevelttel, és a második világháborút követően gyakorlatilag minden elnök – nyilvánvalóan, mert a második világháborút követően több okból sem lehetett szó arról, hogy az Egyesült Államok visszatérjen az azt megelőző (relatív) izolacionizmushoz.⁶⁶ Az internacionalista megközelítés „győzelmét” egyrészt elősegítette a második világháború során „felpörgött” amerikai gazdaság – Roosevelttel (és Truman) ugyanis attól félt, hogy ha az ország ezzel a legtöbbszóródótt gazdasági volumennel ismét „begubózik”, Amerika alighogy kilábalhat az 1929–33-as világválság súlyos következményeinek terhe alól, egy újabb hatalmas gazdasági válság fog kialakulni. Másrészt a szovjet szövetségesből hirtelen a legnagyobb ellenség vált és ez kiváló ideológiai alapot szolgáltatott az amerikai idealizmusnak – volt ugyanis valami *ellen* harcolni.⁶⁷

Ez a két megközelítés áll minden külpolitikai döntés mögött. Az egyes országokhoz/térségekhez kapcsolódó hosszú távú, világos elveken alapuló külpolitika kialakítása azért nehéz, mert a döntést az adott bel- és külpolitikai helyzethez igazítják (a többi tényezőről nem is beszélve), és ennek megfelelően hol az egyik, hol a másik alapelvecsoport kerül előtérbe.

A második világháború utáni amerikai külpolitika fontos (egyres elnökök esetében egyetlen, vagy meghatározó) összetevője az amerikai idealizmus. Az Egyesült Államok – pontosabban Wilson elnök – „fejében” született meg először⁶⁸ egy világméretű nemzetközi szervezet terve, amely célja és feladata az lenne, hogy megőrizze a világbékét. Az 1941-ben Roosevelttel és Churchill által aláírt Atlanti Charta⁶⁹ pontjait felhasználva készült el az Egyesült Nemzetek Szervezetének 1945-ös Alapokmánya.⁷⁰ Az ENSZ alapvető ellentmondása, hogy noha deklaráltan a demokrácia szellemiségének jegyében alapították, felépítése, döntéshozatali eljárásai, természete messze áll a demokratikustól. Az ENSZ az idealizmus jegyében fogant, abban a hitben, hogy az államok készek lesznek saját, önző érdekeik elé helyezni a világbéke érdekeit.

Az ENSZ Alapokmánya alapvetően – a második cikk negyedik pontja alapján – elítél minden fenyegetést, vagy katonai erő használatát, ha az egy másik állam területi integritása vagy politikai függetlensége ellen irányul (vagy bármilyen módon összeegyeztethetetlen az ENSZ céljaival). Ez alól egy kivétel létezik – és ez az alapokmány 51. cikke, amely önvédelmi célból (abban az esetben, ha az államot fegyveres erő fenyegeti) megengedhetőnek tartja a fegyveres erő, vagy az azzal való fenyegetés alkalmazását. A két szuperhatalom a hidegháború során ezt a kibúvót használta fegyveres beavatkozásai igazolására.⁷¹ Az ENSZ esetében nincs olyan „világbíróság”, amely az egyes államok alkotmánybíróságaihoz hasonlóan döntést hozhatna az alkotmány – vagyis az ENSZ esetében az Alapokmány – vitás pontjainak értelmezését illetően. Így tehát minden állam saját maga értelmezi az

Alapokmányt – ez a tény azonban visszaélésekre ad alkalmat. Az emberi jogok tiszteletben tartatására, vagy a demokrácia megőrzésére illetve helyreállítására irányuló beavatkozásnak tehát nincs univerzális nemzetközi jogi alapja; az ENSZ Alapokmány erre hivatkozva *nem* engedí meg a más államok belügyeibe való beavatkozást.⁷²

A feltartóztatás politikájának éveit a legtöbb amerikaiak eszébe sem jutott megkérdőjelezni a kormányzat külpolitikáját (ehhez nyilván nem kis mértékben a mccarthyizmusnak is nevezett kommunista-ellenes hisztéria is hozzájárult). Az amerikai közvélemény Vietnámot megelőzően szinte egyöntetűen támogatta az amerikai külpolitikát. Mint ahogy Wittkopf megjegyzi, Vietnám jelentette a választóvonalat.⁷³ A vietnámi csalódás után az amerikai közvélemény nem áll ki annyira egyértelműen a fegyveres beavatkozások mellett, és a szovjetekkel szembeni tárgyalásos konfliktusmegoldásnak, valamint az enyhülési folyamatnak is több lett a híve a hetvenes években.

(A huszadik századi amerikai idealizmus legfontosabb teoretikusa: W. Wilson) Az amerikai idealizmus legfontosabb teoretikusa egy politikus, akinek a jelentősége azért is rendkívüli, mert ő volt az első internacionalista idealista az Egyesült Államok történetében. Ez a politikus Woodrow Wilson elnök.

Wilson akadémiai háttérrel rendelkező politikus volt, tehát jelentősége nem csupán politikai, gyakorlati is. 1890-től 1910-ig a Princetonon tanított. 1911-ben megválasztották New Jersey kormányzójává. 1912-ben az Egyesült Államok elnökévé választották, terminusát rögtön kereskedelem- és gazdaságliberalizációs intézkedésekkel kezdte. Fontosabb művei: *Congressional Government in the United States*, *The State* (1886).

Wilson úgy gondolta, hogy az Egyesült Államoknak nincsenek kolonizációs, illetve territórium-kiterjesztéssel járó ambíciói (amennyiben a kereskedelmi profitra területi ellenőrzés nélkül szert lehet tenni, nincs szükség a terület feletti ellenőrzésre), az USA-nak kulcsszerepet kell játszania a többi nemzet közötti, a viták rendezését szolgáló közvetítésben. Az első világháború kitérőeskor deklarálta az USA semlegességét, amennyiben az ország kereskedelmi érdekei nem sérülnek és nem éri támadás. A semlegességet sikerült is 1917-ig megtartania, amikor is a német tengeralattjárók támadása belesodorta a világháborúba. Az amerikai elhivatottság-érzés wilsoni megfogalmazásánál ismét – az alapító atyákhoz hasonlóan – nagy szerepet kapott a vallás, az „*isten* gondviselés”.⁷⁴ Wilson ezt az érzést használta fel arra, hogy megmagyarázza az amerikai népnek, hogy országuknak valójában kötelessége belépni a háborúba, Amerikának kötelessége a „*szabad világ megteremtése*”.⁷⁵

Az első világháború lezárásához kapcsolódó, tizennégy pontból álló javaslatában az elengedhetetlenek közül az idealizmus általános elterjedését szorgalmazzák a következők: titkos diplomácia megszüntetése, tengeri hajózás szabadsága, általános lefegyverzés, a gazdasági korlátozások megszüntetése, a gyarmati igényekről való pártatlan döntés, és a Nemzetek Szövetségének létrehozatala.⁷⁶ Ami a többi nagyhatalom hozzáállását illeti, Franciaországnak feltett szándéka volt Németország megbüntetése, mert a hagyományos, nagyhatalmi logika alapján úgy gondolta, a háború újrakitörésének megelőzésére a legjobb módszer az adott renitens, vesztes állam legyengítése, tehát a gazdasági korlátozásokat nem kívánta megszüntetni. Ami az általános leszerelést illeti, a győztesek tehát csupán szelektíve, a vesztesekre nézve gondolták. A tizennégy pont egy része megvalósult, egy része azonban elbukott a nagyhatalmi ellenálláson. Hatása – főképpen a nem konkrét államokra vonatkozó, hanem általános alapelveket megfogalmazó része – máig ható, az idealizmus – és nem csak az amerikai – megkerülhetetlen dokumentuma.

Ami a nemzetközi színteret illeti, Wilson hozzáállása azon az elven alapult, hogy az ember eredendően jó, és ez teljes mértékben elegendő garancia a háborúk megelőzésére, illetve visszafogására. Az volt a véleménye, hogy sosem törtek volna ki háborúk, ha a közvéleményt megfelelőképpen tájékoztatták volna, illetve ha a közvélemény ellenőrizni tudta volna a politikai döntéshozás folyamatát. Wilson tehát az uralkodó osztályt okolta a háborúskodásért, amely önös érdekeit előtérbe helyezve hozta meg döntéseit. Azt gondolta, hogy a háborúk megelőzésének legjobb módja a demokratikus államberendezkedés, amely átlátható struktúrája lehetővé teszi, hogy a közvélemény értesüljön a politikai folyamatokról és befolyásolja is azokat. Amerika szerepét igen jelentősnek gondolta a világ demokratizálódási folyamatában – Amerika lenne a demokrácia mintaképe. Wilson elfeledkezett arról, hogy a közvélemény manipulálható és az átlag állampolgár nem a nemzetek feletti érdekeket fogja nézni, hanem saját, illetve hazája érdekeit. Amíg nem jön el egy világkormányzat ideje, addig a lokális érdekek az esetek túlnyomó többségében elsőbbiséget fognak élvezni a globális érdekekkel szemben.⁷⁷ A közvélemény például soha nem látott lelkesedéssel fogadta a háború kitérését az európai fővárosokban. További probléma, hogy korántsem biztos, hogy a „világ közvéleménye” egyetért az agresszió tényében egyáltalán, illetve megfélemezésének szükségességében, valamint abban, hogy mennyire kész a rendezés érdekében áldozatot vállalni.⁷⁸ Ez a gondolat – mely szerint a világ közvéleménye kontrollálhatná a békét és egyben garancia is lenne arra – az európaiaktól teljesen távol állt, mint ahogy maga a demokrácia gyakorlata sem volt igazán ismerős, illetve bevett. Kissinger rámutat, hogy Európában az államok a wilsoni kort megelőző 300 esztendőben a nagyhatalmi egyensúlyra alapozták külpolitikájukat, és ez a tény az amerikai gondolkodásmód megértését ez meglehetősen nehezítette. A wilsoni elképzelés alapköve az államok egyenlő jogain alapult. Szerinte nem az erőn kell alapulnia egy állam jogainak, hanem születésétől fogva, állam-mivoltából adódóan jogok illetik meg. Ezen felül az elképzelés arra is alapozott, hogy az államok meg vannak elégedve a területi elosztással, nem akarják újraelosztani a területeket. A wilsoni idealizmusának további fontos eleme az emberi jogok tiszteletben tartása.

A világháború lezárása módot adott Wilson nézeteinek nagybani kiterjesztésére, illetve próbára tételére. Minden erejével kiállt a Nemzetek Szövetsége (NSZ) elnevezésű, globális nemzetközi szervezet létrehozatala mellett. A NSZ célja a viták békés rendezése, a kollektív biztonság elérése, a háborúk kitérésének elkerülése lett volna demokratikus eszmék népszerűsítésén és multilaterális fórum biztosításán keresztül.

Wilson ugyan idealista volt, de azt azért felmérte, hogy valamiféle nyomásgyakorló eszközzel rendelkeznie kell a Nemzetek Szövetségének ahhoz, hogy a békét – ha nem veti alá magát az adott állam a nemzetközi közvélemény nyomásának – kikényszerítse. Erre a legmegfelelőbb eszköznek a gazdasági nyomásgyakorlást látta.⁷⁹ Arról már esett szó, hogy az Egyesült Államok semmiképpen nem vállalt volna katonai garanciát. Wilson maga is belebonyolódott egy kissé a béke katonai erővel való megteremtésének dilemmájába – de mint említettük, ő (európai fősodorvonal – beli kortársaival szemben) hitt az emberi természet eredendő jóságában – vagyis nem érezte teljesen át azt a hiányt, amit az európaiak éreztek a Nemzetek Szövetségével kapcsolatban. Az igazi dilemmát az jelentette, hogy hogyan fognak a NSZ tanácsának tagjai megállapodni egyáltalán az agresszió tényében, vagy ha abban már sikerült, a beavatkozás mértékében. A nagyhatalmi garancia – érveltek a franciák – sokkal hatékonyabb és (nem utolsósorban) gyorsabb volt, hiszen csak egyetlen országnak kellett döntenie arról, hogy szövetségese segítségére siet-e vagy sem.⁸⁰ A Nemzetek Szövetsége legnagyobb érdeme létezése, amellyel alapot és precedenst teremtett

a második világháború után létrejövő ENSZ szervezetének. Korát megelőzte szellemiségével, a multilateralizmus efajta, szervezett formája nyilvánvalóan korainak bizonyult még, a nemzetközi rendszer nem bizonyult elég „érettnak” a befogadására.

A wilsoni idealizmus egyben utópiának is minősült. Wilson jelentősége vitathatatlan, az azonban szintén kétségtelen, hogy az általa megfogalmazott tizennégy pont mindegyikét nem sikerült alkalmaznia a gyakorlatban, az első világháborút lezáró békeszerződések megkötése során. Bár Wilson elképzelése egy, a világbékét a „nemzetközi közvélemény” megítélésére bízó nemzetközi szervezetről megalósult, maga a szervezet (a Nemzetek Szövetsége) valóságos, katonai alapokon álló hatalom és eszközök híján teljesen célját veszítette. Wilson azt is rosszul mérte fel, hogy országa mennyire kész az évszázados elszigeteltség (már ami Európát, illetve az Amerikán kívüli világot illeti) állapotából kilépni és csatlakozni egy nemzetközi szervezethez. Wilson – igen meglepő módon – az ezidáig éppen hogy a nyugati féltekén túli elszigetelődésre okot adó Monroe-elvet használta fel arra, hogy az amerikai népet meggyőzze arról, hogy mennyire fontos Amerika részvétele a Nemzetek Szövetségében. Ez a lépése igen találó, hatásos – és egyben szükséges is volt. Az amerikaiak nem egykönnyen „álltak át” a relatív izolacionizmus elvéről a teljes internacionalizmusra. Wilson briliáns ötlete az volt, hogy az ezidáig egyféléképpen – azaz az európai ügyektől való elszigetelődésre buzdításképpen – értelmezett washingtoni és monroe-i elveknél új, az eddigi értelmezéssel szöges ellentétben álló értelmet adjon.⁸¹

Wilson elnök elkövette azt a hibát, hogy nem fordított megfelelő figyelmet arra, hogy a Nemzetek Szövetségével kapcsolatos tárgyalódelegációban megfelelő arányban képviseltessék magukat a szenátus tagjai, és a republikánusok is alulreprezentáltak voltak. Ez később, amikor az Egyesült Államok NSZ tagságát próbálta népszerűsíteni, fatális döntésnek bizonyult. Az elnök – annak ellenére, hogy tanácsadói figyelmeztették ennek veszélyeire – a békeszerződések tárgyalásainak idejére (amelyek több hónapig folytak) otthagya hazáját, és tanácsadóinak féltelmű beigazolódta; Wilson vesztett népszerűségéből, ellenfeleivel szemben nem volt ott, hogy elmagyarázza népének a Nemzetek Szövetsége jelentőségét, és amikor ezt végre hazatérve egy nyolc hónapig tartó kampányút során megtette, már késő volt. A szenátus támogatását elvesztette, az Egyesült Államok csatlakozását a Nemzetek Szövetségéhez nem ratifikálták. Nem tudott megfelelő támogatást szerezni hazájában a NSZ tagság megszavazásához, így szégyenszemre az alapításban az egyik legnagyobb szerepet játszó ország, az Egyesült Államok nem vált a nemzetközi szervezet tagjává. Az a paradox helyzet alakult ki, hogy az USA javaslata nyomán létrejött szervezethez maga az Egyesült Államok nem csatlakozott.

Az idealizmus, amit magáénak vallott, nem volt új – mint ahogy arról már szó esett, az idealizmus gyökereit egészen az alapító atyák által magukénak vallott értékeknél kell keresnünk. Az alapító atyák és Wilson megközelítése között még az is hasonló, hogy hisznek az Amerikai Egyesült Államok jelzőfény-szerepében, amit Washingtontól kezdve az amerikai elnökök mintha elfelejtettek volna – egészen Wilsonig, akitől kezdve viszont a *wilsonizmus* (amelyet szoktak *amerikai idealizmusnak* vagy *utópiánizmusnak* is nevezni) az amerikai külpolitika meghatározó hivatkozási alapja, amelyet azóta szinte minden elnök (persze különféle mértékben) felhasznált külpolitikája alakítása során. Wilson elnök 1920-ban a világbéke megteremtéséért tett erőfeszítéséért megkapta a Nobel-békedíjat.

(Idealizmus és realizmus az amerikai külpolitikában Wilson elnökségét követően) Az idealizmus, és ideológiai ellenpárja, a realizmus – páros ingamozgásait a huszadik század amerikai történelmén végigkövetve elmondható, hogy az értékek akkor szorulnak háttérbe, amikor a nemzetbiztonsági fenyegetés nő, vagy, másképp fogalmazva, fenyegetettségi helyzetben az Egyesült Államok inkább a realizmus érdekelveit előtérbe helyezve fogja a külpolitikáját alakítani.

Wilson időszakát gondolatainak erős hazai támogatottsága hiányában visszarendezés követte a külpolitikai nyitás és idealizmus tekintetében. Az Egyesült Államok a két világháború között folytatta – a gazdasági nagyságával már egyre nehezebben összeegyeztethető – befelé forduló, kvázi izolacionista külpolitikáját, ami az idealizmus szempontjából a „fáklyaszerepnek”, illetőleg a „dombon álló város”-nak felel meg, azaz, mutatja az utat annak, aki nyitott rá, de nem fog senkit sem megpróbálni meggyőzni. A második világháborúban való részvételét követően, a háborús pozícióját valamint a gazdaságának felpörgését figyelembe véve a második világháborút követően világossá vált, hogy többé nem folytathat izolacionista külpolitikát. A hidegháború kialakulásával előállt egy olyan speciális helyzet, hogy az ideológiai szembenállásnak köszönhetően a hidegháború „hidegebb” időszakában az érdekek egybeestek az értékekkel, ennek az időszaknak az elnökei a kommunizmus feltartóztatását tüzték morális elvként zászlajukra. Richard M. Nixon és német származású tanácsadója, majd később külügyminisztere Henry Kissinger volt az első amerikai politikus-páros, aki a kvázi tiszta *realpolitik* elvei alapján próbálta az amerikai külpolitikát alakítani – és a korszak jellegzetességeiből (hidegháború, a bipolaritásba lépés egy egyre erősödő harmadik: Kína) adódóan alapvetően hatékonyan. A Watergate-botrányt követően (ami nemcsak Nixont, de magát a republikánus pártot is kompromittálta) és az elhúzódo viétnami háború hatására az amerikaiak megvonták a támogatásukat a republikánusoktól. A Fordot 1977-től követő elnök, Carter idealista volt, aki nagy jelentőséget tulajdonított a szegénység, az éhség és a nukleáris fegyverek terjedése elleni harcnak és az emberi jogok globális tiszteletben tartásának. Őszinte és nyitott külpolitikát szeretett volna, az Egyesült Államoknak konstruktív és pozitív szerepet szánt a nemzetközi szinten, például nagyobb hangsúlyt fektetett a szövetségesekkel fenntartott kapcsolatok ápolására. A *détente* „felkeményedésével” azonban a hetvenes évek végének nemzetközi rendszere nem minősült ideális terepnek az idealizmus gyakorlására. A carteri idealizmus nem tudott logikáján belül maradni választ adni a szovjet afganisztáni bevonulásra, az iráni forradalom Amerika-ellenességére és a Szovjetunió afrikai térnyerésére. A Cartert követő Reagan visszatért az ötvenes évek érdekeket és értékeket összemosó feltartóztatás-eszméjéhez, az amerikai külpolitika középpontjába a Szovjetuniót téve, illetve a „Gonosz birodalmának”⁷⁸² eliminálását, terjeszkedésének feltartóztatását. A második elnöki periódusára a hangvétel megváltozott, barátságosabbá vált, ami egyrészt az Irán–kontra-botrány,⁸³ másrészt a Szovjetunióban bekövetkező változásoknak, a szovjet párt és gazdaság összeomlásának köszönhető. A kilencvenes éveket 1993-tól kezdve a Bill Clinton-féle pragmatikus idealizmus jellemezte, amelyet George W. Bush asszertív és a fenyegetettség-érzet miatt idealista elemeket sem nélkülöző, alapvetően érdekalapú külpolitikája követett, hogy aztán az ingatörvénynek „engedelmeskedve”, a bel- és nemzetközi helyzet aktuális helyzetének és kívánalmainak jobban megfelelő Barack Obama idealista elemekkel átszőtt külpolitikájának adja át a helyet.

(Összegzés) Az Egyesült Államokban nem lehetséges a csupán a pusztán érdekviszonyokon alapuló politikázás, így a külpolitika elemzésekor is figyelembe kell venni az idealizmust, mint mozgatórugót. A pusztán érdekérvényesítés és az értékeket figyelembe vevő idealizmus között potenciálisan feszülő ellentmondás örök témája a külpolitikai elemzőknek. Az amerikai idealizmus hátterének és mozgatórugóinak a megértése feltétele az amerikai külpolitika megértésének, elemzésének és adott esetben előre jelzésének. A huszadik századi amerikai külpolitikát végigtekintve felfedezhető egy ingamozgás jellegű minta az ideológiai elmozdulás tekintetében. Általános következtetésként elmondható, hogy az értékek akkor szorulnak háttérbe, amikor a nemzetbiztonsági fenyegetés (vagy annak érzete)

nő, vagy, másképp fogalmazva, fenyegetettségi helyzetben az Egyesült Államok inkább a realizmus érdekelveit előtérbe helyezve fogja a külpolitikáját alakítani. Az amerikai idealizmus háttérét az ország alapításának különlegessége, és a kezdetektől kialakuló, saját értékeken alapuló, erős nemzeti identitás jelenti. Ez az eszme ma már túlmutat az országon, felvállaltan utat mutat a Föld többi nemzetének és megkerülhetetlen az ország külpolitikájában is. Az Egyesült Államoknak elhivatottsága van, az idők folyamán először a „dombon álló város”, vagy a „fáklya, amely mutatja az utat” szerepet vette fel, amely csupán példaként, inspirációul szolgált a többi népnek, nemzetnek. Ez a huszadik század folyamán megváltozott, az Egyesült Államok ma már „térít” és beavatkozik is, persze csak érdekei függvényében. Ez a már-már vallásos jellegű hit⁸⁴ (amely több mint egyszerű hazaszeretet, azaz patriotizmus⁸⁵) az amerikaiak számára nem zavaró a szekuláris államuk tekintetében sem. Tény, hogy a keresztény hit szerepet játszik a politikai szintéren is, ám az európaítól eltérően nem egy-egy egyházhoz konkrétan köthetően. Az amerikaiak nemzeti hitének az egalitarianizmus (politikai esélyegyenlőség) és az individualizmus (a „*self-made man*”) fontos pillére. Az Egyesült Államokban tapasztalható stabilitás és folytonosság az a demokratikus értékek tiszteletben tartásának tekintetében példa nélküli.

JEGYZETEK

- 1 Az Egyesült Államok és az USA rövidített országnév mellett a tanulmány használja a szakirodalomban e kontextusban elfogadott „Amerika”, ill. „amerikai” kifejezést is. A magyar nyelven meg nem jelent szakirodalom fordítása saját fordítás.
- 2 A *Bill of Rights* az amerikai alkotmány első tíz kiegészítése, amely az emberi jogok tiszteletben tartásának amerikai biztosítója.
- 3 Seymour Martin Lipset: *American Exceptionalism*. New York, London: W.W. Norton & Co., 1996.
- 4 Ezen belül Plymouth volt az első település, amit a zarándok atyák megalapítottak.
- 5 Samuel Eliot Morison: *The Oxford History of the American People*. New York: Oxford University Press, 1965.
- 6 Nathaniel Morton: *New England's Memorial*. Boston: 1826, 14. o.
- 7 Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*. Budapest: Európa, 1993, 59–60. o.
- 8 *Pitkins's History* (42 és 43. o.) in Tocqueville: uo. 62. o. (kiemelés tőlem). Tocqueville nem közül többet erről a műről, de fontosnak tartottam gondolatmenetem szempontjából ezt az idézetet. Tocqueville jegyzete az idézethez: „*A Rhode Island Államot 1638-ban létrehozó bevándorlóknak, azoknak, akik 1637-ben New Havent alapították, Connecticut első lakóinak 1637-ben és Providence alapítóinak 1640-ben első dolguk az volt, hogy megfogalmazzanak egy társadalmi szerződést, melyet minden érdekeltnek jóvá kellett hagynia.*”
- 9 Tocqueville: uo. 64. o.
- 10 Ez a különösen erős metafora eredetileg a Bibliából származik (Máté, 5:14)
- 11 Például bár Izrael kiválasztott országnak tekinti magát, nem áll szándékában a világ megtérítése...
- 12 James Mayall: *The United States*. In R. J. Vincent (szerk.): *Foreign Policy and Human Rights. Issues and Responses*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986, 169. o.
- 13 Tocqueville: i. m. 64–69. o.
- 14 Tocqueville: uo. 73. o.
- 15 A nemzet fogalmának definíciója körüli vitára egy egész könyvtárnyi szakirodalom íródott. Hogy csak a legfontosabbakat említsük: Anthony D. Smith: *Nationalism*. Cambridge: Polity Press, 2001; Ernest Gellner: *Nationalism*. London: Weidenfeld and Nicholson, 1997; Eric J. Hobsbawm: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest, Maecenas, 1997; Benedict Anderson: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: L'Harmattan-Atelier, 2006; Hans Kohn *Nationalism, Its Meaning and History*. Van Nostrand: Princeton, 1965. A témában írt legfontosabb esszét tartalmazza a J. Hutchinson és A. D. Smith által szerkesztett *Nationalism* c. gyűjteményes kötet (Oxford, Oxford University Press, 1994). A nemzet (bármilyen is az), de mondhatjuk azt is, hogy lényegében bármifajta közösség létrejöttében jelentős szerepet játszik az ellenségkép. Erről bővebben Vamik D. Volkan: *The Need to have Enemies and Allies: From Clinical Practice to International Relationships*. Northvale: N. J., Aronson, 1988. Az ellenségkép fontosságát illusztrálja például az a kilencvenes

- évek eleji identitás-válság, amelyet az USA és a NATO szenvedett el, a Szovjetunió és a keleti blokk összeomlását követően.
- 16 Lipset: i. m., 18. o.
- 17 Lipset: *uo.*
- 18 Gunnar Myrdal: *An American Dilemma: The Negro Problem in Modern Democracy*. New York, Harper, 1944. In Charles W. Kegley Jr. and Eugene R. Wittkopf: *American Foreign Policy*. New York: St Martin's Press, 1996, 262. o.
- 19 Jean-Jacques Rousseau: *A társadalmi szerződés*. Budapest: Gondolat, 1955.
- 20 Erre számtalan példa van, így pl. Nixon beiktatási beszéde (1973). http://avalon.law.yale.edu/20th_century/nixon2.asp letöltve 2012. szeptember 23.
- 21 Lipset: i. m. 19. o.
- 22 Lipset: *uo.*
- 23 Turner Frederick Jackson: *The Frontier in American History*. New York: Henry Holt and Company, 1921.
- 24 A XIX. számú alkotmánykiegészítés alapján in Kenneth Janda – Jeffrey M. Berry – Jerry Goldman: *Az amerikai demokrácia*. Budapest: Osiris, 1996, 460. o.
- 25 Aláírás: 1787. szeptember 17., életbe lépés 1788. június 21.
- 26 A bipoláris rendszerben az ENSZ emberi jogi tevékenységét kritizáló amerikai érv az volt, hogy a „szovjet blokk” összefogva a harmadik világbeliekkel blokkolni tudja az ENSZ munkáját, különösképpen az ENSZ Emberi Jogi Bizottságát, ahol többségben vannak, és Amerika-ellenes propagandát fejtenek ki. Ez az érv a hidegháború végéig természetesen nem használható egy az egyben, de időleges szövetségek, együtt voksolások és blokkolások továbbra is nehezítik időről időre a szervezet munkáját.
- 27 *Az Amerikai Egyesült Államok Nemzetbiztonsági stratégiája*, US Department of State, 2002. szeptember <http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/nsc/nss/2002/>
- 28 Mead érdekes összefoglaló cikket írt a témában: Walter Russel Mead: „God's Country?” *Foreign Affairs*, Vol 85, No 5 (2006).
- 29 Lásd a Kongresszusi Könyvtár gyűjtését a bibliai idézeteket illetően az amerikai elnökök beiktatási beszédeiben: <http://memory.loc.gov/ammem/pihtml/pi bible.html> (2012. szeptember 23.) ezek szerint egyedül Theodore Roosevelt volt az, aki nem használta Bibliát az 1901-es első beiktatása során (a másodiknál, 1905-ben már használta...) Az eskü persze korántsem kötelező, sem az elnökre, sem a tanúkra nézve. Ha az illető nem hisz Istenben – és így számára a Bibliára tett eskü nem releváns – akkor a „szekuláris” esküformát mondja el.
- 30 G. W. Bush: *Országértékelő (A nemzet állapotáról szóló, State of the Union) beszéd* (Gonosz tengelye, „Axis of Evil” – beszéd), 2002. január 29. <http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2002/01/20020129-11.html> letöltve 2012. szeptember 23. Persze elnökként nemcsak G. W. Bush használt vallási elemeket a beszédeiben (lásd a már említett kongresszusi könyvtári gyűjtést).
- 31 William Pfaff: „Religiosity and Foreign Policy: When Power Disdains Realism”. *International Herald Tribune*, 2003. február. 8. o.
- 32 J. B. Judis: „The Chosen Nation. The Influence of Religion on US Foreign Policy”. *The Carnegie Endowment Policy Brief*, 2005. március, No. 37.
- 33 Josef Braml „The Religious Right in the United States – The Base of the Bush-Administration?” *Stiftung Wissenschaft und Politik Research Paper*, 2004.
- 34 Albert Winseman: *Bringing Faith into the Voting Booth: Part II*, Gallup-Analysis, 2003. december 16.
- 35 John Green, Mark Rozell, és Clyde Wilcox: *The Christian Right in American Politics. Marching to the Millennium*, Washington, DC, Georgetown University Press, 2003, 3–7. o.
- 36 Samuel P. Huntington: *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái*. Budapest: Európa könyvkiadó, 2005, 137. o.
- 37 Samuel P. Huntington: *American Politics – The Promise of Disharmony*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 1981, 158. o.
- 38 A Függetlenségi Nyilatkozat (1776 – életbe lépés) in Bödy Pál és Urbán Aladár (szerk.): *Szöveggyűjtemény az Egyesült Államok történetéhez 1620-1980*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 2001, 112. o. Kiemelés tőlem. (E.A.)
- 39 Huntington: *American Politics*, 159. o.
- 40 Szinte minden népnek vannak efféle „szent szövegei”, és a magyar himnusz a legjobb példa arra, hogy Isten nevének emlegetése sem ritka jelenség. Mindenesetre a jelenkori politikában az amerikaiak kétségtelenül többet emlegetik a Teremtőt, mint az átlag szekularizált nyugati típusú demokráciák politikusai.
- 41 Huntington: *American Politics*, 159. o.
- 42 A szekuláris vallás tehát ennyiben minden nemzetre érvényes, hiszen minden nemzetnek van himnusz, ceremóniái, ünnepei, prófétái és mártírjai.
- 43 Európában a „nacionalizmus” szó mást jelent, mint Amerikában. A szó konnotációja negatív Közép-Kelet Európában, míg Amerikában teljesen semleges értelemben használják. Ezért tartottam fontosnak odairni, hogy a „jó értelemben vett” nacionalizmusról van szó, amelyet talán szerencsésebb lenne patriotizmusnak hívni.
- 44 A kiválasztottság érzése egy sor, egykor szebb napokat megélt államra jellemző. Egy részük nem kíván téríteni, más részük igen (lásd Szovjetunió és az Egyesült Államok). Izrael különleges eset, hiszen ott „egy nép – egy vallás” esete áll fenn és

- így keveredik a nacionalizmus és a vallás „kiválasztott nép” kategóriája.
- 45 John Roper : *The Contours of American Politics*. Cambridge: Polity Press, 2002, 22–25. o.
- 46 Az angol „sect” szót talán kiségyházként lehetne megfelelően magyarra fordítani, de én megmaradnék a Lipset által használt terminusnál – azt idézőjelbe téve.
- 47 Lipset: i. m. 19. o.
- 48 Lipset: uo. 60. o.
- 49 Persze minden relatív: az amerikai nemzet Európához képest „kisebb államot” szeretne, ugyanakkor az országon belül vannak természetesen különbségek: az amerikai politikai színtéren a demokráta inkább támogatják az állami intézmények szerepének növelését, mint a republikánusok.
- 50 Huntington: *American Politics*.
- 51 Így például Joseph S. Nye Jr.: *The Paradox of American Power. Why The World's Only Superpower Can't Go It Alone*. Oxford: Oxford University Press, 2002. Az amerikai kivételességet boncolgató teoretikusok foglalkoznak e jelenség Janus-arcúságával is, lásd Michael Kammen: „The Problem of American Exceptionalism: A Reconsideration”. *American Quarterly*, No. 45, 1993 márciusa; Byron Shafer (szerk.): *Is America Different? A New Look at American Exceptionalism*. Oxford: Clarendon Press, 1991; James Chace: „Dreams of Perfection: American Exceptionalism and the Search for a Moral Foreign Policy”. In Leslie Berlowitz, Denis Donohue és Louis Menand (szerk.): *America in Theory*, New York: Oxford University Press, 1988; Joseph Leggold és Timothy McKeown: „Is American Foreign Policy Exceptional? An Empirical Analysis”. *Political Science Quarterly*, 1995. ősz; Stephanson, Anders: *Manifest Destiny: American Expansion and the Empire of Right*. New York: Hill and Wang, 1995 és Lipset i. m.
- 52 Huntington: *American politics*, 18. o. említi Robert McCloskey „*The American Ideology*” c. tanulmányát in Marian Irish (szerk): *Continuing Crisis in American Politics*, Englewood Cliffs. N.J. Prentice-Hall, 1963, 14. o. és Kaspar D Naegele tanulmányát: „From de Tocqueville to Myrdal: a Research Memorandum on Selected Studies of American Values”, *Comparative Study of Values*, Working Paper no. 1, October 1949, Laboratory of Social Relations, Harvard University.
- 53 Charles Hampden és Alfons Trompenaars: *The Seven Cultures of Capitalism*. New York, Doubleday, 1993, 48. o. in Lipset: i. m. 25. o.
- 54 Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Cserépfalvi, 1995.
- 55 Igazából a nemzet fogalmának pontos, mindenki által elfogadott definíciója nemcsak Amerikában kérdéses, hanem mindenhol, hiszen a népvándorlási hullámoknak köszönhetően a Föld népe többszörösen összekeveredett...
- 56 Huntington: *American Politics*, 29–30. o.
- 57 Lásd Robert Kagan: „Cowboy Nation: Against the Myth of American Innocence” *The New Republic*, 2006. október 23.
- 58 Mayall: i. m. 168. o.; Kagan: i. m., A. J. Bacevich: *American Empire: The Realities and Consequences of U.S. Diplomacy*. Cambridge, Harvard University Press, 2002. 7. o.
- 59 Az Egyesült Államok huszadik századbeli 180 fokok külpolitikai irányváltása jelen tanulmányunk nem tárgya.
- 60 Mayall: i. m. 172. o.
- 61 Az Egyesült Államok humanitárius intervencióinak elemzésével könyvtárnyi irodalom foglalkozik, különféle megközelítésekből, úgy mint például: valójában nem érdek-alapú beavatkozásról van-e szó (Noam Chomsky: *A New Generation Draws the Line: Kosovo, East Timor, and the Standards of the West*. New York: Verso, 2001 és Tariq Ali: *Masters of the Universe? NATO's Balkan Crusade*. New York: Verso, 2000), hatékony volt-e, miért avatkoznak be X helyen és miért nem Y helyen (hasonló helyzetben). Gyakran az egymást követő elnökök kritizálják egymást, például G. W. Bush Bill Clintont, mert stratégiai érdekszférán kívül történt beavatkozás. G. W. Bush: *A Period of Consequences*, The Citadel, South California, 1999. szeptember 23. http://www.citadel.edu/pao/addresses/pres_bush.html. Az álláspontok megosztottságát jól jellemzi például Anthony Lake, Clinton nemzetbiztonsági tanácsadójának a kijelentése: „*Nem ellenezhetjük a humanitárius beavatkozást csupán azért, mert különbözik a területszerző vagy terület feletti kontrollt célul kitűző beavatkozásoktól.*” Anthony Lake: *From Containment to Enlargement*. A John Hopkins Egyetemen, Washington D.C. elmondott beszéd. 1993. szeptember 21.
- 62 Magyarics Tamás: „Az amerikai politikai konzervativizmus”. *Múltunk*, 2003/4, 3–35. o.
- 63 Wittkopf művében hasznos táblázatok találhatóak, amelyek szerint például a sikeres külpolitikai akciót végrehajtott elnök népszerűsége igen jelentősen megnő az akciót követően. Eugene R. Wittkopf: *Faces of Internationalism. Public Opinion and American Foreign Policy*. Durham and London: Duke University Press, 1990.
- 64 Jefferson beiktatási beszédében megerősíti a washingtoni tradícióhoz való hűségét: arra figyelmeztet, hogy jobb elkerülni a „kusza szövetségek”-et („*entangling alliances*”). William Jefferson, 1801. március 4. <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=25803>
- 65 John Quincy Adams beszéde (1821. július 4.) in Walter LeFeber (szerk.): *John Quincy Adams and*

- American Continental Empire*. Chicago: Times Books, 1965.
- 66 Még a kissingeri realizmus hatása és befolyása alatt álló Nixon sem tudta megkerülni ezt a kérdést.
- 67 Bármely fajta identitás egyik legnagyobb összefogó, kialakítást elősegítő, csoportot összetartó eleme, ha az identitás hordozója valami ellenében tudja meghatározni az identitását, van „mihez képest”?
- 68 Ez így nem teljesen igaz, de a retorikában legtöbbször így jelenik meg. Kissinger azt írja, hogy az angolok (Grey külügyminiszter) vetették fel először a világszervezet tervét Wilsonnak lásd Henry Kissinger: *Diplomácia*. Budapest: Panem-Grafo Kiadó, 1998, 218. o.
- 69 Szövege megtalálható in Bódy: i. m. 356. o.
- 70 Az ENSZ Alapokmánya (1945. június 26) és <http://www.un.org/aboutun/charter/>, magyarul in Dunay Pál, Kardos Gábor, Kende Tamás, Nagy Boldizsár: Nemzetközi jogi szerződések és dokumentumok. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1991, 436–465. o.
- 71 Mint például az USA 1985-ben, amikor feltételezhetően líbiai terroristák merényletet követtek el Berlintben amerikai állampolgárok ellen, líbiai célpontokat bombázott.
- 72 Az Egyesült Államok az emberi jogok tiszteletben tartására hivatkozva próbálta meg kiszabadítani az iráni amerikai nagykövetségen foglyul ejtett állampolgárait.
- 73 Wittkopf: i. m.
- 74 Woodrow Wilson beszéde a West Point-i Katonai Akadémia évzáróján 1919. június 13., in Arthur S. Link (szerk): *The Papers of Woodrow Wilson*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1966, 37. kötet 212. o.
- 75 Woodrow Wilson beszéde a Kongresszus közös ülésén (1917. április 2.) in Link i. m. 41. köt. 526–527. o.
- 76 Kissinger: i. m. 220. o.
- 77 A globális-lokális érdekek ütközésére szép jelenkori példa az, hogy G. W. Bush elnök 2001. június 11-én visszautasította a kiotói konferencián elfogadott kibocsátási ráta Egyesült Államokon belüli bevezetését, mondván, az ütközik az amerikai nép érdekeivel.
- 78 Példa: Ruanda esete, ahol emberek százezrei haltak meg és sokáig mégsem avatkozott be az ENSZ – mivel egyik tagállama vagy egy nemzetközi szervezet sem bocsátotta rendelkezésére haderejét.
- 79 Kissinger: i. m. 230. o.
- 80 Elvileg a szövetség szerződéses formában való megkötése kötelezettséget jelent az aláírók számára, ám a kötelezettség betartását igen nehéz számon kérni – ha azt elmulasztják, a szerződés felbontását jelenti, ami nyilván szándékolt. Bilaterális szerződés esetén a szerződő feleknek csak egymás szankcióitól kell tartaniuk. Minél kevesebb a szerződő felek száma, annál kevésbé betartatható a szerződés, mert a benemartásból adódó szankciókra a felek nyilván számítanak, valamint ez nem akkora mértékű, mint egy multilaterális, katonai garanciákat is tartalmazó szerződés esetében. A Nemzetek Szövetsége ugyan multilaterális volt, de katonai garancia, a benemartás szankcionálása híján életképtelennek bizonyult.
- 81 Woodrow Wilson Szenátushoz intézett üzenete 1917. január 22. in Link: i. m. 40. köt. 539. o.
- 82 Reagan beszéde 1983. március 8-án. In Fischer Ferenc: *Megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai 1941–1991*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2001, 329. o.
- 83 Reagan titokban megtörte a Carter elnök által bevezetett Irán elleni embargót (titkos fegyverszállítással), és az ebből befolyó összegből támogatta a nicaraguai ellenzék (kontrákat). Az ügy kipattanását követően az elnök veszített a népszerűségéből és megingott az amerikai polgárok államuk intézményeibe vetett hite és az elnök által irányított külpolitika feltétlen támogatása. A kongresszus igen szkeptikussá vált a feltartóztatás reagani értelmezésével szemben.
- 84 Lásd Huntington már említett „*national civil religion*”-jét (Huntington: *American Politics*, 159. o.)
- 85 A patriotizmus szó gazdagodott egy konnotációval az ún. USA Patriot Act (aláírás 2001. október 26., életbe lépés 2002. február 1.) megszületése óta. A PATRIOT egy betűszó: a törvény címének kezdőbetűinek az összeolvasása adja ki. (Uniting (and) Strengthening America (by) Providing Appropriate Tools Required (to) Intercept (and) Obstruct Terrorism). A törvény a 2001. szeptember 11-ei események hatására született, szinte pánikhangulatban. A kongresszus és a szenátus is elsősorú többséggel támogatta. Életbe lépése óta rengeteg hangos kritika érte az amerikaiaknak oly fontos szabadságjogok korlátozása miatt, számos esetben támadták meg különféle bíróságok előtt, és nemegyszer alkotmányellenesnek is minősítették egy-egy passzusát. 2005-ben felülvizsgálták, és néhány ellentmondásos elemét módosították.

Hány szabadságharcost deportált 1956-ban a szovjet hadsereg?

(Gondolatok Váradi Natália forráskiadványa kapcsán)

A jó emlékezetű Litván György a *Mítoszok és legendák 1956-ról* szóló eszme-futtatásában a „*történelmi igazsággal... ellentétes legendák*” közé sorolta – egyebek között – a Szovjetunióba deportált felkelőkről és szabadságharcosokról szóló híreket. Idézte ugyan Szerov tábornok és Jurij Andropov nagykövet 1956. november 14-én Moszkvába küldött jelentését, amelyben az illetékesek tájékoztatták Hruscsovot és társait: „*Ma, november 14-én valóban Csap állomásra irányítottak egy kisebb szerelvényt olyan letartóztatottakkal, akik a vizsgálati anyagban úgy szerepelnek, mint a fegyveres lázadás tevékeny résztvevői és szervezői. A szerelvény áthaladt a határon. [...] közben a foglyok két állomáson cédulákat dobáltak ki, amelyekben tudatták, hogy Szibériába viszik őket. Ezeket a cédulákat magyar vasutasok felszedték, és értesítették a dolgról a kormányt. A mi vonalunkon utasítás ment arra, hogy a jövőben a letartóztatottakat zárt gépkocsikon szállítsák megerősített konvoj-jal.*” Eljárásukat azzal indokolták, hogy „*Magyarországon nincs olyan, a foglyok elhelyezésére kellően felkészült börtön, ahol biztosítani lehetne az objektív vizsgálat lefolytatását.*”

Szerov érvelését – folytatta saját szavaival a történész – „*Moszkvában nem fogadták el [...], s utasítást adtak [...] a deportálások leállítására.*” Litván szerint „*néhány száz, talán ezer körüli fogoly került az ungvári és a munkácsi börtönbe, ezeket – lekopasztva – december és január folyamán visszazállították. (Egy ilyen esetet... sikerült pontosan rekonstruálni).*”

Ígaza van Litvának, hogy a szibériai deportálás – bizonyíték hiányában – legenda, mendemonda. A deportálást azonban Szerov és Andropov túlbuzgóságának betudni, inkább Hruscsov-mentés, semmint történelmi igazság. Szerov jelentése ugyanis így folytatódott: „*Megmagyaráztam Kádár elvtársnak, hogy a hadosztályok különleges ügyosztályai utasítást kaptak a lázadás mindazon szervezőinek letartóztatására, akik fegyveres ellenállást tanúsítottak a szovjet hadsereg egységeivel szemben, valamint azon polgárok letartóztatására, akik szították és kirobbantották a nép gyűlöletét a kommunisták és államvédelmi szervek munkatársai ellen, aminek következtében ezek egy részét lelőtték, felakasztották és megégették.*”

Az adott szituációban a birodalom urai nyilvánvalóan rendkívüli hatalommal ruházták fel Szerov tábornokot (aki egyébként a szovjet Állambiztonsági Bizottság elnöke volt) és Andropov nagykövetet, de a magyar állampolgárok Szovjetunióba hurcolását csak Moszkvából kapott parancs alapján cselekedhették. Az ügynek ugyanis a magyarországi belügyi és politikai, nemzetközi diplomáciai és szovjetunióbeli (börtönzési, ellátási, egészségügyi, *bűnvallatói*) következményeivel is számolni kellett. A deportálás elrendelésében feltehetően szerepe lehetett a cári időkből örökölt, Sztálin uralma alatt grandiózussá terebélyesedett Gulág-világ megoldást ígérő ösztönös reflexeinek. Ezt az automatikus beidegződést azonban kikezdte a magyar vasutasok sztrájkja, a diplomáciai tiltakozás és a világsajtó Moszkvát lejárató háborgása. A II. világháborút követő győzelemi mámorban szó nélkül túrt, a háborús szenvedésekre és áldozatokra gyógyírként szolgáló klasszikus gyarmati módszert egy évtizeddel a háború után Európa és az USA már nem tolerálta.

A „*néhány száz, talán ezer körüli fogoly*” Ungvárra, Munkácsra hurcolásával kapcsolatban a történész nem kerülheti meg a kérdést: milyen foglyokról van szó?! Netán hadifoglyokról?! Külső hatalom hadserege nemzetközi jog szerint csak a háborúban elfogott katonák fölött rendelkezhetett, kölcsönösen szavatolt etikai és jogi normák betartása mellett, a harctéren elfogott katonák fölött.

A Szovjetunióba történő deportálás – Litván György munkácsi és ungvári rabságra szelídített legendáriuma ellenére – tömeges és botrányos, az utókor történészeit is próba elé állító gonosz valóság volt. A közbüntényesek, zenebonázók, gyilkosok, gyújtogatók, rablók, lázadók, az államhatalom megdöntésére szervezkedők üldözése ugyanis a területe és állampolgárai fölött szuverenitással rendelkező állam rendőrségének a feladata. Hadifoglyot – nemzetközi jog szerint – két fél egymással szembeni háborúja során „illik és lehetséges, olykor szükséges” ejteni. Ilyen esetben azonban a győztes és vesztes felet egyformán kötelező hadi jog lép érvénybe. Tűszokat, a 16–17. századi török–magyar végvári harcoktól, valamint az 1919-es vörös terror hatalomgyakorlótól eltekintve, a Kárpát-medencében anarchisták, partizánok, bankrablók és gyarmatosítók szoktak szedni, rejtegetni. Máshol is többnyire csak a gyarmattartó hatalmak hadseregei gyakorolták ezt a minden jogi és morális normát felrúgó önkényt.

Bármiként bagatellizáljuk „*ezer fogolyra*” a tagadni és elhallgatni ma már lehetetlen tény, Szerov és Andropov, a jelentéseiket ismerő moszkvai pártvezetők, mint a törvénytelenységben közreműködő hazai segítők cselekedetei is, csak a nemzetközi és az európai jogrend normái szerint ítéltetők meg.

A még lappangó források nem teszik lehetővé a Litván György által „*talán ezerre*” becsült deportáltak számának végleges pontosítását. Csak annyi bizonyos, hogy ennek a számnak többszörösét fogták el a már évek óta hazánkban tartózkodó csapategységeket pár nap alatt felváltó tankhadosztályok személyzetéhez „csatolt” szovjet állambiztonsági egységek. Váradi Natália utal arra, hogy Juscsenko államelnök 2007 júliusában az Ukrajnába látogató Sólyom László köztársasági elnöknek egy olyan listát adott át, amin az 1956. november–decemberben ukrán területre hurcolt háromezernyi magyar állampolgár neve szerepelt. Szerov KGB elnök 1956. november 11-én Budapestről azt jelentette Hruscsovnak, hogy a parancsnoksága alá tartozó állambiztonságiak addig 3773 embert őrizetbe. Közülük hétszázat erős őrizettel titokban Csapra szállítottak. November 13-ra az őrizetbe vettek száma 4056-ra, a Csapra irányítottaké pedig 767-re szaporodott.

November 14-én 16 órakor a magyar rádió hírolvasója az MTI információjára hivatkozva közölte: „*Szolnokon keresztül kopaszra nyírt fiatalokat hurcolnak a Szovjetunióba.*” Pár perc múlva a BBC híradásában is elhangzott a hír.

A szovjet hadsereg parancsnokai hallgattak, a magyar hatóságok vezetői tagadták az információt. A lakosság nyugtalansága, a vasutassztrájk kirobbanása és az MDP utódpártjaként megalakult MSZMP vezetői a Szabolcs-Szatmár megyei kommunistáktól kértek tájékoztatást. Nyíregyházáról a megyei pártbizottság gépkocsijával öten indultak – Kemece, Demecser, Pátroha, Kisvárd, Fényeslitke, Komoró, Tuzsér útvonalon – Záhonyba. Az útba eső községekben száznál több, a vonatból kidobált tájékoztató cédulát szedtek össze. Az alkalmi nyíregyházi delegációt a Münnich Ferenc által kinevezett záhonyi kormánybiztos „hozta össze” a szállítmányozást ellenőrző szovjet katonai testület vezetőivel, akik a vasutasok gyűjtötte cédulák megtekintése után kénytelenek voltak elismerni a deportálás tényét. A beismerést a delegáció jelentette Münnichnek: „*november 14-én... 3 órakor valóban előfordult az a sajnálatos eset, hogy egy hat kocsiból álló szerelvény, amelyben magyar foglyok voltak, elhagyta az országunk határát.*”

A Szerov Hruscsov üzenetváltások mindegyikét nem igen ismerjük. A november 19-i Szerov-jelentés már 4700 ember (közöttük 231 katoná) őrizetbe vételéről szolt. Ezek közül 860-at Ungvárra és Sztrijbe szállítottak. A jelentés mellékesen említette, hogy kezdetben a katonai parancsnokok az állambiztonsági szervekkel történt egyeztetést mellőzve is küldtek foglyokat Csapra. Így került az ungvári gyűjtőtáborba az a 68 ipari tanuló, akiket az egyik Budapesten állomásozó hadosztály parancsnoka indított útnak. A jelentésekből az is kiderült, hogy a „foglyok többségénél hiányoztak a letartóztatáshoz szükséges dokumentumok, ... néme-lyek a listákon sem szerepeltek, ... a letartóztatottak között 14-17 éves kamaszok, köztük lányok is vannak...” A nyelvet nem beszélő katonák véletlenül, vagy a magyar segítők bosszújától feltűzelve, ráfogás alapján fogtak el embereket. [Holodkov jelentése Dudorovnak]. A KGB egyik összesítő listáján 1956. november 15-én az Ungvárra hurcolt 847 fogolyból 23 nő volt. 74 deportált 18 éven aluli volt. Az Ungváron őrzöttekből, az újonnan érkezettek számára szükséges hely miatt 463 embert Sztrij városába szállítottak. A kihallgatandók és vallatandók nagy száma arra készítette Holodkov belügyminiszter helyettest, hogy Ungvár, Munkács és Sztrij mellett Drohobics, Csernovci és Sztanyiszlav városok börtöneibe is irányítson foglyokat.

A Várad Natália által megtalált források nagyobbik hányada még feldolgozatlan. A deportálást bizonyító – publikált – névsorok mellett kiderül a forrásokból, hogy az elhurcoltak fogadására, őrizetére és vallatására külön állambiztonsági alközpontot szerveztek. A legendák bizonytalanságába szépített deportáltakat vallatták is, és volt eset, amikor testi fenytést, tortúrát alkalmaztak. A vallatottaktól – súlyos büntetés kilátásba helyezése mellett – szigorú „titoktartási fogadalmat” követeltek. Ezt a fogadalmat elfelejtették a tolmácsoktól, a foglyok ellátásában közreműködöktől „kivenni.” A kisegítő személyzet, különösen a tolmácsok között voltak ukránul és oroszul beszélő magyarok is.

Mint a hazai kutatók többsége, kezdetben Várad Natália is a közlevéltárakban és a Szovjetunió összeomlása után megszólaló egykori közreműködök „emlékezetében” kereste a deportáltakra vonatkozó információkat. Az egykori közreműködök „igazították el,” hogy ne a hadtörténeti, ne is a civil ügyeket regisztráló közlevéltárakban, inkább az állambiztonsági iratai között keresse kérdéseire a választ. A Kárpátaljai Területi Állami Levéltár ungvári részlegében kutató történész ugyanis csak a kárpátaljai lakosság magyarok melletti rokonszenvéről, és az azt megbosszuló helyi igazságszolgáltató szervek ítéleteiről talált forrásokat. Kiskorúak gyerekes röpcédulázásairól, középiskolás diákok romantikus viselkedéséről, ezekkel kapcsolatos büntetőjogi felelősségre vonásokról tudósítottak az iratok.

Az állambiztonsági szervek által elfogott deportáltak sorsával foglalkozó iratok – érkezés, elhelyezés, egészségügyi problémák, továbbküldés, kihallgatás, vallatás, hazaszállítás stb. – harminc vaskos kötegben Ukrajna Állambiztonsági Hivatalának [KGB] az ungvári archívumában található. Ezek 30 vaskos kötegeből publikált 150-160 nyomtatott oldal-nyit – ukrán és orosz nyelvről magyarra fordítva – Várad Natália.

A kihurcoltak és hazaküldöttek listái mellett a mutatóban közölt néhány kihallgatási jegyző-könyv tartalma sokkal több és lényegesebb információt ígér, mint amire a deportáltak neveiből, életkorukból, összegyűjtésük helyéből, elhurcolásuk és hazabocsátásuk dátumából következtetni lehet. A véletlenül vagy előre összeállított listák alapján elfogottak Szovjetunióba hurcolásról, a fantáziát meglödítő kihallgatásokról és vallatásokról Várad Natália forráspublikációja így is lehánt-ja a titkok burkát. Legendából nyomon követhető történelemmé „konszolidálódnak” a ráfogások, találgatások és kósza hírek. A nemzetközi felháborodást keltő, Magyarországot szolidabb megítélés szerint is gyarmatként kezelő, fél századig tiltott történelem lényege a vallatók által rögzített jegyző-könyvekben lappang, és annak a vallatás közben elhunyt állampolgárnak a sorsában, akinek a holt-testéről a hozzátartozók előtt sem lebbentették föl a halotti leplet, arcának borzalmas sérülései miatt.

A források, a szovjetek nemzetközi joghoz való viszonyán túl, bőven ígérenk információit erről a jogtalanságról. A cirill betűkkel, orosz és ukrán nyelven rögzített dokumentumokból „latin abc-re átírt” névanyag elvéve „elírást” is tartalmaz. Egy-két kivételtől eltekintve, az *összesítő tabellában* szereplő 847 név viselője hazai forrásokból (születési anyakönyvekből, lakhelynyilvántartásokból) azonosítható. A kihallgatottak rögzített valloásaiból, a kísérőlevelekből az is kiderül, hol, mikor és miért fogták el őket. Könnyen azonosítható az a „különleges kontingensként kezel” *félszáz kiskorú tanuló* is [Balázsiné kivételével valamennyien 1939 és 1942 között születtek] – *köztük kilenc lány* –, akiket 1956. november 17-ig a Kárpátalja Megyei 1. számú börtönben tartottak fogva, és Ungvárról az 1933-ban született Balázsiné Kiss Erzsébet kíséretében 1956. november 17-én indítottak vissza Debrecenbe. Mellékesen jegyezzük meg, hogy a vallatók – bizonyára a nemzetközi felháborodás következményeit elkerülendő – szégyenükben a kiskorúak egy részét, főleg a leányokat, nem vették fel a fogvatartottakról hazaküldésük előtt készült összesítő listára.

A deportálások november 4-én kezdődtek. November 7-én estig naponként egy, esetleg két személyt indítottak útnak. November 8-án már 24-et, 9-én 58-at, 10-én 319-et, 11-én 230-at, 12-én 42-t, 13-án 13-at, s az ominózus november 14-én, amikor a vasutasok és az MTI jóvoltából nyilvánosságra került, és a BBC is hírt adott a magyarok deportálásáról, 136-ot. November 15-én – a botrány kirobbanását követően csak 6-ot. Az emberek összefogdosása azonban továbbra sem szűnt meg. Folytatódott a külföldre hurcolásuk is, de már szigorúan zárt és konvoj által kísért gépkocsikkal. A hadsereg által elfogottakat a KGB alkalmazottai gyűjtötték össze, és az alábbi településekről indították Csapon keresztül Ungvárra: Záhonyból (kettőt), Veszprém (87), Tamási (6), Szombathely (52), Szolnok (7), Székesfehérvár (11), Pécs (17), Nyíregyháza (22), Miskolc (13), Dombóvár (5), Debrecen (25). Budapestről 549 embert.

Nem szerepelnek az összesítő listán azok, akiket a hadsereg túlbuzgó tisztjei elfogatásuk után a KGB-vel való egyeztetés nélkül indítottak útnak. Nem került az összesítő listára az a hús személy sem, akik az SZTK (társadalombiztosítási szervezet) alkalmazottaiként 1956. október 27-én már Ungváron voltak. Nem elképzelhetetlen, hogy őket és a különös kontingensként kezelt 49 diákot a felügyelő tanárakkal, Balázsiné Kiss Erzsébettel együtt az 1956. október 23-án délben, a Debrecenben eldördülő lövések vezénylői, a kirobant elégedetlenséget megtorolni akaró MDP funkcionáriusok (félelemkeltés vagy példastatuálás okán) hurcoltatták el. Az sem lehetetlen azonban, hogy a SZTK alkalmazottak és a diákok szervezett tapasztalatcserén, tanulmányúton tartózkodtak Kárpátalján, és a hazai események hírért hallván, az ungvári állambiztonsági szervek számára elviselhetetlen módon nyilvánították ki rokonszenvüket. Az sem zárható ki, hogy túszként fogták rabságra őket, a Debrecenben tartózkodó orosz családok bántatlanságának biztosítékaként. Eddig csak annyi bizonyos, hogy a KGB mindkét csoportról nyilvántartást vezetett, s amíg a történetírás nem tisztázza sorsukat, csaponghat köröttük a találgatás, és átfordulhat bármikor legendává.

A Váradi Natália publikálta források – azon kívül, hogy a Litván György által bizonyítottan elfogadott egyetlen deportáltat immár cáfolhatatlanul legalább kilencszázra „sokasított” – bizonyítják, hogy a Szovjetunió politikai vezetői és katonai parancsnokai hadban álló felek által (a gyarmattartó birodalmak diktátorainak és helytartóinak viselkedésével ne példálózunk) alkalmazni szokott módszerekkel kezelték 1956. október 23-tól 1957. január közepéig, végéig a Magyarországon zajló eseményeket.

Az összesítő táblázatok, a 10-12-20-22-es kontingensekben végrehajtott egyenkénti kihallgatáson túljutottakat regisztrálták. A vallatási jegyzőkönyvekből – a Maléter Pált Tökölre kísérő személyzet néhány tagjának kihallgatása során felvettekből – *izelítő*t közölt

a történész. Publikálta – a szovjet állambiztonsági szervek által elfogott, és Ungvárra hurcolt – három német vöröskeresztes segélyező egyikének – Horst Wragge – magyar nyelvre átültetett vállatási jegyzőkönyvét, és az őrizetbe vételekor a személyes tárgyairól készült leltárt.

Végül a Kárpátalján kisebbségben, de egy tömbben élő magyarok 1956-hoz való viszonyáról közöl a források publikálójá néhány vállatási jegyzőkönyvet és bírói ítéletet. A kárpátaljai magyarok közül az eddig felderített iratok tanúsága szerint 18 személyt ítélte a bíróság összesen 78 év 3 hónap börtönre. A legsúlyosabb ítéletet – 15 év Mordvinföldön letöltendő fogságot – Bucsellá József fancsikai lakos kapta, aki a szovjet hadsereg katonájaként nem volt hajlandó „magyar testvérei ellen harcolni”. Dezertált, de később elfogták.

A magyarokkal rokonszenvező „*röplapok*” terjesztéséért ítéltek el tizenegy tanulót (többségükben a nagyszőlősi 3. sz. középiskola magyar diákjai), akik sima és vonalas *irkáikból* kitépelt (167×144 mm nagyságú) lapokra, saját kezükkel hazafias, ellenállásra buzdító szöveget írtak, a bűnjelként máig őrzött grafit és színes ceruzákkal. Ezeket kerítésekre, házak falára kiragasztották. Erről „*az államellenes összeesküvésről*” a KGB értesülve, kirendelte Zsukov százados „*járási rangidős operatív megbízottat*” az ügy kivizsgálására. A százados a begyűjtött és a készítőiknél talált *plakátokat*, a készítésükre használt grafit és színes ceruzákkal együtt bűnjelként lefoglalta. Írásszakértői jelentést készíttetett, és „vádát emeltetett” az összeesküvők ellen. A bíróság a diákokat és pártolóikat a vádban megfogalmazott államellenes lázadásban bűnösnek találta. A három hónapra elítélt eszenyi Balla Ilonán kívül tíz emberre egyenként másféltől hat évig terjedő börtönbüntetést szabott ki. A büntetésüket többségüknek Mordvinföldön, kettejüknek Vorkután kellett letölteniük. Arról már nem szólnak a források, hogy szabadulásuk után – a mindig éber figyelők jóvoltából – milyen sors várt rájuk. Feltehetően hasonló, mint az Ungvárra, Munkácsra, Szrijbe, Drohobicsra, Csernovciba és Sztanyiszlavba deportált magyarokra itthon, 1957 januárját követően.

(Az 1956-os forradalom és szabadságharc kárpátaljai dokumentumai. (Forrásválogatás) Vál., közreadja, bev.: Váradai Natália, szerk.: Galambos Sándor. Nyíregyháza, 2012, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 191 p.)

Emil Schultheisz: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente – könyvismertetés

---

A Tardy Lajosnak ajánlott 280 oldalas könyv („Művészet és gyógyító művészet – Orvostörténeti töredékek”) válogatás a szerző 1957–2007 között írt tanulmányaiból és előadásainak kivonataiból, amelyek neves szakfolyóiratokban láttak napvilágot német, angol, francia és olasz nyelven. A szerző maga állítja, hogy az írásai „fragmentumok, tárgyak szerzeágazó, ezért a gyűjtemény heterogén” de ezen önítélet alól a könyv olvasása során azonnal felmentjük. Kiderül ugyanis, hogy az európai orvostörténelem mesterének műhelyében járunk. Schultheisz a tapasztalt orvos és történész sokat látott szemével tekint a történelmi adatokra, ezáltal és a közlés szenvedélyétől válik a könyv egységessé és lelkesítővé.

A közlemények és esszék sok évtizedes kutatómunka eredményei, melyek becses forrásait Európa számos városában lelte föl. Ezek közül említem Budapest, Prága, London (Wellcome Orvostörténeti Könyvtár, British Múzeum), Bécs, Bazel, München, Krakko és Berlin egyetemi könyvtárait és kéziratgyűjteményeit, melyeket elszánt peregrinusként látogatott és lankadatlanul kivonatolta a számára értékes személyekre és történelmi korokra vonatkozó adatokat; ezeket írásban és fejében hazahozta.

Az előítéletes olvasóban – aki jobban hisz a jelenkor technikai vívmányaiban, mint az alkotó észben, ezért az előző korok tudományát kezdetlegesnek tekinti – felmerülhet a kérdés, hogy a késő középkor, a reneszánsz és a felvilágosodás korának orvosai valóban olyan kiválóak voltak-e, amilyenek a szerző láttatja őket? Akikről a könyvben szó van, azok igen, ebben nem kell kételkednünk. A betűk ereje hatalmas, még nagyobb, ha avatott kéz veti papírra. El tudom képzelni a diadalmas érzést, amikor előkerül a régóta óhajtott nyomtatvány vagy elrejtett kézirat, és világossá válik egy régen elmúlt személy minden viselt dolga. Átlényegül, ő maga szinte hallhatóvá lesz. Beszélgető társává válik, hazája nyelvén vagy latinul, a kultúra ősi nyelvén szól, és asztalunkhoz ül. A német és angol nyelvű dolgozatok elegáns irodalmi stílusa erősíti az olvasóban ezt a benyomást. Helyreállítani az orvostörténelem folyamatosságát, ez a nagy dolog! Ez sokkal több, mint az állandóan hallható közhely, hogy „a jelen a múltra építkezik”, ami nem igaz, mert nem is lehetséges. Schultheisz munkamódszere egyszerű. A múlt különösen értékesé akkor válik, ha példázattá tehető. A szerző – hol csodálattal, hol a fiatalabb szellemi testvér megértő, humanista tekintetével, részben elfelejtett, részben ismeretlen személyeket mutat be, akiknek a gondolkodása megcsodálható, és elfogadásuk önismereti gyakorlattal ér fel a jelenkor orvosai számára.

Ezek közül csak néhányat említek. Több tanulmányban olvashatunk *Sigimundus Albicus*-ről (1360–1427), a XV. század elején gyógyítással is foglalkozó főpapról. Albicus szellemi ember, jellemében is érdekes személy volt. Legendás királyunk luxemburgi Zsigmond német-római császár udvarában is működött, ő volt az orvosok között a legjobb. A Prágai Egyetemen tanult, orvosi címét is ott nyerte el. Wenzel király személyes orvosa és bizalmasa lett, később a király támogatásával Prága püspöki székét is elfoglalta. A huszita mozgalmak veszélyei elől menekült Budára. Rendkívül meglepő, hogy Albicus írásaiiban nincsen nyoma a skolasztikus merevségnek, tollát a jó megfigyelő biztonsága vezette. A szerző kimutatja, hogy a pestis megelőzéséről írt latin és ónémet szövegek identitásuk miatt Albicus eredeti fogalmazásából származhatnak. Albicus három fontos munkája 1484-ben 57 évvel a halála után jelent meg Lipcsében (1. *Az orvosi gyakorlatról*, 2. *A Pestisről*

és 3. *Az emberek kormányzása*). Albicusról a szerző azt állítja, hogy a józan empiria híve volt, pl. a gyakori érvágást feleslegesnek tartotta. Erről eszünkbe juthat, hogy csaknem 400 évvel később George Washington halálát, banális betegségében végzett sorozatos érvágással okozhatta dr. Craiks, akit ezért a törvény sem marasztalt el. Vannak évszázadokkal dacoló orvosi tévedések és vannak túlélő orvosi babonák.

A szerző a középkori – a pestissel foglalkozó – orvosi irodalom kutatása során, Bécsben a nemzeti könyvtárban akadt egy addig ismeretlen orvos, *Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino* írásaira. (Nem azonos a *Scherrenmüller Bartholomaeus*-sal, aki 1450–1493 között élt, 1492-ben az első orvosprofesszor lett Tübingenben). Meister Bartholomeus életének nagy részét Raguzában (Ragusa, ma Dubrovnik) töltötte. Zsigmond onnan hívta a híres orvost magához Budára. Bartholomeus orvosi-filozófiai tárgyú kézikönyvét Zsigmond királynak ajánlotta Budán; a könyv 1433-ban készülhetett. A pestis megelőzéséről és gyógyítási kísérleteiről szinte modern felfogást vallott, a tanácsai között nincsen helye a miszticizmusnak.

A magyar későközépkor orvoslásának története kevésbé feltárt volt. Az erre az időszakra vonatkozó írások különösen értékesé teszik Schultheisz munkáját. Zsigmond uralkodása alatt a korai humanizmus és a reneszánsz szellemi áramlatai fellazították a dogmatikus és skolasztikus gondolkodást. Buda Európa egyik kulturális centruma lett. A XV. század elején Zsigmond által alapított egyetemen – néhány évig – orvosi fakultás is működött. A budai középkori egyetem három évtizeden keresztül a krakkóiival állt szoros kapcsolatban. Az 53. oldalon arról olvashatunk, hogy Magyarországon 1470-től 1558-ig nem volt egyetem, hanem a krakkói egyetemen létesült egy „bursa”, ahol csekély számú hallgató medicinát is tanulhatott. Az orvosok nem ritkán magas állami és vallási pozíciót is betöltöttek az udvarnál. Ezt az életutat példázza *Siegfried von Degenberg Johann Stock*, aki udvari orvosként a császári tanácsadó méltóságig emelkedett. Ebben a fejezetben értesülünk a Nagy Lajos királyunk által 1367-ben alapított Pécsi Egyetemről, melyen medicinát feltehetően nem oktattak. A XV. század elején a Pécsi Egyetem már „schola maior”-ra alakult, ahol jogot tanítottak. Az V. Urbán pápa bullájára hivatkozó jelenkori Pécsi Egyetem alig tud erről az időről az egyetem működésére vonatkozó dokumentumokat felmutatni.

A bemutatott kor jeles személyeinek kapcsolatai a XV. század nagyrészt ismeretlen szellemi mozgalmainak gazdagságát bizonyítják. Az 1496-ban Kassán született *Johannes Antonius Cassoviensis* -ről kiderül, hogy *Rotterdam* *Erasmus* levelező társa és barátja volt. A krakkói és páduai egyetemen tanult. Pádua (Padova) felé Baselen át vezetett az út, ezért ott 1524-ben hosszabb időt töltött és megismerkedett Erasmusszal, aki latinra fordította Galenos munkáit (1526) és a könyvet neki ajánlotta. (Itt említjük egy másik tanulmányból, hogy: Galenus minden orvosi munkája görög nyelven 1525-ben Velencében jelent meg, amelyhez a reformátor *Philipp Melanchthon* (1497–1560) írt előszót. Ebben Galenust a medicina hősei közé emelte, Asklepios és Hippocrates mellé. Melanchthon arisztotelianus volt, természettudományos tankönyvét az iskolai oktatásban a XVII. század közepéig használták). Antoninus Cassoviensis 1519-től intenzíven foglalkozott medicinával. Kiváló stílusban és szemléletesen írt Erasmus érzékenységről és testi bajairól, akinek az egészséggel és a betegségekkel kapcsolatban elképzelései főként saját gyengélkedéseiből származhattak. Erasmus szívesen vette Antoninus tanácsait, és hogy a betegségei elől meneküljön, ezeket megfogadta. Kora orvosairól és az orvostudományról oly mértékben elfoglult dicséretet zengett, amit már – ismerve Erasmus humorérzékét – a mai olvasó finom iróniának érez. („*Az orvostudomány dicsérete*” fordította: Magyar László András). Az orvos és Erasmus barátságának értékes hozadéka az volt, hogy Antoninus szétosztotta Erasmus könyvajándékait a magyar és lengyel humanisták között. A török invázió után

Kassán maradt, Erasmus tanait terjesztette és halála után támadoi ellen egy elégiában védte meg. Micsoda kapcsolatrendszer (!), gondolja az olvasó, amikor kiderül, hogy *Josef Zimmermann* (a humanista – talán az, akinek a képét a Kunsthistorisches Múzeumban anyyniszor megcsodáltam) Cassoviensis sógora volt.

A *Vadianusról* írt értekezés ismét a XV. századi Európa szellemi pezsgését bizonyítja. *Conrad Celtis* volt az, aki 1497-ben Budán alapította meg a Dunavölgy literatorai (tudósai) összefogására a *Sodalitas Litteraria Danubiana* társaságot (!). A tudósok kapcsolatkeresése, az ún. „peregrinatio scientifica” élénk lehetett a század végén. Például *Johannes Sambucus* (Zsámboky) körbejárta Európa tanulásra alkalmas városait, majd a legjobb helyen, Páduában tanult orvoslást (96. oldal).

A recenzió írója nem történész, hanem olvasó, ezért a könyv szerzőjénél nagyobb szabadsága van a könyv tartalmának értelmezésében, de a tanulmányok pontos adatközlése és tiszta ismeretanyaga miatt állandóan ügyelnie kell a gondolatársításaira. Ez a könyv tudományos, és nem tűri sem az általánosítást, sem a céljától elütő interpretációt. Az újdonságok kereséséhez szokott olvasó azt kérdezhetné, hogy mi a szerző célja ezzel az ünnepélyes múltban járással. Azt hiszem, hogy semmiképpen nem az, hogy a jelennek gyakorlati útmutatót kínáljon fel. A szellemi kalandozás önmagát jutalmazza meg és azokat a kutatókat, akik a jelenkor vékony kérge alatt keresik eszméink eredetét. Ezen felül, a megszerzett ismeretek gazdagító és nevelő hatása kétségtelen.

Erre jó példa a „*Prüfung der Köpfe zu den Wissenschaften*” (Zeitschrift für Ärztliche Fortbildung. 1959; 2/22: 1447-49) című tanulmány. Ebben az 1580 körül élt spanyol *Juan Huarte* – orvosi körökben jóformán ismeretlen – munkáit tárgyalja. *Lessinget* Huarte írásában az „examen” fontosságának szemlélete foghatta meg úgy, hogy nekiállt a spanyol szöveg fordításának. *Lessing* fordításai a kortársaira nem gyakoroltak hatást. *Schultheisz* szerint azért nem, mert Huarte szembekerült az egyházzal. Az 1575-ben megjelent „*Examen de ingenios para las ciencias*” lényegében orvosi pszichológiai munka, amelyben Huarte több száz oldalon keresztül az emberi intelligencia és a morál kérdéseivel foglalkozik. A XVI. század végéről szól a szigorú ítélet a mához Huarte tollából: „*Ha valakinek tehetsége nincs, származzék bár a legmagasabb helyről, és látogassa a legdrágább iskolákat, az az ember a tudományban semmire nem megy*”. Az intelligencia fokát elsődlegesen az örökletes tényezők határozzák meg, a környezet és nevelés jelentősége ebben másodlagos – állítja a Huarte – mindezt 400 évvel a pszichiátria százada előtt. Az, hogy az intelligencia és a tőle elválaszthatatlan erkölcs összetartozó jelenségek és hogy ezeket az öröklés nagyrészt meghatározza, Huarte után a XX. században *Kretschmer* orvosi pszichológiai felfogásában kerül elő – említi a tanulmány szerzője. Huarte szerint az intellektus meghatározó funkciói: „*Folgerung, Absonderung, Auswahl*” (következtetés, különbségtévesztés, kiválasztás – ez utóbbit most szelekciónak hívjuk). A *Theologia naturalisban* Huarte a megfigyelés és a természet tényeit helyezi a vallásos könyvek elé. *Schultheisz* azt állítja, hogy ez a gondolat *Paracelsusnál* (*Teosophratus Hohenheim*) éri el kiteljesedését („*Die Kranken sind unsere Bücher*”). Huarte latin fordítása az 1663-as jénai kiadásban megvolt a budapesti Egyetemi Könyvtárban, ebből a könyvből azonban a szerző neve hiányzott, a helyén: „*Excudebat Samuel Krebs*” áll, tehát a plágium kétségtelen. Huarte nevének elhagyását az magyarázhatja, hogy a *Theologia naturalist* pápai utasításra már 1606-ban indexre tették.

Elgondolkozhatunk azon a megállapításon (73. oldal), hogy a humanizmus korának orvoslása a tudomány gyakorlatát alig vitte előre. Ez azzal a felfogással magyarázható, hogy Isten a teremtményeit felruházta a természet erejével, ezért azt az orvosnak nem szükséges a gyógyítás szándékával támogatni vagy erősíteni. Az empiria és a kísérlet háttérbe szorultak, a klasszikusok köteleességszerű hűségese idézése mögé.

A reneszánsz korában az orvostudomány valóban nem fejlődött eszközökben, és nem gazdagodott új felfedezésekkel sem. A humanizmus és a barokk kor orvostudományát azal készítette elő, hogy megváltoztatta a természet szemléletét, ezzel együtt az ember felfogását és felismerte annak kapcsolatát a természettel. Ezt a szemléletváltozást kiemelkedő személyek írásaiban lehet megtalálni, ebben segítenek a rendkívül értékes tanulmányok. Itt olvashatunk pl. *Giovanni Pico Della Mirandola* jelentőségéről az orvosi oktatásban. Mit tanított Pico, aki magáról azt állította, hogy a költők között filozófus és szónok, és a filozófusok és szónokok között inkább költő? Pico-nak nincsenek a medicina részlekedéseit tárgyaló könyvei, Aristotelest magyarázó írásai azonban széles körben hatottak a kortársaira, ezért működése már Paracelsus felé vezetett. Meg kell jegyezni, hogy a reneszánsz nem szüntette meg az orvostudományban a misztikumot. A reneszánsz korának orvosai a betegségek pszichológiai tényezőivel foglalkoztak nagy igyekezettel. A mágia és az asztrológia jól megfér a természetfilozófusok fejében. Éppen ezért Pico ellenszenvet az asztrológia iránt nem korhű. A reneszánsz korának orvosai a természeti erők győzelmében hittek, így harcoltak a betegségek ellen, az orvos már nem volt pap, hanem polgári személy. Az emberi szabadság és szabad akarat voltak a filozófia fontos kérdései. A vallásos medicina azonban tovább élt; „ahol a tudomány felmondta a szolgálatot, ott kezdődött a remény a csodákban.” A saját törvényei szerint működő természet megismerésének első nagy próbálkozása az anatómia fellendülése volt („sciencia sub limine naturali”).

A művészetek és a tudomány ezen belül az orvostudomány egységes szemlélete igen régi. Megtudjuk, hogy a Kr. után a IV. században élt *Quintus Serenus Sammonicus* hexameterben írt orvosi tanítószövegeket, melyeket először 1984-ben adtak ki Rómában. Az olvasó kaján kérdése az, hogy jelen korunkban melyik tudós orvos volna képes arra, hogy a tudományát versbe szedje. Megjegyzem, hogy egyetlen szakfolyóirat sem fogadná el a versben írt dolgozatot.

Az összefoglalt tanulmányok tárgya a medicina története, az orvosi gondolkodás fejlődésének megrajzolása. Értéküket az is növeli, hogy minden fontos tudománytörténeti állítás az európai történelem eseményeibe ágyazottan jelenik meg. Így értesülünk Mátyás diplomáciai lépéseiről a török ellen, a pestisjárványok pusztításairól, Erdély helyzetéről, Bethlen gyulafehérvári iskolájáról stb. „Az orvosi oktatás története Magyarországon a korai középkortól a felvilágosodásig” című fejezetből megtudjuk, hogy a középkorban az orvosi mesterséget bencés és cisztercita rendi papok gyakorolták. Vitéz János kardinális Mátyás király engedélyével Pozsonyban II. Pál pápa hozzájárulásával alapított egyetemet (1465). A budai Studium generale-n nem volt orvosi fakultás. A tanárok között találjuk *Martinus Ilkusch* és *Regiomontanus* nevét.

A mennyiségi gondolkodás kezdetei a medicinában (121. oldal) című fejezetben ismét egy tartalmában meglepő személy bukkan fel. *Nicolas Cusa* (Cusanus) a polihisztor, aki 1450-ben 4 könyvből álló hatalmas dialógusban megírt művet hagyott hátra, Az „orator és az idiota” beszélgetéséből kirajzolódik a megfigyelés és mérés fontossága, amely az emberi értelem etalonjává vált. Az ész összeköt és megmér minden dolgot (mens = értelem; a mesurando = mérésből származik). Cusanus 150 évvel előzte meg a felvilágosodás korának mérőmániáját.

Egy érdekes fejezet („Studia humanitatis – studium philosophiae in der Ausbildung der Ärzte im Renaissance-Humanismus”) rávilágít arra a tényre, hogy az orvosi tudásanyag a XIX. század végétől napjainkig fokozatosan eltávolodott a szellemtudományoktól, az empiria térhódítása miatt. A késői középkor és a reneszánsz olasz egyetemlein a filozófia és a medicina oktatása szoros kapcsolatban álltak egymással. Nemcsak természetfilozófiát, hanem speciális tárgyakat, mint botanikát és fiziológiát is tanítottak, Arisztotelész szelle-

mének megfelelően. A tematikában az arab és a galenusi tanítási rend is felismerhető. A reneszánsz elején a filológiai történelmi tudat és a természettudományos megismerés között mély szakadék tátongott. Később a humanizmus tanai és az egyetem ellentéte megszűnt, és az orvosok képzésében a filozófiai oktatására is súlyt fektettek. Az orvosi és filozófiai tudományok összekapcsolása a logikai stúdiumokkal kezdődött. Galenus szerint: *quod medicus optimus etiam sit philosophus* („aki jó orvos, annak filozófusnak is kell lennie”). A „*studia humanitatis*” keretében a Pádúai Egyetemen öt tárgyat tanítottak: grammatika, retorika, történelem, költészet, morálfilozófia, és ehhez még egy nyelvet, a görögöt. A tanulóknak minden évben egy saját prózai vagy verses művet kellett bemutatniuk. A reneszánsz korából származik, hogy az orvos először „*physicus*” volt, abból lett *medicus*. Az angol nyelvterületen ma is „*physician*” az orvosdoktor, tehát olyan valaki, aki a filozófiához is ért. A 133. oldalon említi *Giovanni Manardit* (1462–1536) az antik szerzők alapos ismerőjét, akinek meggyőződése volt, hogy Hippocrates és Galenus tanaihoz kell visszatérni. Nem véletlenül emelte ki Rabelais öt azon kortársai közül, akik erős lélekkel törekedtek a régi autentikus orvoslás visszaállítására. Az ugyancsak Pádúában működő filozófus *Jacopo Zabarella* (1533–1589) latinul arról ír, hogy: „*Nem lehet jó orvos az, aki egyben nem természetfilozófus*” ... az ilyenek – mondja – akik nem a legnagyobb mértékben tájékozottak a morálfilozófiában, nem tudnak jó szabályalkotók lenni (sic!).

Az olasz reneszánsz humanizmusáról és skolasztikájáról író Kristeller (1974) tanulmányból kívánczik ide egy idézet: Az orvosoknak hiányzik egy olyan – a természettudományt és természetfilozófiát tartalmazó – alapvető teoretikus képzés, amely eltér a pusztá orvosi gyakorlattól (132. oldal).

Nicolaus Taurellus (1547–1606) – eredeti nevén: *Oechslein* (140. oldal) – az orvostörténet újabb figyelemreméltó személye. Taurellus előbb gyakorló orvosként működött, majd 1581-ben orvosi munkáját egy „*Medicinae Predictiones Methodus*” c. könyvben tette közzé. Ebben elsősorban nem orvosi, hanem filozófiai, többek között Arisztotelészt magyarázó írások voltak. Ezekben mint igazi metafizikus lépett fel. A „*semiotica*” és a diagnosztika alapvető kérdéseit tárgyalta. A hitet és a tudományt akarta összebékíteni (*De Rerum aeternitate* – 1601). Taurellus munkáiban a *medicina* és filozófia stúdiumok nem különültek el egymástól. Ez érthető, mert korának legtöbb egyetemén a tantervben a logika és filozófia az orvosi tárgyak oktatásához tartoztak. Ugyanerről olvashatunk Schultheisz másutt megjelent közleményében is (*Arisztotelizmus a késői humanizmus medicinájában*. In: *Cito pede labitur aetas*. Semmelweis Kiadó, 2011, pp: 207–216.).

A felvilágosodás orvosai és medicinája tárgyú tanulmány, a XVIII. század medicinájáról 1962-ben a *Die Heilkunst* 12:55–58 oldalán jelent meg. Ebben írja le a kor legnagyobb orvosait, úm.: Boerhaave, van Swieten, Haller. A magyarok közül itt találjuk *Daniel Fischer* nevét, aki 1695-ben született Késmárkon. Fischer Wittenbergben először teológiát, filozófiát, matematikát hallgatott, majd beiratkozott az orvosi fakultásra, és 1718-ban promoveáltatott mint *Doctor der Medizin*. Feltehetően ő írta le először a *pleurodynia epidemica*-t amely 100 évvel később, mint *Bornholm betegség* került a köztudatba. Ez a közlés az *Annales Physico-medicae Bratislaviensis*-ben jelent meg, 1718-ban. Mivel nem voltak egyetemek, ahol orvosokat képeztek, orvosi privátiskolában oktatott medicinát. Hasonlóan érdekes *Paulus Gyógyóssy* élettörténete (153. oldal), aki *Boerhaave* tanítványa volt, később Nagy Péter cár sebésze lett. *Weszprémi István* (1723–1799) is a felvilágosodás orvosa, 1752-ben felkereste Bécsben *Gerhard van Swieten*-t. Említésre méltó, hogy a pestist ugyanúgy inokulációval akarta megelőzni, mint Jenner a himlőt. Nincs adat sem a próbálkozásról, sem a kudarcról. Felfedezésszámba menő felismerésnek tartható *Atanasius Kircher* felfogása a pestisről (1660

körül), amelyet szerinte valamilyen „*contagium vivum*” okoz („Übertragung: Mikroskoposche Organismen”). A betegség kifejlődésében ezen felül a hajlam („Anfälligkeit”) jelentőségét is felismerte. Érdekes Wesszprémi és van Swieten kapcsolata és ehhez fűződően az orvosi szabad vélemények közlésének kérdése, amely kihívta a klérus szándékát, hogy kontroll alatt tartsák a felvilágosult orvosok hittételekkel nem egyező közléseit.

Az industrializált kutatás korában gyakran megféleldekezünk arról a nézetről (187. oldal), hogy „*Die Kraft der Wissenschaft ist die Hypothese*” (A tudomány erőssége a hipotézis). A „*Zur Medizinhistographie der Aufklärung*” című tanulmány tartalmazza a felvilágosodás tömör összefoglalását Kanttól: „Legyen elég bátorságod ahhoz, hogy csak a saját józan értelméd szolgáljon.” Ingerlő lehetőség ennek átmagyarítása ilyenformán: „*csak a józan eszednek higgy!*” Schultheisz azt állítja, *Erna Lesky*-vel szemben, csatlakozva Mann felfogásához (Mann G.: *Medizin der Aufklärung. Begriff und Abgrenzung. J. Med. Hist. 1966; 1:63-74.*), hogy a medicinát az *időszerű eszmék segédtudományának* kell tekinteni, amelyben a felvilágosodás orvosi gondolkodása a filozófiatörténeti felvilágosodást is továbbvezette. A felvilágosodás orvoslásában nem keletkeztek meghökkentően új módszerek, amelyek hatására ugrásszerűen javult volna a gyógyítás hatásossága, de új világnézet alakult ki. Megszületett a „*medicus rationalis*”.

A reformáció győzelme után a lutheránusok Németországba, a kálvinisták Hollandiába jártak Magyarországról medicinát tanulni. A római katolikusok főként Olaszország egyetemeit látogatták. A XVIII. századi medicinát Schultheisz „*Korrespondentenrepublik*”-nak nevezi, *Kleinknecht* után. A tudósok egész Európát behálózó kapcsolatrendszeréből alakult ki az a „*Gelehrtenrepublik*”, melynek modern változatát jelen korunk lázas kommunikációja segítségével most igyekszünk megteremteni. A XVIII. század végén (1791–1798) létezett egy német nyelvű tudományos folyóirat „*Neues ungrisches Magazin*” néven.

A XVI–XVII. században az olasz és angol medicinával létesített magyar kapcsolatokról (203. oldal) írt fejezetben *Albert Lasky* alkimista kalandos történetéről olvashatunk, aki *Edward Kelley*-vel (1584) került kapcsolatba. Kelley, Rudolf császár előtt higanyból aranyat csinált, de kérésére a bölcsek követ nem tudta előállítani, ezért a császár bebörtönözte. A magyar források szerint a börtönből szökni próbált, a kötél elszakadt, és lezuhant. Más források szerint párbajba keveredett, de az igazság az, hogy visszatért Angliába és kalandos élete ott folytatódott. *John Dee*-t az angol orvost, mint alkimistát Boris Godunov a cári udvarba hívta, ahol busás évjáradékot kapott. Hosszabb ideig Magyarországon is tartózkodott, majd visszatért Angliába. Dee fia Arthur képzett orvos lett, 1631-ben Parisban adta ki a *Fasciculus Chemicus* c. könyvét, amelyben az alkimista iratokat foglalta össze. Arthur Dee Károly király udvari orvosa volt, amíg a királyt ki nem végezték (1649), ezután jobbnak látta elhagyni az udvart és vidékre ment. Norwich-ban ő is – apja nyomdokán – a bölcsek követ kereste. Dee egy Londonban élő magyar származású alkimistával *Bánfihunyadival* állt kapcsolatban.

A magyar–osztrák orvosi kapcsolatok története jól dokumentált. Ez a politikai kapcsolatokkal és a közös oktatási rendszerekkel magyarázható. Goethével, a költőfejedelemmel kapcsolatos érdekes adatra találunk a 262. oldalon: A „*Die Natur*” című 1783-ban írt értekezése elismeréseként a medicina tiszteletbeli doktora címmel tüntették ki. A sikeres és kalandos életű *Johannes Orlay* orvos, természettudós, filológus és történész volt egy személyben. Orlay barátságos leveleket váltott Goethével. A komponisták tisztelői értékes adatokat tudhatnak meg Haydn betegségéről, haláláról és földi maradványainak sorsáról.

A gyűjtemény utolsó darabja: „*Kunst und Heilkunst*” egy könyvrecenzió (Vida Mária: *Művészet és orvostudomány a történelmi Magyarországon. Magyar Képek Kiadó,*

Budapest, 1994). Ebben a könyvben elsősorban a medicina és az ábrázolásművészet kapcsolatát találjuk. Az emberi szenvedések hiteles ábrázolásán kívül a művészi felfogás felfedi a gyógyításhoz fűződő ideológiai divatokat, a misztikus rokonságot és vallási kapcsolatot egyaránt. A vallásos szemlélet és a miszticizmus az orvostudomány és a művészet kapcsolatát átlényegítette. A tudomány – itt orvostudomány – és a művészet szellemi kapcsolatának fontosságára Schultheisz mutat rá. A közös pontok nemcsak a képszerű ábrázolásban, hanem a hasonló gondolkodási módszerekben keresendők. Abban, amit Schultheisz könyve minden részletében bizonyít, hogy a szellemi tudományok és az orvostudomány egymást tartalmilag gazdagították az elmúlt századokban. A művész holisztikus gondolkodása megfér az orvos egzakt gondolkodásának kereteiben, ez lehet módszer és lehet szerszám is, ha éppen arra van szükség a beteg érdekében.

A könyvből megtanulhatjuk a több mint ötszáz év távlatára érvényes igazságot, hogy az orvosi oktatás nem ismer országhatárokat. A politikai rendszerek merevsége által bezárt határok minden szellemi alkotás és képzés akadályát képezik. Most már hozzánk is járnak orvostudományt tanulni idegen országokból, viszonyosságunk ezen a területen is sokat javult. Schultheisz német anyanyelvű hallgatóknak oktatott orvostörténetet. Akik őt hallgatták szerencsések voltak, jól jártak, egész életükre. Megkaphatták szakmai képzésük során azt a biztonságot, ami csak akkor keletkezik, ha valaki a saját kora tudósaira és tudományára örök értékek távolából képes tekinteni.

A könyv értékes, a könyv tanulságos, a könyv jó! Számomra olvasása nagy élmény volt. Minden orvoskollégámnak szívesen ajánlom.

(Emil Schultheisz: Kunst und Heilkunst. Medizinhistorische Fragmente. /Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67./ Piliscsaba, 2007, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 280 p.)

A Debreceni Egyetem centenáriuma

A magyar országgyűlés 1912-ben a XXXVI. törvénycikkkel törvénybe iktatta a debreceni és a pozsonyi magyar királyi tudományegyetemek felállítását, amelyet az uralkodó 1912. július 7-én szentesített, és az Országos Törvénykönyvbe történt bevezetésével (1912. július 11.) hatályba is lépett. A már két működő egyetem (budapesti és kolozsvári) mellett „teljes tanzabadsággal felruházott” új egyetemek szervezését rendelték el. Majd négy évtizedes előkészületek után vált valósággá az akkor teljes magyar egyetemi rendszer, amit Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter négy egyetemmel képzelt el, amely megfelelő színvonalú és létszámú értelmiséget lett volna hivatva nevelni. A teljes egyetemi rendszerre a kiegyezés után nem volt még elegendő anyagi fedezet, így e tervből csupán a kolozsvári egyetem valósult meg. Még a pesti egyetem átszervezéséről szóló törvényjavaslattal egyidőben történt intézkedés a kolozsvári egyetem felállításáról (1870). Már ekkor a kolozsvári egyetem megszervezésével kapcsolatban meghatározó szempont volt a négy egyetemi kar „magját” képező működő intézmények (jogakadémia, lyceum, orvos-sebészeti tanintézet stb.) megléte, az előkészítést végző szakemberek jelenléte. Ugyancsak szempont volt, hogy az adott városban olyan középiskola (iskolák) működjenek, ahol jól felszerelt szertárak, kísérleti helyek vannak. Lényeges feltétel volt – az orvosi kar megszervezése szempontjából – egy nagyobb ágyszámmal rendelkező kórház, amelynek osztályait klinikákká átalakítva könnyen az orvostudomány szolgálatába állítható. A kolozsvári egyetem megalapítását elrendelő törvény preambulumban említésre került, hogy a magyar kormányzat nem mond le a további egyetemek megszervezéséről, csak abban az időben nem állt elegendő anyagi eszköz a törvény végrehajtására.

Ettől az időtől kezdve visszatérő téma volt a harmadik vagy negyedik egyetem megszervezésének kérdése, 1881-ben Trefort Ágoston ígéretet tett arra, hogy a két meglévő egyetem teljes kiépítése után sor kerülhet egy újabb egyetem megalapítására is. A sajtóban, az új egyetem helyének vonatkozásában szóba került Debrecen, Pozsony, Szeged, Kassa és Pécs neve is. Az ekkor kibontakozó vitában a közvélemény egyértelműen Debrecen mellett foglalt állást, mivel a nagy múltú Református Kollégium, a főiskola, a jogakadémia, valamint a megyei kórház színvonala kétségen kívül a jelölés mellett szólt. Ebben a kérdésben 1883. május 8-án a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban értekezletre került sor, sorra megtárgyalták a lehetséges színhelyek esélyeit és lehetőségeit, végül döntést nem hoztak, csak elrendelték a pénzügyi lehetőségek felmérését. Abban egyetértettek, hogy csak négykaros egyetemet alapítanak, de ebben mindig az orvosi kar lehetőségei volt a „gyenge pont”. (A véleményező bizottság Pozsony jelölése mellett kardoskodott, viszont az orvosi kar megalapításának akkor itt volt a leggyengébb lehetősége.) Átmeneti megoldásként Budapesten és Kolozsvárott megduplázták az orvosi klinikák számát, párhuzamos elméleti intézeteket is nyitottak, ami így sem mérsékelte a jelentős orvoshiányt. A városok között verseny alakult ki: Szeged városa jelentős beruházásokkal bővítette egészségügyi-kórházi intézményeit, viszont a másik három kar megszervezésének kilátásai változatlanok maradtak.

Az 1912. évi XXXVI. törvény végleg eldöntötte a vitát, Pozsonyt és Debrecent jelölték ki az új egyetemek megalapítására. Egyértelmű jelölés Debrecen városa volt, hiszen a Református Kollégium, a teológiai főiskola, a jogakadémia és a református tanítóképző készen állt három egyetemi kar „beindítására”, a megyei kórház és a város betegellátó

intézményei kisebb átszervezéssel alkalmassá válhattak az orvosképzés megindítására. Pozsonyban még viták folytak a karok elhelyezéséről, a mosonmagyaróvári gazdasági akadémia esetleges bekebelezéséről stb. Természetesen az egyetem életének megindulása nem az első professzorok kinevezésével kezdődött, hanem az oktatás tényleges megkezdésével. Miután a Kollégium, Debrecen városa és a debreceni református egyház küldöttsége 1914 januárjában megegyezett Jankovich oktatásügyi miniszterrel az egyetemnek a Kollégium épületében való ideiglenes elhelyezéséről és az egyetem 1914. őszi megnyitásáról, 1914. szeptember 10-én sor került a megalakulást bejelentő egyetemi tanácsülésre. 1914. október 1-én tartották az első tanévnyitót, még csak három karon hiányos tanári karral és csekély számú hallgatóval (108 teológus, 215 jogász és 31 bölcsész, lényegében a teológiai főiskola, a tanítóképző és a jogakadémia hallgatóival).

Az egyetem épületeinek bővítése, berendezése és az orvosi kar klinikai telepének építkezései – a világháború miatt – lassan haladtak, ami feltétele lett az orvosi kar megnyitásának is. Erre 1918. október 23-án került sor, ünnepélyes keretek között, amikor a felavatási ceremónián megjelent IV. Károly király és Zita királyné, azokban az órákban, amikor a Monarchia összeomlott. Furcsa helyzet alakult ki: ez volt a király utolsó uralkodói közszereplése, Nagy Zoltán pedig a debreceni egyetem egyetlen hallgatója maradt, akinek a király még személyesen adta át a kitüntetést jelző, tanulmányait elismerő aranygyűrűt.

Az egyetem későbbi története is válságos és örömteli események sorozata lett: az infláció, a gazdasági válság és a területi elcsatolások nem maradtak nyom nélkül az egyetem életében, a történeti Magyarország elméleti középpontjában levő egyetem egy határ közeli város tanintézménye lett, leszűkültek azok a területek, ahonnan a tanuló ifjúságot várták. Az egyetem építkezései folyamatosak voltak, ami elsősorban Klebelsberg Kunó miniszternek volt köszönhető, de a mindenkori kormány is kiemelt feladatnak tekintette az egyetem teljes kiépítését, az oktatás feltételeinek folyamatos biztosítását. Az egyetem 1921-ben felvette Tisza István egykori miniszterelnöknek, a Református Kollégium volt diákjának a nevét. Az egyetem építkezései, oktatásának folyamatos korszerűsítése lényegében 1939 őszéig, a második világháború kirobbanásának idejéig tartott, de a háborús évek súlyos megrázkódtatásokat hoztak. Nemcsak anyagi, fenntartási gondok nehezédtek az intézményre, hanem 1950-ben „feldarabolták” az egyetem szerkezetét: a teológiai kart leválasztották az egyetemről, az orvosi kar önálló – háromkaros – egyetemmé vált, a bölcsész tudományi karból kiformálták a Kossuth Lajos Tudományegyetemet, tőlük függetlenné vált az Agrártudományi Egyetem. Igaz, a kapcsolatok nem szakadtak meg, sőt a Nagyerdő körül épült egykori Tudományegyetem „utódegyetemei” szinte továbbra is egyszerre lélegzett, egy külső szemlélő számára továbbra is egységes egyetemnek tűnt. A rendszerváltás után, 2000-ben újra egyesült a három debreceni egyetem Tudományegyetemmé, új képzési irányzatokkal – összesen 11 karral – gazdagodva.

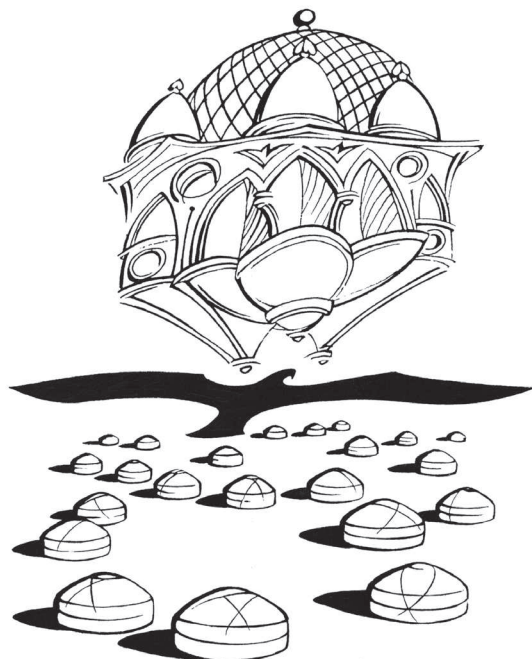
Napjainkban látott nyomdai napvilágot – Orosz István akadémikus és ifj. Barta János egyetemi tanár szerkesztésében – „A debreceni egyetem története, 1912–2012” c. vaskos kötet, amely 576 oldalon keresztül dolgozza fel a centenáriumát ünneplő egyetem történetét. Ebben nemcsak a tudományegyetem és az egyes karok történetét tekintik át alapos részletességgel, hanem a Debrecen városában működött, később az egyetem alapjait képező nagy múltú tanintézetek történetét is feldolgozzák. Ugyancsak figyelemmel kísérik az előbbieket „beépülését” a tudományegyetem szerkezetébe, régi hagyományaik továbbélését a debreceni egyetem életében.

A kötet nagy érdeme, hogy részletesen foglalkozik azon jeles professzorok szakmai és egyetemi tevékenységével, akik nagyra emelték a debreceni egyetem hazai és külföldi tekintélyét, öregbítették a magyar tudományos élet hírnevét. Különös figyelmet érdemel az

1920/30-as évek történéseinek elemzése, hiszen az ország gazdasági nehézségei – közte egy világválság idején – ellenére kiépült egy angol egyetemi formákat idéző szellemi központ. Valóban önálló szellemi központ lett, ahol iskolateremtő egyéniségek működtek, minőségi oktató munkájuk nyomán kiváló szakembereket neveltek a hazai szellemi életnek. Különös figyelmet érdemelnek az egyes karok, majd az 1950-es években kiformalódott „utódegyetemek” történetének feldolgozása. Az egyetemtörténet „leíró” fejezeteit – függetlenül – kiváló táblázatok követik, amelyekben nemcsak a karok és az egyetem tisztviselőinek, hanem professzori karainak időrendbe sorolt névsorait is közlik. Az egyetemtörténet – amennyiben a terjedelmi határok engedik – teljességre törekszik, figyelme nemcsak az oktatásra, hanem az egyetemi élet mozzanataira, diákszervezeteire is kiterjed.

Az egyetemes és a nemzeti egyetemtörténet mindig különös figyelmet szentel az egyes egyetemek történeti feldolgozásainak, amelyek adatsoraikkal összehasonlítási alapot nyújtanak egy adott korszak felsőoktatás-történetéhez. A Debreceni Egyetem centenáriuma alkalmat adott a Debrecenben működött és működő felsőoktatás múltjának és jelenének részletes áttekintésére, egységes történetének feldolgozására. A most kiadásra került kötet méltó folytatása és összefoglalása az eddig megjelent ilyen jellegű debreceni feldolgozásoknak, illeszkedik hazai egyetemeink történeti köteteinek sorába.

(A Debreceni Egyetem története. 1912–2012. Szerk.: Orosz István és ifj. Barta János. Debrecen, 2012, Debreceni Egyetemi Kiadó, 576 p.)

Michael Ignatieff

Kofi Annan vallomásai

Kofi Annan (és Nader Mousavizadeh): *Interventions: A Life in War and Peace* c. önéletrajzi művének bemutatása (Penguin kiadó, 383 oldal)

Vajon mivel magyarázhatjuk Kofi Annan tartós morális presztízst? Bár számos kudarcot kellett elviselnie – beleértve mind a sajátjait, mind annak az intézménynek a kudarcait, amelyet tizenöt éven át szolgált – a volt ENSZ-főtitkár presztízse túlélte a viszontagságokat.¹ A karizma csak egy része a történetnek. A személyes karizma mellett, amiből Annannak bőven adatott, ott van a tapasztalatából eredő tekintélye is. Kevés ember töltött ennyi időt tárgyalóasztal mellett bűnözőkkel, hadurakkal és diktátorokkal egyeztetve. Joggal mondhatjuk, hogy Annan a világ népeinek követe lett a sötét erők ellenében.

Ezekre a gyakran félelmetes tárgyalásokra egy olyan megnyugtató temperamentumot hozott magával, amely már Ghánában töltött kora gyermekkorában második természetévé vált. Apja, Henry Reginald Annan, két világ határán élt: egyrészt vezető tisztviselő volt egy brit multinacionális vállalatnál, másrészt örökletes törzsi vezető is egy nemzeti függetlenségének elnyerésének hajnalán álló országban. A ghánai függetlenségi küzdelem idején az Annan-család az óvatos középutasok közé tartozott: támogatták a függetlenséget, ugyanakkor távol tartották magukat a Kwame Nkrumah által képviselt forradalmi nacionalizmustól.

Ezekből a tapasztalatokból építkezve Annan nagyfokú jártasságra tett szert abban, hogy a kü-

lönöző oldalak képviselőivel körültekintően és ügyesen tárgyaljon, mialatt saját kártyáit rejtve tartotta. Ez a hozzáállás tökéletes volt az ENSZ-beli munka számára. Amikor otthoni pályafutását akadályozták az egymást követő ghánai katonai rezsimek, Annan belépett az ENSZ kötelékébe, és egész életét annak felső vezetésében töltötte New Yorkban és Genfben. Barack Obamához hasonlóan korán megtanulta, hogy hogyan hidalja át a faji választóvonalakat és mindenki, aki vele kapcsolatba került, racionális és higgadt bizalmasának érezhette, miközben valójában sikeresen megőrizte függetlenségét.

Egyszerre elfogadhatónak és távolságtartónak lenni persze önmagában nem elég a sikerhez. Ez nem magyarázza meg, hogyan tudta sértetlenül megőrizni a jó híret, miközben egyre feljebb emelkedett az ENSZ bürokráciájának hivatali ranglétráján – kezdetben a személyügy és a költségvetés területén –, amely a nepotizmusáról és rossz vezetéséről volt híres. Ez a felemelkedés megkövetelte saját jó hírének udvarias, de könyörtelen megtartását, azzal a képességgel együtt, hogy távol tartsa magát a kétes ügyektől. Az út folyamán mélyen magáévá tette az intézmény morális retorikáját, és sosem hagyta, hogy annak sivár valósága kioltsa idealizmusát. Miután 1996-ban amerikai támogatással megválasztották az ENSZ főtitkárává, meglepően magabiztos fellépéssel adott hangot olyan reményeknek, amelyek még fellelhetőek voltak az intézményen belül. Amikor 2001-ben átvette a Nobel-díjat, melyet az ENSZ-szel megosztva kapott, minden eddigi ENSZ-vezető közül sokak számára ő tűnt a főtitkári ideál legteljesebb megtestesülésének.

Ha valaki azt akarja, hogy presztízse tartós legyen, eredményeket is fel kell mutatnia. Annan hivatali ideje alatt pedig tényleg sok olyan eredmény született – az ENSZ Globális Megállapodás (UN Global Compact), a Millenniumi Fejlesztési Célok (Millennium Development Goals), a Globális Alap az AIDS, Tüdővész és Malária ellen (The Global Fund to Fight AIDS, Tuberculosis and Malaria), a

---

¹ Ezek a kudarcok – az Olajat Élelmiszerért program, Ruanda, Srebrenica, a szexbotrányok az ENSZ békefenntartók körében – élénken megjelennek az *U.N. Me* című szellemes, bár könyörtelen és egyoldalú dokumentumfilmben (Visio Entertainment; író, producer és rendező: Matthew Groff és Ami Horowitz).

Nemzetközi Büntetőbíróság (International Criminal Court), a védelmi felelősség (responsibility to protect) elve –, amiért dicsérjük őt, mert jóakarátú bátorítást és maximális publicitást biztosított nekik. Ahogy előtte egyetlen korábbi főtitkár sem, Annan értette a modern médiát, és felhasználta saját hírnevének erejét arra, hogy növelje az intézménye láthatóságát. Azt is megértette, hogy a globalizáció a szuverén államokon kívül más szereplőket is hatalommal ruház fel, és elég okos volt ahhoz, hogy felismerje: már nem elég, ha az ENSZ pusztán egy kormányközi szervezet, hanem együttműködésre kell törekednie a nagyvállalatokkal, a civil szervezetekkel és a folyamatosan terjedő mozgalommal, a globális civil társadalommal. Megértette, hogy míg a hatalma a tagországoktól ered, akik fizetik a költségeket és megválasztják a tisztségviselőket, a morális presztízse viszont „a világ népeitől” jön, a hétköznapi emberek millióitól, akiknek hite az ENSZ-ben túlélte a sorozatos csalódásokat.

A realisták szerint az ENSZ nem egyéb, mint – Perry Anderson szavait idézve – „politikai entitás bármiféle önálló akarat nélkül”, ám ők nem veszik észre azt az erőt, ami a morális presztízsből ered.² Hogy parafrázeáljuk Sztálin megjegyzését a pápáról, Annan megértette, hogy az ENSZ-nek nincsenek ugyan hadosztályai, de ő a remények hordozója, és ebben van az az erő, amit a főtitkár élvezett. Ő volt a legsikeresebb főtitkár Dag Hammarskjöld óta, mert személyes morális befolyása révén be tudta váltani a világ népeinek reményeit.

Ám mégis marad egy rejtély Annan tekintélyével kapcsolatban. Nelson Mandela, Desmond Tutu, Aung Szan Szu Kji és Václav Havel úgy tettek szert a sajátjukra, hogy szembeszálltak a zsarnokokkal. Annan úgy szerezte az övét, hogy tárgyalt velük. Az ilyen módon szerzett tekintély szükségszerűen kétértelmű és komplex örökséget hagy maga után.

1998 februárjában Bagdadba repült és sikerült meggyőznie Szaddám Huszeint, hogy engedje visszatérni az ENSZ fegyverzetellenőreit Irakba.

Visszatérésekor hősként üdvözölték, és a világ Annant csodálta. Szerény és visszafogott ember létere ő maga is hajlamossá vált arra, hogy higgyen a saját karizmájában. Több mint enyhe önhittség van memoárjában abban a futó megjegyzésében, hogy főtitkári tevékenységének nagyobb befolyása lett, mint a Biztonsági Tanácsnak. Persze Annan szíves közbenjárása mellett valójában az amerikai légicsapások közeledő veszélye volt az, ami jobb belátásra bírta Szaddámot, a háborút pedig csak késleltették, de nem előzték meg.

Amikor azonban nincs készülöben olyan fenyegetés, amivel számolni kell – ahogy a legutóbbi, 2012. augusztusi szíriai küldetésének esetében is volt –, Annan ingázó diplomáciája csak alibi szolgáltatott az Egyesült Államoknak, illetve Oroszországnak és Kínának arra, hogy ne tegyenek semmit. Amikor befejezte szíriai küldetését, megjegyezte, hogy egyetlen közvetítő sem érhet el sikereket, ha ő maga jobban akarja a békét, mint tárgyalópartnerei.³ De hát ezt tudnia kellett, már akkor is, amikor belekezdett a dologba. Vágyában, hogy szolgáljon, ott van annak a nyugdíjba vonult globális politikusnak a pátosza, aki fél, hogy morális presztízse idővel elvesz – hogy végül rájőjjön, már túl későn, hogy azt akkor is el lehet veszteni, ha folyamatosan fenn próbálják tartani.

Annan tekintélyének tartós volta azért is zavarba ejtő, mert a múltját nem lehet elhallgatni. Samantha Power kegyetlen szavaival élve Annan „neve a huszadik század második felének két legszörnyűbb népirtása mellett fog majd feltűnni a történelemkönyvekben”, azaz Ruanda és Srebrenica mellett.⁴ Emlékiratainak címe Interventions (Beavatkozások), mintha csak felismerné, hogy közéleti pályafutását mindig az ENSZ legszerencsétlenebb kimenetelű hadműveleteiben játszott szerepe alapján ítélik majd meg.

Ezekkel az incidensekkel szembenézve ő és író társa, Nader Mousavizadeh úgy döntöttek, hogy amikor a jó hírnév a vizsgálat tárgya, a pártatlanság a legjobb védekezés. Az eredmény Annan legnehezebb óráinak eltökélt, részletes és hajlíthatatlan

2 Lásd Perry Anderson: „Our Man” című cikkét a *London Review of Books* 2007. május 10-ei számában. (James Traub: *The Best Intentions: Kofi Annan and the UN in the Era of American Power* (Bloomsbury, 2006) című könyvének recenziója.)

3 Kofi Annan állásfoglalása. Genf, 2012. augusztus 2.

4 Samantha Power: *Chasing the Flame: Sergio Vieira de Mello and the Fight to Save the World* (Penguin, 2008), 239. oldal.

áttekintése. Teljes egészében idézik a mára már hírhedté vált faxüzenetet, amelyet a ruandai ENSZ-csapatok korábbi parancsnoka, Romeo Dallaire küldött 1994 januárjában az ENSZ főhadiszállására, Annan engedélyét kérve egy katonai akcióhoz, melynek célja a jövőbeni népiirtók letartóztatása lett volna. Annan elutasította Dallaire kérését, és sem ő, sem az akkori főtitkár, Boutros Boutros Ghali nem továbbította azt a Biztonsági Tanácsnak.

Dallaire, Power, Philip Gourevitch és a ruandai katasztrófa más közvetlen megfigyelői úgy vélik, hogy ekkor még egy preventív jellegű ENSZ katonai akció révén elkerülhetők lettek volna azok a szörnyű események, melyek a következő hónapokban, áprilisban, májusban és júniusban bontakoztak ki, és melyeknek 800 000 ember esett áldozatul. Annan válasza ezekre a vádakra – ami nem változott az elmúlt egy évtized folyamán sem – rámutat, hogy az amerikaiakat nem sokkal azelőtt tüzték ki Szomáliából a tragikus Blackhawk Down⁵ epizódot követően, és a Dallaire által javasolt beavatkozás hasonló vereséggel járhatott volna:

Dallaire kérésében ott láttuk egy, az Aididi elleni Mogadishuban három hónappal azelőtt végrehajtott sikertelen támadáshoz hasonlítható kudarc minden alkotóelemét – ráadásul ezt a támadást egy olyan katonai erővel tervezte végrehajtani, ami ezerszer gyengébb volt az említettnél katonai képességeit tekintve és teljesen el volt vágva az erősítés bármilyen lehetőségétől.

Megdöbbenő beismeréssel Annan hozzáteszi, hogy Dallaire csapatai olyan „békefenntartó erők voltak, melyeket szándékosan gyenge és sebezhető formában küldtek Ruandába, hogy megnyerjék mindkét oldal bizalmát.” *Szándékosan gyenge és sebezhető... Amikor a morális presztízs azzal áltat-*

5 1993. október 3-án Mogadishuban, Szomália fővárosában az ENSZ békefenntartókként jelen levő amerikai katonák megkíséreltek elfogni egy helyi hadurat. Az akció azonban balul ütött ki, és az ezt követően kirobbant véres harcokban végül 18 amerikai katona és több mint ezer szomáliai halt meg. Az összecsapások során lelőttek egy Blackhawk típusú amerikai katonai helikoptert is. Ezekről az eseményekről szól Ridley Scott 2001-ben bemutatott Blackhawk Down (Sólyom végveszélyben) című filmje. [A fordító megjegyzése.]

ja magát, hogy nem kell felvérteznie magát, akkor bűnrészessé válhat.

Ugyanez a megdöbbenő hit a jó szándékok elrettentő erejében végzetesen alakította az ENSZ politikáját a boszniai biztonsági övezettel kapcsolatban is. Ebben az időszakban Annan volt az ENSZ békefenntartásának irányítója, és tehetetlenül nézte, ahogy a Biztonsági Tanácsban részt vevő kormányok olyan csapatok Boszniába küldéséről döntenek, amelyek feltehetőleg nem tudták volna megvédeni a biztonsági övezeteket, ha azok határozott támadás célpontjává válnak. Becsületére legyen mondvá, Annan megállta a helyét. Elmondta a Biztonsági Tanácsnak, hogy a biztonsági övezetek nem védhetők meg még legalább további 32 000 ENSZ-katona bevetése nélkül. A BT figyelmen kívül hagyta a tanácsot, és a polgári lakosságot immár másodszor arra kárhóztatta, hogy a harcra kész és arra felhatalmazott csapatok helyett a „jelenlét” védje őket. Srebrenicában 8000 polgári személy fizetett az életével az ENSZ morális presztízsének erejéről szóló ezen végzetes illúzió miatt.

Bosznia óta Annan újjáépítette saját morális presztízsét azzal, hogy őszinte volt, míg mások, beleértve elnököket és miniszterelnököket is, kevésbé voltak azok. Memoárjában beismeri a hibákat, rámutatva, hogy az ENSZ békefenntartó bürokrácia képtelen volt magára vállalni azokat az óriási terheket, melyeket a könnyelmű kormányok raktak a vállaira a hidegháború végén. Most vállalja a felelősséget, egy helyen megjegyyezve:

Egy férfi, nő vagy gyerek számára, akinek egy kék sisak jelenléte minden, ami a biztonságot és a biztos halált elválasztja egymástól, a korlátozott mandátumokra, elégtelen eszközökre és rosszul ellátott missziókra való hivatkozás – bármennyire pontos is –, legjobb esetben is lényegtelen, a legrosszabb esetben pedig áruság.

Az egyetlen dolog, amit nem tett meg abban az időben az az volt, hogy nem állt a nyilvánosság elé a kételyeivel. Egy Charlie Rose által nemrégiben készített riportban elismerte, hogy teli torokból kellett volna kiabálnia, hogy ezzel is tiltakozzon a Biztonsági Tanács húzódozása ellen, hogy jelentős

csapaterősítésekkel védjék a biztonsági övezeteket Boszniában. Ám azt is hozzáteszi, jellemzően, hogy az ENSZ titkárságának elképzelése a közönségkapcsolatokról „archaikus” volt.⁶ Így hát csendben maradt. Nemzetközi közszolgaként nem az ő feladata volt, hogy nyilvánosan szemrehányást tegyen a nemzeti kormányoknak. Ezzel a Titkárság mandarin-kultúráját hibáztatja, ám egyszersem elismeri, hogy ő annak a kultúrának a foglya volt.

Annan pályafutásának alapvető paradoxona, hogy egy olyan időszakban (az 1990-es években), amelyben az ENSZ presztízse folyamatosan hanyatlott, megnyomortva azoktól a morális ígéretektől, melyeket a szervezet nem tudott betartani, az ő személyes presztízse sértetlenül emelkedett. Emellett ráadásul nőtt a politikai „árfolyama” is az amerikaiak szemében. Amikor az USA végre eldöntötte, hogy tenni kell valamit az 1995. augusztusi boszniai mészárlással kapcsolatban, Annan segített legyőzni az ENSZ ellenállását a szerb célpontok bombázására vonatkozóan. Heteken belül az amerikai légitámadások, a horvátoknak küldött segítséggel együtt, rákényszerítették a szerbeket, hogy Daytonban tárgyalóasztal mellé üljenek.

Miután ekként kitűnt Bosznia ügyével kapcsolatban, Annan nyilvánvaló jelöltté vált, amikor Madeleine Albright és Bill Clinton elkezdtek keresni Boutros Ghali akkori főtitkár utódját. Annan éles eszének bizonyította, hogy Boutros Ghalival ellentétben megértette: az ENSZ nem lehet sikeres, ha Amerika nem áll újra mellé. Miután 1996-ban megválasztották, arra használta hírnevét, hogy megnyugtassa a Kongresszust, megbékítse az ENSZ-ellenes republikánus hangokat és elnyerje az USA támogatását.

Az *Interventions* felfedi, hogy milyen nehéznek bizonyult Annan számára, hogy amerikai barátai elégedettek maradjanak. Madeleine Albright keresztülvitt, hogy megválasszák, aztán környezetlenül hajszolta, egyszer még hajnali fél ötkor is felverte álmából, hogy szájába rágja egy Irakról szóló sajtóközlemény nyelvezetét. Albright „sosem értette meg igazán,” jegyzi meg Annan, hogy ő [Annan] az ENSZ más tagállamainak is felelősséggel tartozik.

Azonban túl eszes politikus volt ahhoz, hogy ne értse meg azt, hogy mind a Clinton- mind a Bush-kormányzat számára jó politika volt, hogy nyilvánosság előtt kritizálja az ENSZ-t. Mégis mindkét kormányzat hozzá fordult, amikor szükségük volt morális áldására. Még az Irak egyoldalú inváziója mellett elkötelezett Bush-kormányzat is kötelességének érezte, hogy elküldje Colin Powellt, hogy az ENSZ elé tárja okaikat a háború megindítására. Az *Interventions* lelegeleveníbb oldalai leírják a külügyminiszterek ebédjét Powell prezentációja után, ahol az amerikai diplomácia vezetője találkozott a kételkedő francia Dominique de Villepin-nel és az orosz Igor Ivanovval. Miután biztosította őket és Annant, hogy ő maga gyűlöli a háborút – „Barátokat vesztettem el a háborúban; két háborúban is harcoltam; parancsnokként pedig irányítottam háborúkat” –, Powell hangsúlyozta, hogy nem „fogadja el azt a premisszát, miszerint a háborúk mindig rossz megoldásokhoz vezetnek”. Ekkor a német Joschka Fischer közbeszólt, „És mi vagyunk ennek a legjobb példája.”

A jelenet jól ábrázolja a legfelső szintű politikát úgy, ahogy Annan megélte, de ugyanakkor bemutatja azt is, mire is való valójában az ENSZ. Az ENSZ az a fórum, amely arra kényszeríti az erőseket, hogy legitimitációt szerezzenek azáltal, hogy meggyőzik a gyengéket arról, hogy az ügyük igazságos. Powell még mindig ezt a legitimitációt kereste, hat héttel magát az inváziót követően is, amikor ellátogatott Annan irodájába munkatársainak egy csoportjával, hogy bizonyítsa: az amerikai támadók megtalálták Szaddám tömegpusztító fegyvereit. Annant és munkatársait azonban a bizonyítékokkal egyáltalán nem sikerült meggyőzni.

Azoknak nő a tekintélye, akik pontosan átlátják a fontos ügyeket. Annan pedig pontosan megértette Irakot. Szaddám Huszein 1991 után leállított minden tömegpusztító fegyverek előállítására irányuló programot. Ha hallgattak volna a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség munkatársainak, illetve Hans Blixnek, az ENSZ fegyverzetellenőreinek vezetőjének megállapításaira, és ha Blixnek több időt adtak volna arra, hogy megerősítse őket, egyértelművé vált volna, hogy Iraknak nincsenek tömegpusztító fegyverei. Ám ahogy azt később Tarik Aziz iraki miniszterelnök-helyettes elismerte,

6 *The Charlie Rose Show*, 2012. szeptember 10.

nem engedhették, hogy a „zsidók és a perzsák” rájöjjenek erre, így hát akadályozták az ellenőröket, ezzel kiprovakálva az amerikai inváziót és a rezsimjük bukását.

Colin Powell tekintélye sosem állt helyre az Irak elleni támadás után, és az invázió Annan számára is fordulópontnak bizonyult. Öt éven át küzdött, hogy a Szaddámmal folytatott diplomáciai huzavonát az ENSZ napirendjén tartsa, miközben garanciát keresett arra, hogy ha katonai erő alkalmazására kerül sor, az a Biztonsági Tanács jóváhagyásával történik. Ám korábban épp ő teremtett precedenst az egyoldalú akcióra, amikor áldását adta a NATO-hadműveletre Koszovóban, amelyet a Biztonsági Tanács jóváhagyása nélkül indítottak el. Most, hogy a Biztonsági Tanács kereken elutasította az Irak elleni invázió jóváhagyását, kijelentette, hogy az amerikai invázió „törvénytelen” volt. A Bush-kormányzat sosem bocsátott meg neki ezért az ítéletért. Amerika ezután nem vett tudomást az ENSZ-ről, belemerült az invázióba, Annant pedig magára hagyták, hogy sovány vigaszt merítsen abból a tudatból, hogy ő és szervezete visszautasította egy rendszer megdöntésének törvényesítését:

Az Egyesült Nemzetek Szervezetének ki kellett állnia magáért és alapító alapelveiért. Ez keveset fog számítani a világnak – és Irak népének – az elkövetkező hónapokban és években, de sokkal rosszabb lett volna jóváhagyást adni egy hamis indokkal indított háborúra.

2003 augusztusában Annan személyes követe Irakban, Sergio Vieira de Mello és huszonnégy kollégája életét vesztette egy, a bagdadi ENSZ főhadiszállás ellen elkövetett robbantásos merényletben. Annan és az ENSZ az amerikai védelembé fektette bizalmát, és Annan azzal fizetett ezért a hitért, hogy elvesztette egyik legrégebbi barátját és egyik legközelebbi munkatársát.

Az inváziót követő évben botrány tört ki az ENSZ Olajat Élelmiszerért (Oil for Food) programja körül, melyet azért indítottak el, hogy biztossítsák, Szaddám nem fogja arra használni az Irak elleni nemzetközi szankciókat, hogy kiéheztesse a saját népét. ENSZ tisztségviselők aktív közreműködésével a Szaddám-rezsim 8,4 milliárd amerikai dollármnyi sápot harácsolts össze a segélyekből, né-

hány ENSZ tisztségviselő és külföldi vállalat pedig óriási vagyonokat keresett egy olyan programon, melynek eredetileg az lett volna a célja, hogy a legszegényebb irakiakon segítsen. Ekkor Annan megbízta Paul Volckert, hogy derítse ki az igazságot az Olajat Élelmiszerért programról. Volcker rájött, hogy a Cotecna (egyike annak a több mint kétezer vállalatnak, amelyek belekeveredtek ezekbe az ügyekbe) alkalmazta Kofi fiát, Kojó Annant is, és egészen 2004-ig fizette, holott Kojó csak 1998-ig dolgozott a vállalatnak.

Annan, az amerikai média és a washingtoni politika egykori kedvence most növekvő keserőséggel nézte, ahogy ellene fordulnak és a sajtótájékoztatók a lemondását követelő felszólításoktól hangosak. 2004 decemberében, amikor presztízse romokban hevert, Annan részt vett egy szorult helyzetéről szóló megbeszélésen Richard Holbrooke New York-i lakosztályában. A találkozón Les Gelb, a Külkapcsolatok Tanácsának (Council on Foreign Relations) tagja elmondta neki, hogy washingtoni forrásai szerint a Bush-kormányzat véleményét Annanról a következőképp lehetne összefoglalni: „Nem fognak elgáncsolni, de ha megbotlik, nem fogják felsegíteni sem.”

Annan túlélte a válságot azzal, hogy behajtott minden politikai szívességet, amit hosszú pályafutása során összegyűjtött. Annan barátja, Bill Clinton például a Fehér Házba is elment és azt mondta George Bushnak: „Nem akarod Kofi Annan vérét a kezeiden”, mire Bush így felelt: „A jobboldali támogatóim szét akarják verni az ENSZ-t, de én nem akarom.”

A főtükári székben eltöltött utolsó két évben Annan azért harcolt, hogy megmentse a jó híret. Felelősséget vállalt a szánalmas vezetési hibákért és a leplezetlen lopásokért, amelyek az Olajat Élelemért programot jellemezték, és megpróbálta visszanyerni a politikai kezdeményezést azzal, hogy lázas kísérletet tett az intézmény megreformálására. Ki akarta bővíteni a Biztonsági Tanácsot, létre szeretett volna hozni egy békeépítő bizottságot és fel akarta váltani a hiteltelenné vált Emberi Jogok Bizottságát (Human Rights Commission) egy Emberi Jogi Tanáccsal (Human Rights Council). Az erőfeszítés tiszteletre méltó

volt, ám a reform már túl későn jött volna. Az Egyesült Államok ekkorra már a fegyelmetlen John Boltont delegálta nagykövetként az ENSZ-be elégedetlenségének jelenként és Bush jobboldali szavazóinak lecsendesítése érdekében. Annan rájött, hogy saját presztízse túlságosan kevés már ahhoz, hogy érdemleges reformokat valósítson meg. A főtítkári megbízatása, amely reménnyel kezdődött 1996-ban, csalódottságban ért véget 2006-ban.

Ha felidézzük, hogy milyen körülmények között távozott a főtítkári posztról, kezdjük érteni Annan vágyát, hogy a köztudatban maradjon, hogy politikai rendezést érjen el Kenyában a vitatott kimenetelű 2008-as választások után, és végül, hogy békét szerezzen Szíriában. Ezek a küldetések a békéért valamivel többek, mint egy tapasztalt közvetítő vágya, hogy elfoglalt maradjon. Egy mélyebb értelemben, tudván, hogy mit látott, mit élt át és miért vállalt felelősséget, úgy is értelmezhetők, mint egy lelkiismeretes férfi igazságkeresése.

Annan története intő példa a morális presztízsz törékenységéről egy olyan világban, amelyet még mindig makacsul ural az államérdek. Úgy tekinthetünk Annanra, mint a morális normák vállalkozójára, aki a közösségi viselkedés új eszméit, a szuverén felelősséget és nemzetközi bűnügyi felelősségre vonhatóságot támogatja egy olyan világban, ami rövid ideig azt hitte, hogy a globalizáció közelebb hozhat bennünket egymáshoz. Kofi Annan latba vetette saját presztízst, hogy békét hozzon háborús zónákba Boszniától Kelet-Timorig. Mert mindig tárgyalni fog zsarnokokkal, ha esély van a békére. Hogy ezeket a célokat elérje, kész volt – ez volt munkájának lényege – hogy együtt éljen az államérdekek szűk látókörű nacionalizmusával, amit szolgált, és az ENSZ-bürokrácia gyávaságával, ami azzá tette őt, aki. Senki más nem jutott nála közelebb ahhoz, hogy „a világ népeinek” hangja legyen és senki sem fizetett nagyobb árat ezért. A világnak még mindig szüksége van egy ilyen hangra, de a következő személy, aki megpróbálja betölteni ezt a szerepet sokáig és keményen akar majd töprengeni Annan őszinte, bátor és tanulságos emlékiratainak mondanivalóján.

(The New York Review of Books)

Christoph Gunkel

A Sztálingrad-jegyzőkönyvek: „Gyáva voltam, és teljesen elvesztettem a fejem”

Jochen Hellbeck: „Die Stalingrad-Protokolle. Sowjetische Augenzeugen berichten aus der Schlacht”. ÉS. Fischer Verlag, Frankfurt am Main. 2012, 608 oldal.

1942-ben kutatók orosz frontkatonák százait interjúválták meg Sztálingrádban. A dokumentumokat csak most, 70 évvel az események után értékelhette ki első ízben egy történész. A megkérdezett katonák cenzúrázatlanul beszélnek a gyávaságról és félelemről...

„Kulturálatlan” katonák

„Hogy milyen ember Paulus? Egy sarokba szorított állat benyomását tette rám: szikár, borotvátlan, hanyagul öltözött. Nem tetszett nekem. A szobájában nagy volt a kosz. [Friedrich Roske vezérőrnagy szobája] többé-kevésbé tiszta volt. [...] Amikor Paulus kijött [a szállásáról], arra kért minket, hogy a hátsó kijáraton, a kapun keresztül kísérjék ki. Elhajtott, aztán körülnézett, majd felnevetett. Látszott rajta, hogy zavart.” (Iván Burmakov vezérőrnagy benyomásai Friedrich Paulus tábornokról, akivel 1943 elején a német főhadiszálláson folytatott tárgyalások során találkozott.)

„Gyáva voltam”

Alexander Parcsomenko aggódott a távolban kavarogó porfelhő miatt. A törzsőrmester jól tudta: a porfelhő azt jelenti, hogy az ellenség már nincs messze...

„A porfelhő takarásában közeledtek a német harcokocsik, a levegőben pedig egész idő alatt köröztek a harci repülőök. Tudja, a Sztálingrad erődében szörnyű nagy volt a por, ivóvizet viszont szinte egyáltalán nem lehetett találni, semmit.”

A porral együtt pedig, ahogy azt Parcsomenko a háború kellős közepén jegyzőkönyvbe mondta, nemcsak az ellenség érkezett meg, hanem a félelem maga.

„Nem voltunk hozzászokva a háborúhoz; az egész dolog szörnyű volt számunkra. Amikor éj-

jelente hallottuk közeledni a Luftwaffe bombázóit, aztán világítórakétákat lőttek ki és megkezdődött a bombázás – én alig bírtam ki. Őszintén szólva, mások bátrak voltak – én nem.”

Hasonló lehetett a helyzet 1942. augusztus 27-én, amikor Parcsomenko dandárja bevonult Sztálingrád gyárnegyedébe. A németek állásai a traktorgyár előtt voltak, ahonnan tűz alatt tarthatták a Volga partján levő dandárt.

„Épp egy páncélkocsival voltunk felderítésen, amikor én bolond gyávaságból elvesztettem a fejem. A járművünket 15 bombázó támadta meg zuhanórepülésben. Ha csak egy bomba is eltalál bennünket – gondoltam magamban –, akkor nekünk befellegzett! Ezért parancsot adtam, hogy álljunk meg, majd kiszaladtam [a kocsiból] és egy árokban kerestem menedéket. Az egyik Stuka pilótája észrevett, zuhanórepülésbe vitte a gépét és tüzet nyitott rám. A golyók átfúrták a bal kezemet és mindkét lábamat.”

Parcsomenko fejvesztett menekülése miatt a tábori kórházba került. A páncélkocsi sofőrije viszont megőrizte a hidegvérét és a kocsiban maradt – ő sértetlenül vészelte át a támadást.

Számtalan könyvet írtak már a sztálingrádi csatáról, amelynek legdrámaibb szakasza – a 6. német hadsereg bekerítésével – 70 éve, 1942. november 23-án vette kezdetét. Az elkeseredett utcai harcok, a katonák állítólagos hőies halála a havas pokolban – ezeket a történeteket már ismerjük. Viszont a győztesek oldaláról eddig szinte egyáltalán nem találkozhattunk nyílt önkritikával vagy olyan beszámolókkal, melyekben a csatában résztvevők saját gyávaságukról mesélnek.

Sztálingrád elfelejtett szemtanúi

Parcsomenko szokatlanul őszinte vallomása csak egyike annak a 215 jelentésnek, amelyeket elsőként csak nemrégiben értékelhetett ki egy német történész, Jochen Hellbeck. Az akták tartalma pedig még egy olyan szentelen analitikust is lázba hoz, mint amilyen Hellbeck.

„Kíásni a háborús idők eltemetett hangjait”, mondja a 46 éves történész, „ez igazán megindító pillanat volt, eddigi tudományos tevékenységem egyik csúcspontja.”

Az eddig ismeretlen Sztálingrád-jegyzőkönyvek különlegessége az, hogy a szemtanúkat nem évtizedekkel a csata után kérdezték, amikor a részleteket már elfelejtik, az élményeket pedig újraértékelik. A beszámolókat részben közvetlenül a csata alatt, részben néhány héttel azt követően vetették papírra. A dokumentumokat még inkább hitelessé teszi az, hogy a riportokat történészek készítették, akik – Hellbeck szavait idézve – akkoriban „szokatlanul gondosan és részletesen” dolgoztak.

„Szenzáció!”

Ráadásul a riporterek tudatosan olyan katonákat kérdeztek meg, akik egymás mellett harcoltak, így tapasztalataik, mint egy színdarabban, kiegészítik, illetve átfedik egymást: ugyanazokat a vereségeket és ugyanazokat a győzelmeket mesélik el, más-más szempontból. „Ez egy történetileg egyedülállóan tömör elbeszélési mód”, véli Hellbeck, és egy ilyen világraszóló jelentőségű csata esetében ez „valóságos szenzáció”.

Hellbeck egy szovjet történésznek köszönheti a megdöbbentő leletet: Isaak Minznek, egy zsidó kereskedő fiának. Minz káprázatos karriert futott be, számos publikációt jelentetett meg az orosz polgárháború időszakáról, és már 40 évesen a Szovjet Tudományos Akadémia tagja lett. Amikor Hitler 1941 júniusában megtámadta a Szovjetuniót, elérkezettnek látta a pillanatot történelmi küldetése megvalósítására. Ahogy azt a naplójában feljegyezte:

„Nem vesztegethetjük az időt. A jelen eseményeit meg kell örökíteni. Az emberiség később majd megkérdezi, hogyan történt mindez. Javaslom, alakítsunk egy bizottságot, amely az anyagot kiértékeli, elemzi és megírja az események krónikáját.”

A példakép: Maxim Gorkij

Minz szeme előtt az lebegett, hogy a szovjet társadalmat a történetírók eszközeivel mobilizálja és buzdítsa nagyobb háborús erőfeszítésekre. Úgy számított, hogy a katonák, akiket a háborús események között meginterjúvolnak, úgy érzik majd, hogy komolyan veszik őket, a hőstetteikről szóló jelentések pedig lelkesítően hatnak majd a háborúságban és más katonákra is.

Az ötlet végül is nem volt teljesen új. Már 1920-

ban megalakult a „Kommunista Párt Történeti Bizottsága”, melynek feladata az volt, hogy életben tartsa az októberi szocialista forradalom emlékeztetét. A kortárs szemtanúk élményeit szisztematikusan jegyzőkönyvbe vették, hogy továbbvigyék a forradalom szellemét. Még olyan ismert írók is részt vettek ebben a nagyszabású projektben, mint Maxim Gorkij. Gorkij mintegy száz munkatársa minden nagyobb gyárban riportokat készített a gyári munkásokkal.

Ám most, 1941-ben Minz terve nem talált támogatókra. Sztálinnak más gondjai voltak: a Wehrmacht győzelmet győzelemre halmozott, októberben pedig már a Moszkva elleni támadást készítették elő.

„A nehézségeket és hiányosságokat nem eltussolni”

Minz csak akkor kapott esélyt a terve megvalósítására, amikor decemberben megtorpant a német előrenyomulás. Egy munkacsoport vezetésével bízták meg, melynek eredetileg csak az lett volna a feladata, hogy Moszkva védelmének krónikáját összeállítania. Ám a becsvágyó történész – mondhatni saját szakállára – hamarosan más frontszakaszokra is kiterjesztette a projektet. A csoportnak rövid időn belül már 40 munkatársa volt: gépirók, történészek, irodalmárok.

1942 decemberében Minz négyüket Sztálingrádba küldte, abba a városba, amit akkor már mindkét fél a döntő csata színhelyének tekintett. Nem csoda hát, hogy Minz munkatársai különösen szorgalmasan dolgoztak ezen a szimbolikus jelentőségű helyen, és 1942 decemberétől 1943 márciusáig mintegy 3000 oldalnyi riportjegyzőkönyvet gépeltek le.

Minz nagy vonalakban azt az utasítást adta, hogy a „különösképp kiváló hősokeket, katonákat és parancsnokokat” kérdezzenek meg. Ugyanakkor arra is bátorította a munkatársait, hogy hagyják szabadon beszélni a riportalányokat:

A nehézségeket és hiányosságokat nem eltussolni. A valóságot nem kiszínezni. [...] Minden ábrázolásban szigorúan meg kell őrizni a történelmi hűséget. A vallomások és dokumentumok összevetése révén az eseményeket, időpontokat, neveket és tényeket pontosan ellenőrizni.

A felvett jegyzőkönyvek közül sok tükrözi a német „barbárok” iránti gyűlöletet és megvetést. Ugyanakkor sok olyan is van, amelyekben az oroszok művelt emberekként írják le a németeket. A szovjet katonák nyíltan beszélnek a saját gyengeségeikről is. Az ilyen beszámolókat azonban nem hozták nyilvánosságra.

Sztálinnak azonban egyre kevésbé tetszett Minz elgondolása: már nem katonák és tisztek sokaságát akarta a háború után a haza megmentőiként felüntetni – hanem egyedül saját magát. Így Minz projektje áldozatul esett a sztálini személyi kultusznak, és maga a történész is kegyvesztetté vált. Elvesztette professzori katedráját a Moszkvai Állami Egyetemen és büntetésből áthelyezték egy másik intézetbe, ellenfelei pedig zsidó „parazitának” gúnyolták.

Bár Minzet Sztálin halála után rehabilitálták, ez nem nyugtatta meg. Értékes jegyzőkönyveit elrejtette a Tudományos Akadémia szanatóriumában, majd később a moszkvai Történeti Intézet pincéjében. Ott mindaddig feledésbe merülve rejtőzködtek, míg Hellbeck egy orosz kollégájától kapott tipp alapján 2006-ban meg nem találta őket. Ezeket a dokumentumokat közli kivonatolva a most megjelent könyvében.

Egy megtört hős

A 215 Sztálingrád-jegyzőkönyvből csak egyet adtak ki még Minz halála előtt: egy beszélgetést Vaszilij Zajcevvel, a Vörös Hadsereg legjobb mesterlövészével, aki a hivatalos adatok szerint 242 német katonát lőtt le Sztálingrádban. Az 1943-ban nyilvánosságra hozott interjúban Zajcev elmeséli, hogyan járta már 12 éves fiúként az erdőket, hogyan vadászott. Ugyanazzal a magabiztossággal, ahogy a rókákat, mókusokat és foglyokat lelőtte, fogja később a németeket lelőni Sztálingrádban:

„Az ablakon keresztül céloztam, meghúztam a ravaszt és a német összerogyott. A távolság 80 méter volt, és egy teljesen hétköznapi puskával találtam el. A társaim lelkesedésben törtek ki. Akkor láttuk, hogy egy másik német katona megpróbál segíteni az eltalált társán. [...] »Zajcev, Zajcev! – kiáltották a többiek – Ott jön még egy, puffantsd le őt is!« Céloztam, lőttem – a német elesett. Már a második félórán belül. Kezdtél érdekelni a dolog.”

Ám a valóságban Zajcev aligha volt ilyen hidegvérű: a vele készített riportból kiderül, hogy valójában még a „Szovjetunió Hőse” is megtört ember. *„Sztálingrád előtt háromszor sebesültem meg. Mára tönkrementek az idegeim, állandóan reszketek. Az embernek emlékeznie kell, az emlékezésnek pedig erős a hatása.”*

Az orosz cenzorok 1943-ban kihúzták ezeket a részeket a nyilvánosságra hozatal előtt – egy másik helyen pedig az említett 80 méterből inkább 800 méterre „helyesbítették” azt a távolságot, amelyről Zajcev a lövését leadta.

(Der Spiegel)

Anne Applebaum

Régi-új kémvilág

Andrew Meier, Robert Service, Emil Draitsner és Edward Lucas új könyvei az egykori szovjet, illetve mai orosz kémekről

Azok, akik 1935-ben Mandzsukuóban, a japán megszállók által kreált északkelet-kínai bábállamban találkoztak velük, kétségtelenül úgy gondolták, hogy a svájci üzletember, Charles Emile Martin és amerikai társa, Cy Oggins igen különös párt alkot. A csontos arcvonású, előkelő külsejű Oggins mindig kitűnően szabott öltönyöket viselt és előszeretettel járt ezüstvégű sétapálcákkal. Úgy tűnt, rengeteget tud a keleti régiségekről, és néha ő is műkereskedőnek nevezte magát. Martin megjelenése már kevésbé volt feltűnő; ő leginkább az egyszerű nyakkendőket és a gabardin felöltöket kedvelte, a felesége, Elsa viszont szerette az elegáns kiegészítőket és a drága szőrméket. Mindkét férfi több nyelven is beszélt és európai kapcsolatok széles, bár meglehetősen homályos skálájával rendelkezett, és elmondásuk szerint azért jöttek Mandzsukuóba egy milánói üzletemberrel együttműködve, hogy az olasz Fiat cég által gyártott autókát és repülőgépeket adjanak el a japánoknak.

Abban az időben Mussolini kereste a japánok kegyeit, és úgy tűnik nem is hiába: 1937 végén a japán birodalmi kormány 72 olasz gyártmányú repülőgépet vásárolt. A most beszerzett repülőgépekből – jelentette elégedetten a Rómába akkreditált japán katonai attasé – „akár három nehézbombázóezredet is felállíthatunk”. Mint a Fiat mandzsukuói képviselőinek, bizonyára Martinnak és Ogginsnak is kijutott (volna) az elismerésből. Ám mire az üzletet nyélbe ütötték, mindkét férfi eltűnt...

Az üzlet tényleg létrejött, a kereskedők azonban nem teljesen voltak azok, akiknek kiadták magukat. Egyikük, Charles Emile Martin – illetve álnévein George Wilmer, Lorenz, Laurenz vagy Dubois – születésekor még a Max Steinberg nevet viselte. Bár folyékonyan beszélt németül és franciául is (utóbbit marseilles-i akcentussal), Steinberg nem Svájcban, hanem Belgorod-Dnyesztróvszkijban látta meg a napvilágot, egy ukrán kikötővárosban a Fekete-tenger északi partján. Később hamis személyazonosító okmányok felhasználásával sikerült egy eredeti svájci útlevelet kapnia. A másik férfi, Oggins vezetékneve valódi volt, mint ahogy az volt amerikai útlevele is, a személyazonosságáról azonban már nem mondhatjuk el ugyanezt. Mielőtt Mandzsúriába utazott volna, ő is eltöltött némi időt Párizsban, még hozzá épp a Romanov-dinasztia egyik utolsó tagjának szomszédságában élve – kitűnő hely ahhoz, hogy valaki rajta tartsa az 1917. októberi forradalom után ide költözött orosz emigránsokon – és Berlinben is. Azok, akik egykoron Isaiiah Ogginsként ismerték, aki egy zsidó boltos fiaként a Connecticut állambeli, malomiparáról ismert Willimantic városában töltötte gyermekkorát, kétségkívül elképedtek volna arisztokratikus viselkedése láttán. Még jobban meglepődtek volna azok, akik a Columbia Egyetem radikális politikával is foglalkozó végzős hallgatójaként találkoztak vele.

Steinberg és Oggins gazdag üzletembereknek látszottak és úgy is viselkedtek, ám valójában szovjet kémek voltak, akik nem diplomataként, hanem szovjet ügynökként, hamis személyazonossággal és mély fedésben tevékenykedtek. A „Charles Martin and Co.” ugyan tényleg létező cég lehetett, ám ahogy azt Andrew Meier kiderítette *The Lost Spy (Az elveszett kém)* című, aprólé-

kos kutatómunkára alapuló és gyönyörűen megírt Oggins-életrajzában, a társaság egyben kellő indokot szolgáltatott „tulajdonosainak”, hogy 1935-ben Mandzsukuóban legyenek. Ebből a rendkívül kedvező helyzetből nem csak a tengelyhatalmi politikát tudták megfigyelni, de – mint ahogy Oggins Párizsban tette – annak a népes emigráns orosz közösségnek a tagjait is, akik a forradalom után Harbinba emigráltak. Csak azért szakították félbe a munkájukat, mert a Kína és Japán között dúló háború egyre kiterjedtebbé vált. Nincs információnk arról, hogy valaha is lelepleződtek volna.

A két orosz kém sikere nem volt szokatlan jelenség abban az időben. Manapság hajlamosak vagyunk arra, hogy az orosz kémekről hallva rögtön valamiféle hidegháborús környezetre gondoljunk, a Kelet és Nyugat közötti ármánykodásra a vasfüggöny mentén, a Graham Greene könyveiből ismert Bécsben vagy George Smiley műveinek Londonjában. Ám az első – és rendkívül sikeres – szovjet kémek már sokkal korábban felbukkantak. Ahogy azt Robert Service *Spies and Commissars (Kémek és komisszárok)* című, Meier könyvéhez hasonlóan élvezetes könyvében olvashatjuk a bolsevikok korai nyugati kapcsolatairól, az első szovjet kémkedési erőfeszítések lelkes amatőrök nevéhez fűződnek, hiszen „ezzel és más gyakorlati jellegű ügyekkel kapcsolatban Marx és Engels ugyanis nem hagyott hátra semmiféle gyakorlati kézikönyvet”. A bolsevikok hírszerzéssel és kémelhárítással kapcsolatos tudásának java a cári titkosrendőrséggel, az Ohranával folytatott küzdelmük során szerzett tapasztalatokból eredt. Az Ohrana gyakran használt kettős ügynököket arra, hogy beépüljenek a forradalmi mozgalmakba. Még Lenin egyik fiatal pártfogoltjáról is kiderült, hogy ilyen ügynök, miután a bolsevikok megszerezték az Ohrana aktáit. Néhányan úgy gondolták, hogy maga Sztálin is egyike lehetett ezeknek a kettős ügynököknek...

Az új kémek azonban gyorsan tanultak – olyannyira, hogy a W. H. Auden amerikai költő által nagyon őszintén évtizednek („low dishonest decade”) nevezett 1930-as évek a különösen kreatív konspiráció korszakának bizonyult a szovjet kémkedés történetében. A szovjetek ebben az időszakban szervezték be Guy Burgess, Kim Philby, Donald Maclean, Anthony Bluntot és (valószínű-

leg) John Cairncross, a hírhedt Cambridge-i Ötök (Cambridge Five) tagjait. Az Egyesült Államokban beszerverték Whittaker Chamberst és Alger Hisst. Ugyanekkor a Szovjetunióban az NKVD is kiképzett egy ügynökséget („Great Illegals”), melynek tagjai olyan magas szintre fejlesztették a mesterségüket, hogy a CIA tisztjei egykor az alapkiképzésük részeként tanulmányozták tevékenységüket. „A háború előtt a szovjetek messze felülmúltak minket a kémkedés terén”, mondta Meiernek egy nyugalmazott CIA tiszt. „A húszas és harmincas évek – ez volt az ő fénykoruk.”

A szovjet kémek e generációjának egyik tagja volt Richard Sorge is, egy szovjet kém, aki gyermekkorától fogva folyékonyan beszélt németül – anyja orosz, apja német származású volt –, és aki magát náci újságírónak kiadva bejutott a tokiói német nagykövetségre is. Sorge egyebek között a Szovjetunió ellen készülő 1941-es német támadásról is jó előre figyelmeztette Sztálint, ám a diktátor nem törődött a figyelmeztetéssel. A kémkedés terén a korszak egy másik vezető alakja volt Ignace Poretzky, alias Ignace Reiss. Reiss, aki számos évig élt Párizsban és akit Európa-szerte ismertek a kommunisták, az NKVD ügynökei ölték meg Svájcban, 1937-ben, miután szembeszállt Sztálin politikájával és megpróbált áttérni. Halála események valóságos láncreakcióját indította el, és egyebek között Whittaker Chamberst is meggyőzte arról, hogy fejezze be szovjet ügynökként folytatott tevékenységét.

A Stalin'és Romeo Spy (Sztálin kém-Rómeója) című könyvben Emil Draitser egy másik mesterkém, Dmitrij Bisztruljotov élettörténetét meséli el, akit a modern mézcspada („honey trap”) módszer feltalálójának is tekinthetünk. Bisztruljotovot, az arisztokrata Tolsztoj-család egyik tagjának törvénytelen gyermekét (legalábbis ő ezt állította magáról) az 1920-as években szervezte be a szovjet titkosszolgálat, amikor épp külföldön élt. Moszkvai felettéseinek bátorítására hamis görög útlevelet szerzett egy megvesztegethető danzigi konzultól, ruhakereskedelemmel foglalkozó vállalkozást alapított Lengyelországban, majd Berlinbe költözött, ahol aztán titkárnök, grófnök és diplomatafeleségek garmadájának fejét csavarta el. Sőt, egyszer állítólag még a saját feleségét is elküldte

egy francia hírszerzőtiszthez annak reményében, hogy így további fontos információkhoz jut.

Mint ahogy az oly sok más kém esetében is megfigyelhető, a hírszerzőmunka iránti vonzalma Bisztroljotovnál is a személyiségéből fakadt. Draitsler rámutat, hogy „saját bevallása szerint, a veszély ellenére valósággal imádta a küldetést; egy új világ nyílt meg előtte”. Ahogy Meier írja, sok más profi kém egyben a „behízelgés mestere” is volt, aki „képes volt szinte bárkinek a bizalmába férkőzni, akár egy látogatóban lévő nagykövet, akár egy pályaudvari prostituált volt a beszélgetőpartner”. Azoknak, akik a titkos tevékenységek legmélyebb szintje iránt éreztek vonzalmat, szeretniük is kellett az álcákat, a titkokat, a megtévesztést és a szerepjátszást. Képesnek kellett lenniük arra, hogy új személyazonosságokat memorizáljanak, új önéletrajzokat és bonyolult fedősztorikat tanuljanak be. A gyakorlatban pedig valamennyire örömeiket is kellett, hogy leljék ebben.

Az alakoskodás iránti pusztán szereteten kívül azonban más is volt, ami ebben a korszakban sok kémet arra indított, hogy a Szovjetuniót szolgálja. Kezdetben például Steinberg, Oggins, Bisztroljotov, Sorge és – átállásukig – Reiss és Chambers is mély ideológiai meggyőződésből álltak a Szovjetunió szolgálatába. Oggins Kommunista Párt iránti hűségének gyökereit például mélyen a malomipari városban töltött gyerekkorában találjuk. Bisztroljotov anyja következetesen haladó szellemű volt, egy radikális feminista aki szándékosan döntött úgy, hogy a házasság kötelékén kívül hozza világra gyermekét.

A kor gazdasági és politikai viszonyai szintén sokakat ösztönöztek arra, hogy együttműködjenek a Szovjetunióval. Chambers később a *Witness (Tanú)* című önéletrésében így írta le a kommunizmus vonzerejét: „A [politikai] vízió ösztönöz. A [gazdasági] világválság kényszerít.” Az 1930-as években, azaz a nagy gazdasági válság és Hitler hatalomra jutásának korszakában az amerikaiak és az európaiak között is sokan voltak, akik mélyen csalódtak a kapitalizmus és a liberális demokrácia kudarcai miatt. Sokan úgy érezték, hogy csak két választási lehetőségük van: a fasiszmus az egyik és a marxizmus a másik oldalon, és ezt a polarizált látásmódot csak tovább erősítették a két oldal

támogatói. Sok baloldali számára ekkor még – ellentétben a későbbi időkkel – nem volt semmi rossz abban, hogy elfogadják „Moszkva aranyát”. Az igazán elkötelezettek számára a nemzetközi proletariátus és a szovjet titkosrendőrség céljai egyformán vállalhatóak és teljesen „csereszabatosnak” tűnhettek.

Az érzések azonban nem voltak mindig kölcsönösök. A Szovjetunió a kezdetektől fogva telepített külföldi kémeket – ám ugyancsak a kezdetektől fogva a szovjet elit sosem bízott igazán ezekben a kémekben. Bárki, aki kész volt külföldre költözni és kapitalisták között élni, még ha azt a szovjet rezsim érdekében tette is, hazatérése után állandóan a gyanú árnyékában élt. A szovjet titkosrendőrség első hivatalos szervezetét, a Csekát (melyből később az átszervezések és átalakítások révén végül a KGB kialakult) és külföldi ügynökeit a törvények felett állónak tekintették. Ez azonban azt is jelentette, hogy az ügynököket törvénytelen eszközökkel is ellenőrizhetik és – ha a sors úgy hozza – likvidálhatják is. Gyakran így is történt...

A szovjet kémeknek egyúttal Leninnek a nemzetközi kapcsolatokhoz való ambivalens hozzáállásával is meg kellett küzdeniük. Ahogy Service leírja, a bolsevikok már közvetlenül a forradalom után elkezdték tervezgetni, hogy hogyan döntsék meg a hatalmon levő kormányokat Európa-szerte, hogy ezzel gyorsítsák a világforradalmat, ami, ebben biztosak voltak, elérkezik majd. Ugyanakkor viszont diplomáciai elismerést és kereskedelmi kapcsolatokat is kerestek. Bár a forradalmi lendület alábbhagyott, miután Sztálin kijelentette, hogy egyetlen országban lehetséges a szocializmus kiépítése, a szovjet ügynököknek mindig is érdekében állt, legalábbis elméletileg, a kapitalizmus és demokrácia esetleges megbuktatása, illetve a szovjet nemzeti érdekek kiterjesztése. Másképp fogalmazva, a szovjet kémek és diplomataik e nemzedéktől egyrészt azt várták, hogy aktív forradalmárok legyenek, másrészt, hogy egy szuverén állam képviselőiként dolgozzanak, gyakran úgy, hogy eközben egymásnak közvetlenül ellentmondó célokért küzdöttek.

A fénykor rövid ideig tartott. Az 1930-as évek végére a meggyőződéses kémek e generációja szinte teljesen eltűnt. Néhányuk a szovjetunióbeli

nagy tisztogatásnak esett áldozatul. Bisztroljotovot 1938-ban letartóztatták és tizenhat évet töltött a Gulágon. Ogginst 1939-ben hurcolták kényszermunkatáborba. Szokatlan módon az amerikai kormány érdeklődést mutatott az esete iránt – a legtöbb amerikai állampolgárról, akit abban az időben tartóztattak le a Szovjetunióban, az Egyesült Államok kormánya nem vett tudomást – ám épp ez a szokatlan érdeklődés lehetett az, ami siettetette Oggins halálát. Amikor 1947-ben elérkezett szabadon bocsátásának ideje, a szovjet titkosrendőrség úgy döntött, hogy túlságosan veszélyes lenne szabadon engedni. Egy moszkvai börtönben mérgeinjekciót adtak be neki és a helyszínen meghalt.

Sokan azért hagyták ott a titkoszolgálatot, mert csalódtak az eszmében. Bajtársaik letartóztatása, a moszkvai kirakatpercek és, mindenekelőtt, az 1939-es Hitler–Sztálin (Molotov–Ribbentrop) paktum sokakat meggyőzött arról, hogy rosszul döntöttek. Chambers csak egyike volt annak a számos szovjet ügynöknek az Egyesült Államokban, akik „átálltak” és felfedték kapcsolataikat az USA kormányának. 1940-re a Szovjetunió amerikai kémhálózata szétesett, európai hálózatai pedig jelentősen meggyengültek. Soha nem szerveződtek meg igazán ugyanazon a szinten. A közkeletű vélekedésekkel ellentétben nem a II. világháborút követő hidegháborús korszak volt a szovjet kémkedés csúcspontja. Bár a háború utáni külföldi szovjet kémiszolgálatok szakmailag felkészültebbek, anyagilag támogatottabbak és szervezettebbek voltak, soha többé nem volt olyan sok informátoruk és olyan sok helyen, mint a háború előtt.

Ugorjunk előre hetven évet az időben. Ha azt mondtuk, hogy Isaiah Oggins élettörténete bizonyára meglepi majd azokat, akik a kémeket a hidegháború időszakával azonosítják, akkor Andrej Bezrukov, alias Donald Howard Heathfield története minden bizonnyal még ennél is megdöbbentőbb lesz számukra. Bezrukov és felesége, Jelena Vavilova (alias Tracey Lee Ann Foley) történetét ragyogóan meséli el Edward Lucas *Deception (Megtévesztés)* című, napjaink orosz kémeiről szóló könyve. Mandzsukuóban tevékenykedő elődeihez hasonlóan Bezrukov is mély fedésben tevékenykedő kém volt. „Donald Heathfield” egy régóta halott kanadai gyermek neve volt, akinek személyazonosságát eltulajdonította, és akinek út-

levelét használta. Ám, mint ahogy a legsikeresebb kémek esetében is, sok más, Bezrukovval kapcsolatos dolog valódi volt. Ahogy azt honlapján is olvashatjuk, a férfi, aki 1992-ben költözött Kanadába, valóban nemzetközi közgazdaságtant hallgatott a torontói York Egyetemen és tényleg mesterfokozatot szerzett államigazgatásból a Harvardon. Tényleg menedzsment-tanácsadóként dolgozott és valóban értékesített egy „FutureMap” nevű döntéstámogató programrendszert. Valóban volt egy fia, aki a Georgetown Egyetemen tanult, a felesége pedig ingatlanközvetítőként dolgozott Cambridge-ben.

Éppúgy, ahogy Oggins és Steinberg is az olasz cég jóvoltából bennfentesként figyelhette meg a háborús Japánt, melynek repülőgépeit forgalmazták, tanácsadócége révén Bezrukov is betekintést nyerhetett abba a világba, amit Lucas így nevez: „a kutatóintézetek (az „agytrösztök”) világa: az amerikai biztonsági és hírszerző közösség puha alhása, ahol a visszavonult tisztségviselők – egyesek egy újabb munka reményében, mások a kormányzati munkában épp szünetet tartva – elvegyülnek a külsősök között.” Amint elfogadták Cambridge-ben és Washingtonban, Bezrukov szorgosan igyekezett eladni az általa forgalmazott szoftvercsomagot nemzetközi és nemzetvédelmi kapcsolatokkal rendelkező cégeknek, és közben olyan fontos személyiségekkel próbált kapcsolatokat ápolni, mint pl. Leon Fuerth, Al Gore korábbi nemzetbiztonsági tanácsadója. Európában és Ázsiában is szakmai kapcsolatokat épített ki, és jöllehet eltúlozta szakmai sikereinek jelentőségét, annyi bizonyos, hogy legalább egy francia vállalat igénybe vette a szolgálatait.

Még ennél is többre vihette volna – számos céget igyekezett meggyőzni arról, hogy telepítsék az általa forgalmazott programokat, talán hogy ezzel kémprogramokat, ún. spyware-eket juttasson ügyfelei számítógépes rendszereibe – ám 2010 júniusában Bezrukov/Heathfieldet és feleségét nyolc másik orosz kémrel együtt letartóztatták. A letartóztatottak közül néhányan már sok éve az Egyesült Államokban éltek, tökéletesen beilleszkedve a kertvárosi környezetbe és nagyon átlagosnak hangzó, sőt sokszor jelentéktelen állásokban dolgozva. Akkoriban sokan megmosolyogták őket,

különösen akkor, amikor az egyik kémről, Anna Chapmanról – lánykori nevén Anja Kuscsenko – kiderült, hogy valójában egy szokatlanul vonzó vörös hajú leányzó, aki a „nemzetközi ingatlanpiacon” dolgozik (vagy legalábbis próbálkozik).

Lucas rámutat, hogy ez szándékos volt: „A kémeknek annyira unalmas és jelentéktelen emberekknek kell tűnniük, amennyire csak lehet, hogy kifejlesszék azokat a képességeket, amelyekre az igazi munkájukhoz szükség van.” Néhányuknak olyan állásokra van szüksége – például a nemzetközi ingatlanügyek területén –, amely lehetővé teszi számukra, hogy sok-sok különféle emberrel kerüljenek kapcsolatba anélkül, hogy gyanússá válnának. Mások, mint Bezrukov, sok évig dolgoztak, hogy szilárdabb szakmai hírnevet szerezzenek, remélve, hogy végül kapcsolatba kerülhetnek igazi hatalommal bíró emberekkel.

Lucas éppoly nagyfokú figyelmet szentelve követi nyomon a modern orosz kémek tevékenységét, mint amelyet Meier tanúsított Oggins ténykedésének felfedése során. Lucas rájött, hogy az egyébként meglehetősen ügyetlen Anna Chapman – korábban KGB-tiszként szolgáló apjával együtt – belekeveredett egy bonyolult ügyletbe, amelynek az volt a célja hogy Zimbabwében mossanak tisztára pénzt, és amelyben egy Nagy-Britanniában regisztrált fantomcég és számos személyazonosság-lopási ügy is szerepel. Bezrukov/Heathfield, ahogy megjegyeztük, egész jó „üzleti tanácsadóvá” vált. A csoport egy másik tagja, Mihail Szemenko – aki kínai mandarin nyelven épp olyan jól beszélt, mint spanyolul, angolul és oroszul – a tudományos munkának szentelte magát, annak reményében, hogy így álláshoz juthat az egyik kutatóintézetben.

A modern orosz kémek némelyike mutat bizonyos közös jellemvonásokat 1930-as évekbeli elődeikkel. A kémkedés még mindig „egy bizonyos típusú személyiséggel rendelkező embert” vonz, aki kész arra, hogy „félretegye azokat a társadalmi és erkölcsi szabályokat, amelyek meggátolják, hogy megtévesszük, becsapjuk és manipuláljuk embertársainkat”. Ám úgy tűnik, egyiküket sem az a fajta ideológiai meggyőződés motiválta, ami egy Isaiiah Ogginshoz hasonló embert Párizsba és Berlinbe küldött, vagy ami Ignace Reisst arra indította, hogy egy aggodalmas hangvételű le-

velet írjon Sztálinnak, amelyben azzal vádolja a Politbúrót, hogy elárulta az orosz munkásokat.

Ehelyett a lehetőségekhez és az anyagi javakhoz vonzódtak, amelyek Nyugaton elérhetőek voltak számukra. Moszkvába küldött üzeneteik nem a forradalom eszméi körül forognak, hanem azzal foglalkoznak, hogy szerintük milyen házat kellene megvenniük vagy milyen magániskolába kellene jártatniuk a gyerekeiket – természetesen csak azért, hogy fenntartsák a fedésüket. Az élet egy New Jersey-i elővárosban egyértelműen előnyösebb, mint Tomszkban (az egyik pár eredeti lakhelyén). Anna Chapman állítólag „napokig zokogott”, amikor megtudta, hogy visszavonták a brit útlevelét – amelyre egyébként egy rövid életű házasság révén tett szert – és hogy soha többé nem térhet vissza az Egyesült Államokba vagy az Egyesült Királyságba. Bezrukov pedig olyannyira megkedvelhette álcaként használt üzleti tanácsadói munkáját, hogy kiutasítása és Oroszországba való visszatérése után Moszkvában is ugyanilyen tevékenységből próbált megélni.

Időközben megváltozott az orosz állam hozzáállása is a külföldi ügynökeihez, a nyilvánosság előtt legalábbis a kémek már nem voltak gyanús figurák többé. Oroszország elnöke, Vlagyimir Putyin maga is egykori kém, a kémkedés pedig olyan része az életútjának, amelyet büszkén vállal. Oroszországba való visszatérésükkor a kiutasított kémeket az orosz média olyan hősként ünnepelte, akiknek aljas áru-lók és az FBI mesterkedése miatt kellett elhagyniuk Amerikát. Anna Chapmanból valóságos nemzeti hős lett, akinek már saját rovata, sőt saját tv-show-ja is van, és tagja egy, az orosz elnökhöz közel álló ifjúsági csoportnak is. Furcsa módon a társadalmi mobilitás és a siker jelképeként ünnepelték, holott ez a siker természetesen nem Moszkvához, hanem New Yorkhoz és Londonhoz köthető. Ám épp ez az a fajta siker, amit sok orosz szeretne. Szovjet elődeikkel ellentétben a mai orosz elit nyíltan vágyakozik a Nyugat anyagi javaira és őszintén csodálja azokat, akik meg tudják szerezni azokat.

Az érzés nem kölcsönös, és ez az amiért Oroszország mindig is valamilyen előnyt szeretne megszerezni a Nyugattal szemben a kémek telepítése terén. Okos és jól képzett oroszok versengenek majd keményen azért, hogy tartósan külföldön

élő (és komoly összegekkel támogatott) lakosok lehessenek. Amikor pedig megérkeznek új lakhelyükre, valamelyik amerikai nagyváros kertvárosi lakóparkjainak egyikébe, meglepően könnyűnek találják majd a beilleszkedést. Manapság ugyanis nincs semmi rendkívüli abban, ha valaki orosz akcentussal beszél vagy orosz hangzású neve van például New Jerseyben. (A legutóbbi kémbojtárny során letartóztatottak közül néhányan, beleértve Chapmant is, soha nem is foglalkoztak azzal, hogy megváltoztassák a nevüket.) Ennek ellenkezőjét azonban sokkal nehezebb lenne elképzelni: vajon hány amerikai egyezne bele abba, hogy húsz évet töltsön Tomszk egyik elővárosában, mély fedésben élve (vagy akár csak nem is olyan mély fedésben), és hányan tudnák meggyőzően elhitetni magukról ilyen hosszú időn keresztül, hogy oroszok? A nyugati hírszerző ügynökségek történetében alig van példa ilyesmire. Lucas könyvében egy fejezetet szentel egy híresen katasztrófális véget ért brit–amerikai próbálkozásnak, melynek célja az volt, hogy antikommunista ügynököket dobjanak le ejtőernyővel a balti tagköztársaságokba a II. világháború után. A tervet maga Kim Philby hozta a szovjet elhárítás tudomására, így esély sem volt arra, hogy sikerüljön. A „partizánok”, akik a litván és észti falvak mellett ledobott ügynököket várták, valójában a KGB alkalmazottai voltak...

A legutóbbi kémbojtárny körülvevő derűtlenség közepette valahogy elsikkadt az a kérdés, hogy tulajdonképp mit is csinált az orosz kémek új generációja az Egyesült Államokban és mennyire volt komoly a fenyegetés, amit jelentettek. Sokan voltak, akik jót mulattak a csoport néhány tagjának látszólagos hozzá nem értésén. Lucas határozottan szembeszáll ezzel a „fúrásán önelégült” hozzáállással és azzal érvel, hogy Oroszország „hírszerző ügynökségeit egy kiterjedt és rossz szándékú kezdeményezés részeként használja, melynek célja a társadalmunkba való beépülés és a döntéshozatal befolyásolása.” Bár sokan nem értenek egyet ezzel az elemzéssel – hisz végül is az orosz ügynökök egyike sem (legalábbis azok közül, akikről tudunk) jutott közel soha bárkihez, aki valóban fontos lett volna –, ha az orosz, szovjet és KGB történelem szélesebb távlatába helyezzük, a nézete máris jelentősebbé válik.

A mai orosz külpolitikának – ahogy annak idején a szovjet külpolitikának is – gyakran egymásnak kölcsönösen ellentmondó céljai vannak. Másrészt az orosz vezető réteg, melyet a KGB egykori tagjai uralnak, őszintén arra törekszik, hogy stabil és nyílt kapcsolatai legyenek a Nyugattal. Orosz üzletemberek hada szeretne Amerikával kereskedni, oda utazni és ott élni, és nem akarják üzleti érdekeiket veszélyeztetni. Ám ugyanekkor ugyanez az orosz vezető réteg nagyon is szeretné befolyásolni a nyugati intézményeket – bankokat, agytrösztöket, a médiát, a kormányzati bürokráciát – hogy kényelmesebbé tegyék a maguk számára a Nyugatot.

Másként fogalmazva, az orosz elit tagjai már nem reménykednek abban, hogy nemzetközi kommunista forradalmat robbanthatnak ki, mint ahogy azt az 1930-as években szerették volna. Ám nagyon is bíznak abban, hogy megváltoztathatják a nyugati normákat és viselkedést, amire úgy tekintenek, hogy az az útjukban áll: azt akarják, hogy az amerikaiak és európaiak kevésbé tartsák fontosnak az emberi jogokat, legyenek elnézőbbek a korrupcióval szemben és talán befogadóbbak az orosz befektetések és az orosz oligarchák iránt. Ezt bizonyos mértékig nyilvánosan is megtehetik. A pénzüik megszerzi nekik visszavonult nyugati tisztségviselők támogatását, beleértve egy korábbi német kancellárét is, valamint hozzáférést a PR cégekhez, hirdetési ügynökségekhez és jogászokhoz.

Ám lehetnek olyan idők, amikor ezen célok elérése érdekében bizonyos törvényen kívüli eszközökhöz kell folyamodniuk. Még ha Anna Chapman, „Donald Heathfield” és a többiek soha nem tudtak igazán bejutni az amerikai elit sorába, olyan helyzetben voltak, amely lehetővé tette, hogy illegális pénzeket kezeljenek, információit továbbítsanak és olyan dolgokat tegyenek és mondjanak, amit az orosz kormány inkább nem tesz és mond nyíltan. Tekintélyes mennyiségű időt és pénzt fordítottak a képzésükre, a megélhetési költségeikre és az utazásaikra: nagyon sokat törődtek azzal, hogy megteremtsék és fenntartsák a fedőstoriáikat – és ez már önmagában is bizonyítja, hogy valaki úgy gondolta, hogy fontosak...

(The New York Review of Books)

A Valóság 2012. évi (LV. évfolyam) számainak tartalomjegyzéke

CIKKEK, TANULMÁNYOK

<i>Balogh Tibor</i> : (Természet)tudomány versus mitológia/filozófia	1	24
<i>Bartha Ákos</i> : A két világháború közti csehszlovák, jugoszláv és román földbirtokrendezés	10	96
<i>Berényi Dénes</i> : A Föld állapotáról	2	101
<i>Bolla Emőke – Faragó Péter</i> : Krízishelyzet az iskolapadban – avagy emberi erőforrás válságban?	12	94
<i>Borsos Zsófia</i> : A fény őrzői a legsötétebb órában – A Fehér Rózsa története (München, 1942–43)	5	39
<i>Csajághy György</i> : Néhány nyelvi és ritmikai összefüggés a magyar népzében (Néhány nyelvi-zenei-ritmikai összefüggésű adalék a magyar őstörténet kutatásához)	11	18
<i>Csath Magdolna</i> : A globalizáció perspektívában és a gazdaságpolitikai döntések lehetséges terei	4	1
– Válaszutak, érvek és ellenérvek: melyik út vezet sikerhez?	8	1
<i>Csegődi Tibor László – Farkas Tibor – Tóth Tamás</i> : A húszas célok huszonkettes csapdája – avagy energiahatékonysági célok egy komplexebb megvilágításban	6	110
<i>Deák Dániel</i> : Bibó István és Daniel Cohn-Bendit társadalomképének összehasonlítása	2	41
<i>Dragon Zoltán</i> : A sárkány elveszejtése	2	70
<i>Egedy Gergely</i> : Önérdek kontra közérdek: niebuhr az emberi természetről	10	1
<i>Egri Zoltán</i> : A humán jóllét általános és területi vetülete	5	94
– Az egészségi állapot mint a (területi) fejlettség eredmény-indikátora	10	22
<i>Erős Vilmos</i> : A francia történetírás a huszadik században	8	47
– A magyar történetírás a dualizmus korában	2	22
<i>Farkas Ágnes – Faragó Péter</i> : Az energiacélú biomassza hasznosítás foglalkoztatási piacról interdiszciplináris megközelítésben	9	21
<i>Frenyó Zoltán</i> : Prohászka Ottokár index-ügye száz év távlatából	1	56
<i>Garaczi Imre</i> : Gazdaságpolitika és gazdaságetika	5	77
<i>Gerencsér Tibor</i> : A nyugati civilizáció peremén. Marian Zdziechowski és Oskar Halecki Magyarországról	12	50
<i>Győri Szabó Róbert</i> : A brit–ír, protestáns–katolikus ellentét a labdarúgásban	3	48
<i>Haid Tibor</i> : Út az új európai romaintegrációs stratégiához	12	84
<i>Halmos Károly</i> : Csőd és magáncsőd	4	32
<i>Havasdi József</i> : Duna menti zárvonalak az 1831. évi kolerajárvány idején Dél-Dunántúlon	1	63
<i>Jóna György</i> : Klasterek az újkapitalizmusban	1	31
<i>Jordán Gyula</i> : A kínai federalizmus kérdéséhez	2	60
<i>Kaposi Márton</i> : Machiavelli magyarországi hatástörténetének legfontosabb tanulságai	7	1
<i>Kapronczay Károly</i> : A Vajdaság egészségügyének története a török uralom végétől az I. világháborúig	7	57
– Folyószabályozás	4	77
– Lengyelek a magyar egyetemeken a második világháború éveiben	3	72
– A keresztény orvoslás kezdete	8	64
<i>Kardos Tímea</i> : Thököly Imre és a homofonikus behelyettesítő sifre – Kódolás a kuruc fejedelem idejében	5	27
<i>Kávássy János Előd</i> : Sodrásban – a Magyar Népköztársaság és az Amerikai Egyesült Államok viszonya a hidegháború lezárásának előestéjén, 1988-ban	5	1
<i>Kis Domokos Dániel</i> : A fejedelem bujdosótársa	4	17
<i>Kovács Dávid</i> : Elidegenedés és utópizmus	11	1
<i>Kovács Emőke</i> : Irányi Dániel és a függetlenségi ellenzék viszonyrendszere 1867 és 1892 között	9	54
<i>Kövendy Katalin</i> : A Porubszky család katonái – Lenullázott katonatisztek, alkalmi munkások 3.	4	51
<i>Kun Miklós</i> : Fájdalmas búcsú a hatalomtól: Joszif Sztálin utolsó beszéde	6	28
<i>Lakatos Gyula</i> : Antiszociális-e az árutermelő piacgazdaság és tudomány-e a modern közgazdaságtan?	2	1
<i>Lányi Gusztáv</i> : Ranschburg Pál és a magyar kísérleti pszichológia kezdetei	6	57
<i>Lengyel Ferenc</i> : Kérdések és válaszok a történelem végéről	11	91

<i>Letenyei Róbert</i> : Bajban ismerzik meg a jó közigazgatás	10	85
<i>Loppert Csaba</i> : Neoliberális? Az micsoda?	9	14
<i>M. Fazekas Ágnes</i> : Számítógép- és internethasználat tíz év tükrében	11	102
<i>Magos Gergely</i> : Szabad a pálya? A budapesti gyógyszerészhallgatók társadalmi származása (1920–1944)	4	87
– Szabad a pálya? II. A budapesti gyógyszerészhallgatók társadalmi összetétele (1920–1944)	5	50
<i>Magyar Kálmán</i> : Rendszerváltás Somogyban I. Az ellenzéki (EKA) pártok megalakulásáról és a helyi pártalapítók 1988–1990 közötti szerepéről	11	76
<i>Magyari Beck István</i> : Kultúra és higiénia	9	1
<i>Maróti Andor</i> : A kultúra hiányzó egysége és társadalmi megbecsülése	6	1
<i>Máthé Áron</i> : Kommunista propaganda 1956-ról: a fasizmus vádja	1	44
<i>Menyhay Imre</i> : A kultúra, az animális társadalom és a parlagfű-kultúra	3	1
<i>Mezei Balázs</i> : Molnár Tamás (1921–2010) pályarajza	12	1
<i>Miskolczy Ambrus</i> : Erdély népessége a 18. században (Források és értelmezések)	6	10
<i>N. Szabó József</i> : A Nemzeti Parasztpárt kultúrdiplomáciai felfogása a II. világháború után (1945–1946)	7	68
<i>Pap Krisztián</i> : A német katonai felső vezetés 1938 és 1941 között (1. rész) Látványos győzelmek, konfliktusok és fatális tévedések (Egy megközelítési vázlat)	11	45
– A német katonai felső vezetés 1938 és 1941 között (2. rész)	12	14
<i>Prof. dr. Szalma József</i> : Az új magyar polgári törvénykönyvről – jobbító szándékú észrevételekkel	10	10
<i>Rigó Balázs</i> : A hivatásrendi gondolat szerepe a portugál <i>Estado Novo</i> társadalomszervezési és gazdaságirányítási elveinek kialakításában	3	26
<i>Sallai János</i> : Vasfüggöny (Elektromos jelzőrendszer, EJR), bontástól a határnyitásig	12	56
<i>Schill Tamás</i> : Kéziratos följegyzés az 1919-es dunapataji ellenforradalomról	3	82
<i>Spaller Árpád</i> : Számvetés és életmű – Lipcsey Ildikó és Erdély	7	80
<i>Szakolczai Attila</i> : Nyilas reminiscenciák és ötvenhat	6	39
<i>Szalay-Hodován Anna</i> : „Szlovák a házastársam”. Pozsony környéki magyarok vegyes házassága élettörténetek tükrében	8	16
<i>Szarka Evelin</i> : „Gulyás kubai módra” – Reformok a karibi kommunista államban a período especial után	7	86
<i>Szigetvári Krisztián</i> : A Primo de Rivera-diktatúra (1923–1930) ideológiájának tükröződése a korszak tankönyveiben (1. rész)	1	81
<i>Szigetvári Krisztián</i> : A Primo de Rivera-diktatúra (1923–1930) ideológiájának tükröződése a korszak tankönyveiben (2. rész)	2	83
<i>Szigetvári Krisztián</i> : A Primo de Rivera-diktatúra (1923–1930) ideológiájának tükröződése a korszak tankönyveiben (3. rész)	3	13
<i>Szilágyi István</i> : „Szonettek Magyarország nemes hőseiről és jeles eseményeiről” Kanári-szigeteki költő verskoszorúja Budavár 1686-os visszavételéről	1	77
<i>Szmodis Jenő</i> : Jogfilozófiák, jogintézmények és a természet	1	1
<i>Tarrósy István</i> : A térségi együttműködés jelentősége és jellegzetességei Kelet-Afrikában	12	69
<i>Tompa Anna – Gereben Ágnes</i> : A drog biológiai és társadalmi hatása	3	93
<i>Tompa Anna – Gereben Ágnes</i> : Kábítószer és művészet	8	76
<i>Trembeczki István</i> : Az ökológiai közgazdaságtan és a fenntartható fejlődés dilemmái	8	31
<i>Ujvári Hedvig</i> : Jókai és a pesti német nyelvű sajtó kapcsolata a kiegyezést követő évtizedben	2	74
<i>V. Molnár László</i> : Az „éjszaka cárja”, Grigorij Patyomkin (II. Katalin kegyencének karriertörténete)	11	33
– II. Katalin és a francia „métély”	5	16
<i>Vahid Yousefi – Kóbori Judit</i> : A vadászat és vadgazdálkodás nemzetgazdasági jelentősége	9	34
– Hazai vadászható vadfajaink a vadgazdálkodás tükrében	10	58
<i>Vida Csaba</i> : Az Osztrák–Magyar Monarchia katonája, a csehszlovák haderő tisztje, a Szlovák Köztársaság védelmi minisztere és a csehszlovák állam kishivatalnok (Gondolatok Ferdinand Catlosról)	12	37

VÁLASZ

<i>Bereznay András: Erdély történetének atlasza egy helyt nem álló ismertetéséről</i>	9	107
---	---	-----

DOKTORANDUSZ CIKKPÁLYÁZAT

(A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és a Doktoranduszok Országos Szövetsége cikkpályázatának írásai)

<i>Bayerné Sipos Mónika: Realitás vagy ábránd. A kárpátaljai magyarság autonómia-törekvései a rendszerváltás utáni Ukrajnában</i>	8	82
<i>Csákné Filep Judit: Családi vállalkozás, avagy a profitkergetés nélküli nyereségtermelés receptje</i>	7	36
<i>Darvai Tibor: Ideológiák A Tanító című neveléstudományi folyóiratban</i>	9	80
<i>Gyönki Viktória: A skandináv társadalom a kora középkorban</i>	6	72
<i>Kovács Rita: A kollektív szerződések kialakulásának magyarországi története 1945-ig</i>	7	27
<i>Molitorisz Anikó: Tizenegyedikes tanulók tankönyvolvasási stratégiái</i>	9	90
<i>Pinke Zsolt: A magyar mezőgazdaság periférikus karakterének erősödése a kiegyezés után: modernizáció és leszakadás</i>	6	82
<i>Szücs László Gergely: Hogyan lehetséges egy nemzet nélküli jogállam?</i>	6	97
<i>Wettstein Domonkos: Az emlékezés tere. Viták a berlini nemzetiszocialista központ utóéletéről</i>	8	95
– Hogyan építsünk a Balaton-parton?	7	46
<i>Zsom Brigitta – Handlerné Makkos Dalma: EMIR, E-LEADER, EPER és a többiek –</i> adalékok az elektronikus pályázati rendszerekhez	8	103

KÖNYVISMERTETÉSEK

<i>Balogh Tibor: Polifón Polihistória</i>	7	106
<i>Berényi Dénes: A Föld állapotáról</i>	2	101
– A Nyugat felemelkedése – és hanyatlása?	7	102
<i>Dr. Daruka István: Az önbeteljesítő jóslatok kora?</i>	10	114
<i>Farkas Zoltán B.: Diagnózisok és kezelések</i>	1	106
<i>Ferencai Borbála: Ugye mi jó barátok vagyunk? Kálmán Kata, Móricz Zsigmond és a Csibe-ügy</i>	11	113
<i>Iván Tímea: Apácasorsok a kommunizmusban</i>	3	109
<i>Kapronczay Károly: Báthory András, a tragikus sorsú bíboros erdélyi fejedelem</i>	1	112
– Halálos igazságkeresés. A szmolenszki tragédia, avagy Andrzej Przewoźnik emlékezete	11	111
– Három politikus a múlt század utolsó évtizedeiben	10	112
– Moszkva, ötven évvel ezelőtt	9	104
– Orvosi történeten	5	118
– Valójában mi a fasizmus	12	106
– Vitában jogunk alapjairól és céljairól. Jogászai szemmel az elmúlt húsz esztendő történéseiről	2	109
<i>Kapronczay Katalin: Eszmék és arcok a 18. századi Magyarországról</i>	2	107
– Magyar tudós világ	8	112
<i>Magyar László András: Aquincumtól a Semmelweis-szoborig – kalandozás</i> Budapest orvosi múltjában	4	121
– Rózsátörténelem	7	108
<i>Miskolczi Ambrus: II. József és a magyar kérdés angol szemmel</i>	12	103
– Két Erdély-történeti atlasz	2	103
<i>Prugberger Tamás: Európa végnapjai</i>	3	102
<i>Rákóczi Katalin: Antall József születésének 80., halálának 20. évfordulóján</i>	9	101
<i>Sáry Pál: Borvétel és kockázat – Jakab Éva római jogi monográfiájáról</i>	6	118
<i>Venczel Sándor: Művelődés – gazdaságtan: tények és lehetőségek</i>	7	110
<i>Szakolczai György: Pallos László könyvei az ellenzéki szervezkedésekről a Kádár-korszak</i> állambiztonsági dokumentumai alapján, kiegészítve Tabajdi Gábor egyes kutatási eredményeivel	4	111

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

A doktoranduszok helyzete Franciaországban	1	117
A fiatal jogászok helyzete Franciaországban	1	121
A világ legkülönlegesebb egyetemi kampuszai – Futurisztikus egyetemi város az arab világban	1	123
<i>Abdelkader Abderrahmane</i> : A mali tűzfészek: Bamako és ami azon túl van	11	124
<i>Alexandre Léchenet</i> : Jeanne d'Arc, nemzeti hős és katolikus szent	3	115
<i>Alicia Castro</i> : A háborús fenyegetés nem megoldás a régi ellentétekre	5	127
<i>Anna Sauerbrey</i> : Szellemi alkotások: A puding próbája	10	125
<i>Ariane Chemin</i> : Kihez tartozik Jeanne d'Arc?	3	116
Az angliai szülők tájékoztatók az egyetemi oktatás költségeivel kapcsolatban	1	116
Az ellenzék elnémitása – internetkorlátozási módszerek Délkelet-Ázsiában	5	122
<i>Benoît Floc'h</i> : A külföldi diákok kedvezőtlen fogadtatása Franciaországban	1	119
<i>Berthold Seewald</i> : Az oroszországi háborúk hatása a katonákra	12	123
<i>Caroline Fetscher</i> : „Nincs háború háborús bűnök nélkül” – interjú a Nemzetközi Büntetőbíróság bírájával	10	126
<i>Charles Moore</i> : Az iszlám fundamentalizmus bemutatása – személyes beszámoló alapján	11	121
<i>Chris Skidmore</i> : Rogyadozik az angol társadalombiztosítási rendszer	3	118
<i>Christian Roth</i> : A háború kockázata	8	118
– A király és a média. A porosz II. Frigyes és megítélése	8	122
<i>Economist Magazin</i> – <i>Vitarovat</i> : Veszélyeztet-e az európai társadalmat a bevándorlás?	2	111
<i>Ian Johnson</i> : „A jelenlegi rendszerben én is korrupt lennék”. Interjú Pao Tunggal	8	114
<i>James Kilner</i> : Gazdasági blokádnál Tádzsikisztán és Üzbegisztán között	5	125
– Kancatejből készült készítmények tb-cs betegek kezelésére	5	124
<i>Jeffrey Gettleman</i> : Szudán – Háború a nubák ellen	10	118
<i>Jonathan Pearlman</i> : Ausztrália történelmi döntésével a kontinens első lakosaiként ismeri el az őslakosokat	4	123
– Egy ausztrál őslakos génállománya alapján újra kell írni az emberiség őstörténetét	4	124
Kína szindróma – Barack Obama stratégiája az ázsiai-csendes óceáni térségben	5	120
<i>Lena Schipper</i> : A piac evangéliuma	11	117
<i>N. D. Danjibo</i> : Iszlám fundamentalizmus és szektáriánus erőszak: A „Majtatszine” és a „Boko Haram” válság Észak-Nigériában	12	109
<i>Nathalie Quéruel</i> : 24 óra munka, semmi pihenés – az internetnek és a mobiltelefonnak köszönhetőn a munkavállalók folyamatosan terhelhetők	11	118
– Egy e-mailmentes nap a Canon francia leányvállalatánál	11	122
<i>Pascale Krémer</i> : Párizsi jó modor	3	112
<i>Patrick Zoll</i> : Hosszú út a szabadság felé	6	127
– Kim Ir Szen ünnepe Észak-Koreában	6	126
<i>Patrik Lane</i> : Hálózatba kapcsolt világ	9	118
<i>Peter Durtschi</i> : Visszatérnek a halak az Aral-tóba	4	125
<i>Philipp Mattheis</i> : Fogyasztói tiltakozó akciók Kinában. Az emberek dühösek, a rendszer elégedett	8	117
– Sanghajban, céltalanul	6	121
<i>Ramon Schack</i> : Prizren, Koszovó gyöngyszeme új felvirágzás előtt	4	126
<i>Sandrine Cabut</i> : A kannabisz és a fiatalok: füstbe ment IQ	12	126
<i>Simon Leys</i> : Liu Hsziao-po: aki megírta az igazat a kínai zsamokságról	3	120
Sok angol szülő elhalasztja a nyugdíjba vonulást, hogy gyermeke egyetemi tanulmányait finanszírozni tudja	1	116
<i>Tamar Lewin</i> : Megfizethetlenné válhat az egyetemi képzés az átlag amerikaiak számára	1	115
<i>Thomas Harding</i> : Készülő argentin katonai támadás a Falkland-szigetek ellen?	5	125
<i>Tjerk Brühwiller</i> : A brazil esőerdők a politika markában	6	124
<i>Vlagyimír Koszlovszkij</i> : Demográfiai átalakulás: Oroszországban is probléma	11	127
<i>Yuri Cortes</i> : Meghiúsult fegyverkereskedelmi egyezmény – mi áll a háttérben?	10	123

A Valóság 2011. évi (LIV. évfolyam) számainak tartalomjegyzéke

1 125

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái	1
– grafikái	8
Károlyi András grafikái	11
– grafikái	12
– grafikái	3
– grafikái	6
– grafikái	9
Koroknai Zsolt grafikái	4
– grafikái	7
Nagy András grafikái	10
Szabó Eszter grafikái	2
– grafikái	5

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Szmodis Jenő egyetemi adjunktus,
Budapest

Takács Péter, az MTA doktora, egyetemi
magántanár, Debrecen

Prof. dr. Szirmai Imre egyetemi tanár,
Semmelweis Egyetem, Neurológiai
Klinika, Budapest

Dr. Csath Magdolna közgazdász, egyetemi
tanár, Szent István Egyetem

Lányi Gusztáv pszichológus, Budapest

Kapronczay Károly történész, Budapest

Balogh Tibor főiskolai tanár, Szeged

M. Császár Zsuzsa egyetemi docens, PTE
Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és
Balkán Tanulmányok Központ

Erdei Annamária doktorjelölt, Budapesti
Corvinus Egyetem

Prugberger Tamás prof. em., Miskolci és
Debreceni Egyetem

QUESTION 100

Which of the following is a characteristic of a *de novo* mutation?
The mutation is not inherited from either parent.
The mutation is present in all cells of the body.
The mutation is present in all cells of the body.
The mutation is present in all cells of the body.

A. All of the above

B. The mutation is not inherited from either parent.

C. The mutation is present in all cells of the body.

D. The mutation is present in all cells of the body.

E. The mutation is present in all cells of the body.

F. The mutation is present in all cells of the body.

QUESTION 101

Which of the following is a characteristic of a *de novo* mutation?
The mutation is not inherited from either parent.
The mutation is present in all cells of the body.
The mutation is present in all cells of the body.
The mutation is present in all cells of the body.

A. All of the above

B. The mutation is not inherited from either parent.

C. The mutation is present in all cells of the body.

D. The mutation is present in all cells of the body.

E. The mutation is present in all cells of the body.

F. The mutation is present in all cells of the body.

QUESTION 102

Which of the following is a characteristic of a *de novo* mutation?
The mutation is not inherited from either parent.
The mutation is present in all cells of the body.
The mutation is present in all cells of the body.
The mutation is present in all cells of the body.

A. All of the above

QUESTION 103

Which of the following is a characteristic of a *de novo* mutation?
The mutation is not inherited from either parent.
The mutation is present in all cells of the body.
The mutation is present in all cells of the body.
The mutation is present in all cells of the body.

Product Description

These 100% cotton baby bibs are made from soft, breathable fabric and feature a convenient front pocket for easy storage. The bibs are designed with a comfortable, adjustable strap that fits snugly around your baby's neck, ensuring they stay in place during playtime. Each bib is finished with a decorative border, adding a touch of style to your baby's wardrobe. The bibs are machine washable and dry quickly, making them a practical choice for busy parents. The bibs are available in a variety of colors and patterns, allowing you to choose the perfect one for your baby's personality. The bibs are made from a soft, breathable fabric that is gentle on your baby's skin. The bibs are finished with a decorative border that adds a touch of style to your baby's wardrobe. The bibs are machine washable and dry quickly, making them a practical choice for busy parents. The bibs are available in a variety of colors and patterns, allowing you to choose the perfect one for your baby's personality.

100% Cotton Baby Bibs, 10 Pack, 12x18 inches

Product Name: 100% Cotton Baby Bibs, 10 Pack, 12x18 inches

Product ID: 12345678901234567890

Product Weight: 1.5 lbs (0.68 kg)

Product Dimensions: 12 inches x 18 inches x 0.5 inches

Product Material: 100% Cotton

Product Color: White

Product Features: Soft, Breathable, Adjustable Strap

Product Care: Machine Washable

Product Age Range: 0-36 Months

Product Brand: BabyBibCo

Product Model: BB100-10P-12x18

Product Price: \$19.99

Product Availability: In Stock

Product Description: 100% Cotton Baby Bibs, 10 Pack, 12x18 inches

Product Features: Soft, Breathable, Adjustable Strap

Product Care: Machine Washable

Product Age Range: 0-36 Months

Product Brand: BabyBibCo

Product Model: BB100-10P-12x18

